

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

INDEX  COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

DƏDƏ QORQUD

DEDE GORGUD

Elmi-ədəbi toplu

دَدَه قورقود

ƏTA TƏRZİBAŞI - 100

XÜSUSİ BURAXILIŞ

II (85)

BAKI – 2024

**Toplu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.**

BAŞ REDAKTOR: fil.e.d., prof. Qafarlı Ramazan
BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ: fil.ü.f.d. Adışirinov Nizami
MƏSUL KATİB: fil.ü.f.d. Osmanova Gülnar

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik Həbibbəyli İsa, akademik Abdullayev Kamal, akademik İmanov Muxtar, akademik Kərimli Teymur, akademik Cəfərov Nizami, fil.e.d., prof. Hacıyev Asif, fil.e.d., prof. Həsənqızı Almaz, fil.e.d., prof. Gözəlov Füzuli, fil.e.d., prof. Nəbiyeva Ülkər, fil.e.d., prof. Rəsulov Rüstəm, fil.e.d., prof. Bəydili Cəlal, fil.e.d., prof. Əsgərov Əfzələddin, fil.e.d., prof. Orucova Səhər, fil.e.d., dos. Xavəri Sərxan, fil.ü.f.d., dos. Xəlilov Rza, fil.ü.f.d. Məmmədli Elxan, fil.ü.f.d., dos. Qarayev Səfa, fil.ü.f.d., dos. Quliyev Hikmət, fil.ü.f.d., dos. Ramazanova Afaq, prof. dr. Baymıradov Amanmırat (Türkmənistan), prof. dr. Çetin İsmet (Türkiyə), Prof. dr. Çobanoğlu Özkul (Türkiyə), Prof. dr. Ekici Mətin (Türkiyə), prof. dr. Yakıcı Əli (Türkiyə), prof. dr. Ərcilasun Əhməd Bican (Türkiyə), prof. dr. Duymaz Əli (Türkiyə), akademik İbrayev Şakir (Qazaxıstan), prof. dr. Məlikov Tofiq (Rusiya), prof. dr. Osman Fikri Sərtqaya (Türkiyə), xalq şairi Süleymanov Oljas (Qazaxıstan), prof. dr. Ocal Oğuz (Türkiyə), akademik Soyegov Muratgəldi (Türkmənistan), prof. dr. Türkmən Fikrət (Türkiyə).

DƏDƏ QORQUD. Elmi-ədəbi jurnal. 2001-ci ildən nəşr olunur. İSSN (Print) ISSN 23097949. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən 18.02.2011-ci il tarixdə 3355 nömrə ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. “Dədə Qorqud” jurnalında akademik səviyyədə tədqiq olunan və elmi heyət tərəfindən müsbət qiymətləndirilən Azərbaycan, rus, ingilis və türk dillərində məqalələr çap olunur. Jurnal aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: “Qorqudsünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar”, “Folklorşünaslıq: problemlər, tədqiqlər” bölmələrində Azərbaycan və dünya xalqlarının folklorunun tarixinə, nəzəriyyəsinə, toplanması, nəşri və tədqiqi məsələlərinə, müasir folklorşünaslığın aktual problemlərinə həsr olunan yeni məqalələr çap olunur. “Azərbaycan folklorundan yeni nümunələr” rubrikasında ekspedisiyalarda xalqın dilindən yazıya alınan yeni şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, “Qardaş türk folklorundan örnəklər” rubrikasında isə Orta Asiya və Türkiyə xalqlarının folklor əsərlərinin orijinal mətnləri və onların Azərbaycan dilinə tərcümələri təqdim olunur. Jurnalın “Folklorşünas təqvimi”, “Folklor həyatından”, “Rəylər” və “Yeni nəşrlər” bölmələrindəki materiallar da elmi ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanır. **2024, II (85), 199 səhifə.**

www.folklor.az; email: qorqud.dede@yahoo.com; qorquddede@yahoo.com;
www.dedeqorqud-jurnali.az Folklor İnstitutu, 2024

**KƏRKÜKÜN MİLLİ TƏDQİQATÇISI
ƏTA TƏRZİBAŞI**



**(Anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə)
KƏRKÜK, 1924-2016**

*“Dodağın buzdu getdi
Ürəklər əzdi getdi
Türkmənin tarixini
Dünyaya yazdı getdi”*



ƏTA TƏRZİBAŞININ HƏYATI VƏ ƏDƏBİ ŞƏXSİYYƏTI

İraq Türkmanlarının böyük alimi, dil, ədəbiyyat, folklor tədqiqatçısı, araşdırmaçı jurnalist, yazıçı və elm fədəisi Vəkil Əta Tərzibaşı 14 noyabr 1924-cü ildə Kərkükün ən qədim məhəllələrindən biri olan Piryadi məhəlləsinin Tərzibaşı küçəsində anadan olmuşdur¹. Bu küçə Kərkükün məşhur nəsilli-köklü ailələrindən biri olan Tərzibaşı ailəsinin yaşadığı bölgədir. Biz bu məlumatı Əta Tərzibaşının atası Hacı Ömər Əfəndiyə məxsus qeyd dəftərindən öyrənirik. O, Kərküklü Molla Əhmədin oğlu Əbdürrəhman Ağanın nəslindəndir. Babası Osmanlı dövründə tabor imamı (batalyon axundu) olan Əbdüllətif Əfəndinin oğlu Ömər Tərzibaşının oğludur². Ömrünün sonunadək ailə qurmayan Əta Tərzibaşı bununla bağlı soruşanlara “Mən kitablarımla evliyəm” cavabını verirdi.

Əta Tərzibaşı səkkiz yaşına qədər məhəllə məktəbində təhsil almışdır. İlk təhsil illərində Quranı xətm etdikdən sonra Güllüstan, Güldəstə və Məhəmməd Füzulinin əsərləri ona dərs olaraq öyrədilmişdir. 1945-ci ildə Kərkükdə ilk və orta təhsilini bitirmişdir. 1945-1946-cı illərdə Bağdad Universitetinin hüquq fakültəsində təhsilini davam etdirmiş, 1950-ci ildə həmin fakültədən məzun olmuşdur.

Ə.Tərzibaşı universiteti bitirdikdən sonra Bağdad Vəkillər İttifaqının 29 oktyabr 1950-ci ildə verdiyi 2063 sayılı kimlik və etimadnamə ilə həmin tarixdən ömrünün sonunadək doğulub böyüdüüyü Kərkükdə vəkil kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Uzun illər Kərkükdə vəkil işləyən Ə.Tərzibaşı öz fəaliyyəti dövründə çox böyük uğurlar qazanmışdır. Son dərəcə ciddi və həssas olması ilə seçilən Ə.Tərzibaşının bu xüsusiyyəti həyatı boyu onun işində, əsərlərində, bütün araşdırmalarında öz əksini tapmışdır. Qazancını əsasən vəkillik işindən əldə edən Ə.Tərzibaşı hüquq sahəsində çox nüfuzlu bir şəxs kimi heç vaxt qan davaları ilə bağlı məhkəmə proseslərində iştirak etməmiş, bu mövqeyinə ömrü boyu sadıq qalmışdır.

1955-ci ildən vəfatına yaxın illərdə Əta Tərzibaşı ərəb, kürd, türkman, eləcə də bir çox xristiyan nümayəndələrindən üzvləri olan Kərkük Vəkillər İttifaqının sədri olmuşdur. Ömrünün son günlərinə qədər isə Kərkükdə Türkman Vəkillər Təşkilatının fəxri sədrliyi səsbirliyi ilə Əta Tərzibaşına verilmiş, Vəkillər Təşkilatının fəxri diplomu evində ona təqdim edilmişdir.

¹ Şəmsəddin Küzəçi, Kerkük'ün Temel Taşı Ata Terzibaşının Ardından, “Türk Yurdu” dərgisi, 1 aprel 2016

² Necat Kövsər, (Ata Terzibaşı Hayatı ve Eserleri). Ankara, 2018,s,11

Ədəbi şəxsiyyəti

(Atası, Molla Sabir, Hicri Dədə, Şakir Sabir Zabit və başqaları)

Əta Tərzibaşı orta məktəbdə oxuduğu illərdə bəzi qəzet və dərgilərdə məqalələr nəşr etdirməyə başlamış, hüquq fakültəsində təhsil aldığı illərdə də bu fəaliyyətini davam etdirmişdir. Ümumiyyətlə, tədqiqatçının məqalələri Kərkükdə; “Kərkük”, “Afaq”, “Bəşir”, “Türkmeneli” qəzetlərində, bəzi ərəbcə jurnallarda, eləcə də Misirdə “ər-Risələ”, Livanda “əl-Ədib” və Suriyada “əl-Hədis” jurnallarında, İraqda “əl-Aqləm”, “əl-Məktəbə”, “ət-Tazamun”, “əs-Saqafa əl-Hadisə”, “əl-Əxə’ə (Qardaşlıq)”, “əl-Əxbər əl-Məsə”, “əş-Şaab”, “əl-Əməl”, “əs-Siyəsətə”, “əl-Əyyəm”, “əl-Bələd”, Türkiyədə “Türk Dili”, “Türk Sənəti”, “Türk Yurdu”, “Türk Kültürü” kimi dərgilərdə, ədəbiyyat, hüquq, tarix, folklor və dilə aid bir çox məqalələri ərəbcə və türkcə nəşr edilmişdir.

Görkəmli tədqiqatçı türkman ədəbiyyatı, dili və folklorunun müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş dəyərli əsərlər yazmışdır. Onun ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət, mətbuat, folklor və başqa elm sahələrinə aid apardığı araşdırmalar çox mötəbər qaynaqlar sayılır. O, Kərkük xoyratlarının tədqiqinə daha çox diqqət ayırmış, ilk dəfə elmi araşdırmaya cəlb etmiş və sistemə salmışdır. 1955, 1956 və 1957-ci illərdə onun üç cildə nəşr etdirdiyi “Kərkük xoyratları və maniləri” adlı tədqiqat əsəri bir ata-ana mirası olaraq əbədi yaşam hüququ qazanmış, şair və bəstəkarların ilham qaynağı olmuşdur.

Alimin geniş elmi tədqiqatı və ciddi ensiklopedik araşdırmalarının nəticəsi olaraq Kərkükdə ərəb əlifbası ilə 13 cildə nəşr etdirdiyi “Kərkük şairləri” və 3 cildə “Ərbil şairləri” əsərlərinin 2013-cü ildə İstanbulda Ötügen nəşriyyatı tərəfindən latın əlifbası ilə 4 cildə “Kərkük şairləri” kimi yayınlanması İraqda və Türk dünyasında böyük marağa səbəb olmuşdur.

Tədqiqatçı alim ilk klassik şairlərimizdən İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Ruhi Bağdadi, Qəribi haqqında araşdırmalarını nəşr etdirmişdir. Füzuli yaradıcılığını əhatə edən yazıları onun çoxtərəfli yaradıcılığına işıq tutur.

Ə.Tərzibaşının 1953-2014-cü illər arasında təxminən 50 əsəri çap edilmişdir. Öz həyatını xalqına həsr edən alim tozlu rəflərdən əlyazma dəftərlərindən, arxivlərdən, aidiyyəti olan şəxslərdən türkman mədəniyyətini, incəsənətini, ədəbiyyatını, adət-ənənələrini incədən-incəyə öyrənmiş, akademik nəşrin qaydalarına uyğun şəkildə ağır şərtlər altında “iynə ilə gor qazmış”dır. Ailə qurmaması da özünü tamamilə belə qiymətli tədqiqatlarına həsr etdiyini göstərir.

Jurnalistlik fəaliyyəti

Ə.Tərzibaşının məqalələri, Kərkükdə nəşr olunan həftəlik “Kərkük” qəzeti ilə birgə ilk sayı 1954-cü ilin mayın 8-də şənbə günü çıxan “Afaq” qəzetində yayınlanırdı. O, “Afaq”ın dördüncü sayından etibarən həm türkcə, həm də ərəbcə bölümünün baş redaktoru olmuşdur.

Sürgün illəri

1958-ci ilin sentyabrın 23-də çərşənbə axşamı günü yayınlanmağa başlamış “Bəşir” qəzetinin nəşri 1959-cu ilin martın 17-də çərşənbə axşamı günü sonuncu 26-cı sayınadək davam etdirilmişdir. Təxminən altı ay müntəzəm şəkildə yayınlanan qəzetin nəşri hərbi idarə tərəfindən hərbi qərarla dayandırılmışdı. Buna görə Ə.Tərzibaşı həbs olunmuş, ölkənin cənubunda yerləşən Hillə şəhərinə sürgün edilmişdir.

Folklor və ədəbiyyata dair tədqiqatları

Bir tərəfdən milli şüurla doğma yurdunun problemləri ilə yaxından maraqlanan Əta Tərzibaşı digər tərəfdən gənc yaşlarından başlayaraq türkman folkloru və ədəbiyyatına dair araşdırmalar aparırdı. Xoynat, mani – dörtlükləri və atalar sözlərini sistemli şəkildə tədqiq edir, topladığı nümunələri ölkədə türkcə-ərəbcə çıxan mətbu orqanlarda nəşr etdirirdi. Bunlardan Bağdadda gündəlik nəşr olunan “əl-Cihəd”, “əs-Sicl”, “əş-Şura”, “ən-Nahza”, “ən-Nidə”, “əl-Aqləm”, “əl-Məktəbə”, “əş-Şaib”, “əl-Əməl”, “əs-Siyəsət”, “əl-Əyyəm”, “əl-Fəth”, “əl-Bəldə” və s. mətbu orqanları qeyd etmək olar. Bundan başqa, Qahirədə həftəlik “ər-Risələ”, Hələbdə aylıq “əl-Hadis”, Beyrutda “əl-Ədib” kimi ədəbi dərgilərdə də Ə.Tərzibaşının bu mövzuda məqalələri nəşr olunurdu.

Əta Tərzibaşının Bağdadda 1960-cı ildə açılan Türkman Qardaşlıq Ocağı tərəfindən İraqda uzun müddət türkman mətbu orqanı olaraq yayımlanan “Qardaşlıq” dərgisində türkmanların dili, folkloru, ədəbiyyatına dair türkcə və ərəbcə nəşr etdirdiyi araşdırmaları geniş yer tutur. Xüsusilə böyük türkman şairi **Füzulinin kərküklü olduğunu** öz elmi araşdırmaları ilə ortaya qoymuşdur. Bundan başqa, İraq türkmanlarının mədəniyyət tarixinə aid mühüm hissələrin türk ensiklopediyasında yer alması onun əməyinin nəticəsidir.

Bəzi tənqidi məqalələrində özünə seçdiyi tənqidlərdən istifadə edən Ə.Tərzibaşından səbəbini soruşanda belə deyirdi: *Tənqid mövzusunda heç kimi incitmək istəmirəm, bununla belə tənqid etməməyə də bilmərəm. İstəyirəm ki, bəzən bir nəşrdə bir neçə məqaləm olanda birinci yazım əsl adımla, ikinci isə tənqidlə çıxsın.* O, bu mənada “A.T.”, “Ataullah Tərzibaşı”, “Məcid Türkəqul”, “Əta Tərzibaşı” və “Ömərzadə Allahverdi” adlarından istifadə edirdi. Amma kitablarının üzərində və yazılarında ən geniş yayılmış imza Əta Tərzibaşıdır.

Həyatı boyu yazdığı əsərləri ilə xatırlanan və cəmiyyətin milli yazıçısı kimi xalqın qəlbində əbədi yaşam hüququ qazanmış alimin adı ilə yanaşı çoxlu sayda epitetlər işlənir: “Mütəfəkkir”, “Yaşayan əfsanə”, “Şərəf mənbəyi”, “Bir şəxsiyyət məktəbi”, “Türkmanelinin Atası”, “Kərkükün təməl daşı”.

92 il yaşamış Əta Tərzibaşının çox məhsuldar və qiymətli elmi araşdırmaları müqabilində ona ölkə daxilində və xaricində onlarla mükafat, təşəkkürnamə, şərəf diplomu və yüksək adlar verilmişdir. Azərbaycandan “VEKTOR” Beynəlxalq Elm Mərkəzi Fəxri Doktor, Türkiyə Yazarlar Birliyi “Ömür boyu Onur Ödülü”, TÜRKAV Vəqfi “Türk Dünyasına Xidmət Ödülü”, Avrasiya Yazarlar Birliyi

“Türk Dünyası Kültürünə Xidmət Ödülü”, Dünya Rabitəçilər Dərnəyi “Türk Dünyasına Xidmət Ödülü” və Kərkük Mədəniyyət Dərnəyi “Türkmaneli Kültürünə Xidmət Ödülü” təqdim etmiş, eləcə də bir çox qurum və təşkilatlar tərəfindən bu kimi mükafatlar verilmişdir. Alimin vəfatından sonra da onun xidmətləri qiymətləndirilir.

2008-ci ilin iyulun 20-də Kərkük şəhərində keçirilən V Böyük Türkman Qurultayında İraqda türkman varlığının qorunması və türkman cəmiyyətinin gələcəyi uğrunda apardığı fədakar mübarizəsinə görə Əta Tərzibaşına Qurultay iştirakçıları tərəfindən yekdilliklə Milli Yazar fəxri adı verilmişdir³.

Zəngin arxivə sahib idi

Özünün qiymətli əsərləri, yüzlərlə məqalələri və tədqiqatları ilə birgə böyük və zəngin bir türkman arxivinin də sahibi idi. Ömrü boyu türkman mədəniyyəti, tarixi, incəsənəti haqqında nadir kitablarla, yüzlərlə türkman şairinin əlyazma divanları, əsərləri ilə zəngin bir kitabxana yaratmışdı. Onun arxivində minlərlə kitab, türkman səs sənəti haqqında mühüm sənədlər, qədim ustadların səsyazıları, “Qatran” adlı nadir şəkil albomu da vardır. Osmanlı dövründə İraqda və Kərkükdə türkcə yayınlanan ilk kitablar, dərgi və qəzetlərin ayrı-ayrı sayıları, eləcə də başqa nəşr nümunələrinə gözü kimi baxırdı.

Ə.Tərzibaşının vəfatından sonra çox yaxın dostlarından biri araşdırmaçı yazar Nicat Kövsəroğlu alimin kitabxanasındakı əlyazma əsərlərini kitab kimi hazırladı. 2018-ci ildə Türkmənəli Vəqfi Kərkükdə Füzuli mətbəəsində həmin kitabı çap etdirdi və Əta Tərzibaşının toz-duman içində olan axivindən çox mühüm bir materialı xilas etdi. Kitabda olan 179 əlyazmanın adı və haqqında ayrıca məlumatlar, eləcə də fotosəkilli nümunələri verilmişdir.

Ə.Tərzibaşı ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətə dair araşdırmaları ilə tanınmaqla yanaşı, dil sahəsinə aid tədqiqatları ilə də diqqəti cəlb edirdi. O, Türk Dil Qurumu üçün Kərkük bölgəsindən 1230 söz toplayıb göndərmişdi. 1950-ci illərdə TDK-nın çap etdirdiyi “Halk ağzından derleme sözlüyü” əsərində Kərkük ləhcəsində olan sözlərin də yer alması Kərkük Türklüyünə bir nümunədir. Belə tədqirəlayiq araşdırmaları ilə tanınan Ə.Tərzibaşı 1964-cü ilin mayında Türk Dil Qurumunun köməkçi üzvü, 1996-cı ilin iyununda isə fəxri üzvü seçilmişdir.

Anadan olmasının 90-cı ildönümündə “Şərəf Günü”⁴

İraq türkmanlarının mütəfəkkəri, ədəbiyyatşünas alimi, araşdırmaçı yazar Vəkil Əta Tərzibaşının anadan olmasının 90-cı ildönümündə İraq Türkman Jurnalistlər Birliyi ilə Türkman Mətbuat Şurası tərəfindən 2014-cü ilin 13 noyabrında Kərkük Universitetində “Şərəf Günü” keçirildi. Tədbirdə dönmənin bir çox ziyalı insanları iştirak edirlər. Tədbirdə çıxış edənlər Əta Tərzibaşının Kərkük, türkman ədəbiyyatı və mədəniyyətinin öyrənilməsində göstərdiyi fədakar əməyini yüksək

³ Şəmsəddin Küzəçi, 5. Böyük Türkmen Qurultayı özel kitabçığı. Kərkük 2008

⁴ Şəmsəddin Küzəçi. Kərkük qəzeti, www.kerkukgazetesi.com 14 noyabr 2014

qiymətləndirmiş, Ə.Tərzibaşının həyatından, yaradıcılığından, ədəbiyyata, Füzuli və Azərbaycana sevgisindən söz açmışlar.

2016-cı ilin mart ayında Bakıda İraq türklərinin böyük mütəfəkkiri, tədqiqatçı, yazar və vəkil Əta Tərzibaşı haqqında filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Paşayevin yazdığı “Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti” monoqrafiyası nəşr edildi. Kitabın təqdimat mərasimində Azərbaycanın tanınmış elm adamları, şair, yazıçı, jurnalist və incəsənət xadimləri iştirak edərək Əta Tərzibaşı yaradıcılığı haqqında geniş müzakirə keçirmişlər.

2016-cı ilin 18 martında Azərbaycan Yazıçılar Birliyində təşkil olunmuş “Azərbaycan-İraq türkmənləri: ədəbi-mədəni əlaqələr” adlı tədbirdə professor Qəzənfər Paşayev, Dr. Mustafa Ziya və Dr. Şəmsəddin Küzəçinin iştirakı ilə Ə.Tərzibaşının İstanbulda çapdan çıxan “Füzuli haqqında yazılar” kitabının təqdimatını keçirilmişdir.

Bu təqdimat mərasimindən 12 gün sonra (31 mart 2016) Əta Tərzibaşı vəfat etdi. Görkəmli tədqiqatçı 1 aprel 2016-cı il tarixində isə Musalla məzarlığında torpağa tapşırıldı. Əta Tərzibaşının vəfatı türkmən cəmiyyəti üçün kədərli bir gün kimi tarixə yazıldı. Ə.Tərzibaşının vəfatı içimizdə dərin bir kədərə yol açdı. Böyük tədqiqatçı-alim bizə miras qoyduğu təxminən 66 kitabı və 500-ə yaxın məqaləsi ilə hər zaman qəlbimizdə yaşayacaq, aydın fikirləri ilə yolumuzu işıqlandıracaq.

Əta Tərzibaşının əsərləri

Əta Tərzibaşının 1953-2016-cı illər aralığında 66 kitabı işıq üzü görmüşdür. Lakin bəzi əsərləri bir neçə dəfə çap olunub və bəziləri cildlər halında əski və yeni türkcə ilə yayımlandığı üçün ümumiləndirilmiş 19 əsəri mövcuddur. Bu əsərlər aşağıdakılardır:

“Şərqi və türkülər”. Bağdad 1953-cü il, əski türk dilində;

“Təliqət Əla əl-Təliqət əl-Vafiyə”. Bağdad 1954-cü il, ərəb dilində;

“Kərkük xoyratları və maniləri”. 3 cild. Bağdad və Kərkük 1955, 1956, 1957-ci illər, əski türk dilində və I nəşr Bağdad 1970-ci il və II nəşr 1975-ci il yeni türk dilində;

“Kərkük havaları”. I nəşr, 1961-ci il, Bağdad və 2 cild. II nəşr, Bağdad 1989-cu və 1990-cı il və İstanbul, 1980-ci il, yeni türk dilində;

“Kərkük əskilər sözü”. Bağdad: “Zaman” mətbəəsi, 1962-ci il;

“Kərkük şairləri” (13 cild). Bağdad və Kərkük 1963-2012, əski türk dilində (4 cild), İstanbul 2013-cü il, yeni türk dilində və 2019-cu il Azərbaycan dilində (1 cild);

“Arzu-Qəmbər matalı”. Bağdad 1964-cü il, Tehran 1967-ci il, İstanbul 1971-ci il və Ərbil 1997-ci il;

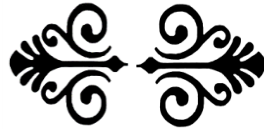
“Kərkük mətbuat tarixi” (2 cild). Kərkük 2001-ci il, İstanbul 2005-ci il (Yeni türk dilində) və ərəb dilində;

“Ərbil şairləri” (3 cild). Kərkük 2004-2005-ci illər;

“Kərkükdə imarət və təsislərin mənzum tarixləri”. Kərkük 2005-ci il, yeni türk dilində və 2008-ci il, ərəb dilində;

“Kərküklü Şeyx Rza və Türkcə şeirləri” (3 cild). Kərkük 2006-cı il;
“Füzulinin “İcmali-eşq” kitabının tərcüməsi”. Kərkük 2006-cı il;
“Sərgüzəşti- Səadət”. Hacı Əbdüllətif Tərzibaşı (3 cild). Kərkük 2007-ci il;
“Kərküklü Faiz” (4 cild). Kərkük 2008-ci il;
“Kərküklü Qabil”. Kərkük 2009-cu il;
“Kərkük və dolaylarında hadisələrin mənzum tarixləri”. Kərkük 2009-cu il, əski türk dilində;
“XIX əsrdə Kərkükdə ədəbi və ictimai həyat” (Faizin kitabından). Mövlud Taha Qayaçı tərəfindən ərəb dilinə tərcümə edilmişdir. Kərkük 2010-cu il;
“Türkman kəşkülü” (3 cild). Kərkük 2007-2015-ci illər;
“Kərkük ağzı türkmanca sözlük” (3 cild). Kərkük 2011-ci, 2013-cü və 2015-ci illər, əski türk dilində.

Əta Tərzibaşının əsərlərini yeni nəsillər üçün əsas qaynaq olması məqsədilə xülasə şəklində və sadə bir dillə qələmə aldıq. Məqsədimiz Tərzibaşının əsərlərini, fikir və düşüncələrini yaymaqdan daha çox İraq-Türkman varlığını tanıtmadır.⁵



⁵ Aydın Kərkük, “Türkmaneli” dərgisi, sayı,82, oktyabr 2014, s,32-33



***Folklorşünas alim Əta Tərzibaşının
İraq-türkman ədəbiyyatına və folkloruna dair araşdırmaları***

RƏVAYƏTLİ BİR MAHNI VƏ KƏRKÜKDƏ OLMUŞ HADİSƏ⁶

Kərkükdə baş vermiş bəzi hadisələr nəticəsində yaranmış mahnıları diqqətlə dinləməyən müasir səs sənətçiləri onları səhvən həm nəğmə, həm də söz baxımından fərqli variantlarda ifa edirlər. Rəvayətli olmayan əvvəlki xalq mahnıları və xoyrat nəğmələrimizi də çox vaxt dəyişik formada kobud şəkildə səsləndirmələri milli mirasımıza zərər verən xoşagəlməz bir vəziyyətdir. Bu məqalədə bunlardan yaxın vaxtlarda yaranmış təkə bir rəvayətli mahnıdan söz açmaq istəyirəm.

1930-cu illərdə gəncliyini Kərkükdə incəsənət sahəsində yerli muğam ustaları və məşhur xoyrat çağırانlar arasında keçirmiş, onlardan təsirlənib tanrı vergisi bəstəkarlığına başlamış və böyük şöhrət qazanmış Əli Mərdan Leylanlıni tanımayan yoxdur. O, bir vaxtlar Aşşə (Aişə) adlı bir qadının qızını sevir və onunla evlənmək istəyir. Amma anası buna mane olur. Bunun da səbəbi o idi ki, həmin vaxtlar yerli adət-ənənəyə görə ailələr hər yoldan ötən mütrübə qız verməzdilər. Əli Mərdan bu səbəbdən duyduğu dərin kədərini dilə gətirərək əvvəlcə “Ruhum Leylanlı qızı” nəqəratlı gözəl mahnını 1934-cü ildə Almaniya markalı homocord vallarına yazdırmışdır: nömrəsi 25157-c, 196-AB olan bu nadir valdan qeydə aldığıımız əsərin mətni yerli şivə ilə belədir:

Ruhim Leylanlı qızı
(Ax) gözim Leylanlı qızı
(A.....x)
Gözüm Leylanlı qızı
Yanaxları qırmızı
Bənzər əcəm almasına
Yoldan çıxartdı bizi
Ruhim Leylanlı qızı
(Ax) gözim Leylanlı qızı
(A.....x)
Leylanlı qızı gözim
Qərib miskinəm özüm
Geymiş əlmoda nəfnüh⁷
Boyında qaldı gözim
Ruhim Leylanlı...
(A.....x)

⁶ Əta Tərzibaşı. Türkmen Kəşkülü. III cild, Kərkük, 2015, s. 59-63.

⁷ Yeni dəbli geyim

Bı yolın ən uzunı
Sevdim Leylan⁸ qızını
Bir öpdim bir dişlədim
İncitmədim özini
Ruhim Leylanlı...
(A.....x)
Ay çıxdı nərdıvana
Məni etdiv divana
Heç ürəgiv yanmırı
Mənim kimin civana
Ruhim Leylanlı...
(A.....x)

Əli Mərdan bu əsəri ilə kifayətlənməyib məqaləmizin əsl mövzusu olan “Aman Əşşə” mahnısını da eyni zamanda bəstələyib Suriya markalı 1876 nömrəli Sodwa vallarında səsləndirmişdir. Tam mətnini köhnə valdan qeydə alıb aşağıda yazdığım bu mahnını vaxtilə Məhəmməd Rauf Bağdad radiosunun türkmənca bölümündə başqa mani sözləri ilə bir az fərqli variantda lentə aldirmişdir. Sonra eyni vəziyyəti Əbdürrəhman Qızılay da təkrar edib Türkiyədə yaymış, amma yanlış bir hala gətirmişdir. Hazırda da o bölgələrdə səs sənətçiləri arasında belə kobud şəkildə oxunan mahnının original nəğməsi öz bəstəkarının səsi ilə arxivimizdə vardır. Köhnə valda mahnının əsl sözləri belədir:

Çoban qızı çayda gəzər
Çayda gəzər aman Əşşə
Qəhrinnən yəxə yırtar
Başdan-başa ah-yaman Əşşə

Dağlara səpdim əkin
Gedərdim əlimdəkin/yaman Əşşə
Nə gavır nə musulman
Olmasın mənim təkin
Yaman Əşşə havar Əşşə

Bı gedən Cəbbarıdı/ aman Əşşə
Sorın kimin yarıdı/ havar Əşşə
Pəçəsi açuğ gedər/ yaman Əşşə
Gözəllər sərdarıdı/ yaman Əşşə havar Əşşə

Bı gələn yar olaydı/ yaman Əşşə
Qoynında nar olaydı/ havar Əşşə
Hər kimiz bir köynəkdə/havar köynək
Yəxəsi dar olaydı/ yaman Əşşə havar Əşşə

Əvvəllər bir adamın ortaya qoyduğu və sonradan xalqın ortaq malı, şərəf qaynağı, tarixi incəsənət nümunəsi olan nəğmələrimizi, rəngbərəng güllər açan

⁸ Leylan Kərkükə bağlı bir qəsəbədir

bağçaların təzə-tər gülləri kimi sevib qoruyaq. Nəğmə və sözlərinə söz alveri tətbiq etməyə, heç toxunmayaq.

Qeydlər:

1) Bu müğənni haqqında geniş bir yazını yerli “Qardaşlıq” dərgisinin 1987-ci il iyul-avqust sayında dərc etdirmişdim.

2) Yeri gəlmişkən, məşhur muğam ustası Molla Təha Əfəndinin 1925-ci ildə İraqda rekor ölçüdə vallara yazdırdığı dəyərli sənət əsərləri çayxanalarda çalınırdı. Saatçının oğlu Vəhbi subay olanda 43 belə tarixi valı əlindən gələn qədər toplayıb haqqını verib qırmağa başlayır. Bunun səbəbini soruşanlara belə cavab verir: “Axı, mənə istədiyim qızı verməzlər”.

3) Bilmirəm, onun sevdiyi qızın atası Leylan qəsəbəsinin sakinlərindən idi yoxsa yox. Nəslinin Kərkükdən olduğunu bilirik.

4) Cəbbari: kürd, türkmən və ərəblərin yaşadığı qəbilənin adıdır.

RƏVAYƏTLİ XOYRATLARIMIZDAN⁹

Bəzi xoyrat və manilərimizlə bağlı bir çox hadisə və rəvayətlər danışılır. Bunlar ya həmin hadisələr nəticəsində yaranmışdır ya da əvvəlcədən mövcud olub sonradan bunlara rəvayət deyilmiş və yaxud xüsusi olaraq hadisələr üçün yazılmışdır. Xalqımız arasında az çox yayılmış olan belə rəvayətli xoyratların hansı növə aid olduğunu ayırd etmək bir o qədər də asan deyil. Amma bunlar arasında bir məqam diqqəti cəlb edir: bacarıqlı bir cavan oğlan öz ustadının söyləri və təşviqi ilə irəliləyib ölkənin güləşçiləri arasında yüksək yer tutur. O, bütün güləşçilərə bir-bir qalib gəlir, o qədər xudpəsəndlik edir ki, özünü baş pəhləvanlığa layiq bilir. Belə ki, o, ustadına da qalib gələcəyini iddia edir və onu güləşməyə çağırır! Bir az yaşlanmış ustadı çarəsiz qalıb bu yersiz dəvəti qəbul edir. Oyun vaxtı hökmdar da tamaşa edənlərin arasında olur. Bu güləşdə məğrur gənc istədiyi nəticəyə çatmaq üçün vaxtilə ustadından öyrəndiyi bütün oyun üsullarını tətbiq edərək heç utanmadan ona qalib gəlməyə çalışır! Amma ustadının bu vaxt ilk dəfə tətbiq etdiyi yeni bir oyun texnikası qarşısında bürəyən sadələvh cavan arxası üstə yerə çırpılır... O, güc-bəla ilə ayağa qalxıb ustadına: *Sən bu oyunu mənə öyrətməmişən*, deyib üsyan edir. Bu vaxt ustadı bu xoyratı deyir:

Oxıt yarı

Aç kitab oxıt yarı

Nəhli oxıttırma

Oxıtsav oxıt yarı.

Mənası “müəllim, kitabını aç, yarı oxut. Tələbən oxumağa layiq bir adam deyilsə və sən də onu oxutmağa məcbursansa, onu başdansıvdu, yarımçıq oxut” olan bu xoyrat və rəvayəti vaxtilə Prof.Dr. Sübhi Saatçı 1975-ci ildə öz ixtisası ilə bağlı araşdırma üçün getdiyi Ərbil şəhərində təqaüddə olan qazı Rəşad Müfti əfəndidən eşitdiyini mənə danışmışdı. Bu şəxs Ərbildə türkmən mədəniyyəti və

⁹ Əta Tərzibaşı. Türkmən kəşkülü. II cild. Kərkük, 2010, s. 121-123

ədəbiyyatı sahəsində tanınmış şəxslərdən biri olub fars və ərəb dillərinə də dərin-dən bələd olan dəyərli bir ədib və bilik sahibi idi. Onun tərcümeyi-halı ilə birlikdə bəzi türkcə şeirlərini “Ərbil şairləri” kitabına daxil etmək üçün verməsini həmyerlisi vəkil Bəhaəddin Rəşid əfəndi ilə göndərdiyim bir məktubda bildirmişdim. Amma xəstə olduğu üçün cavab verə bilməmişdi. Bununla belə, onun atası Molla Məhəmməd Həmdi əfəndinin tərcümeyi-halı ilə birlikdə bir çox şeir nümunələrini öz qaynaqlarımla həmin kitaba daxil etmişəm. İndi qayıdaq əsas mövzumuza: Hər halda yuxarıda mətnini yazdığımız xoyratı Rəşad Müftinin özü yazıb və rəvayətə uyğunlaşdırıb.

Əslində bu hadisə Şirazlı Şeyx Sədinin “Gülüstan” kitabında bəhs edilən bir hekayənin sadə bir bənzərindən ibarətdir. Şeyxin hekayəyə yazdığı farsca şeir parçasının yerinə Ərbildə xoyrat qoşulub. Onun “Ya həqiqətən dünyada vəfa yoxdur ya da vəfalı olmağa bu dövrdə heç kim adət etməmişdir. Kimsə məndən ox atmağı öyrənibsə axırda məni oxuna hədəf etmişdir”. Farsca şeir parçası belədir:

يا وفا خود نبود در عالم
يا مکر کس درین زمانه نکرد
کس بیاموخت عالم تریاز زمان
که مرا عاقبت نشانه نکرد

Şirazinin şeir parçasının ikinci beyti özündən əvvəl yaşamış ərəb şairi Aqil bin Aləfənin aşağıdakı beytindən alınmışdır:

و أعلمه الرماية كل يوم
ولما استند ساعده رمان

Yəni hər gün oxçuluq öyrətdiyim (oğul) qolu qüvvətlənəndə məni oxa tutdu.

ŞƏHRİYAR¹⁰

Bu gün İranın ən böyük şairi kimi tanınan Şəhriyar türk dünyasında müstəsna yer tutan dəyərli bir simadır. Əslən və şəxsən türk olan bu şair özünü ən çox türk ədəbiyyatı çərçivəsində “Heydər babaya salam” adlı şeir kitabı ilə tanıtmışdır. Otən iyul ayında İrana səyahətimizdə şairin özü ilə Təbrizdə görüşmüşdüm.

Şairin çox yaşlanmasına baxmayaraq onu naxoş bir halda qəm-qüسسə içində gördüm. Bir vaxtlar tiryəki xəstəliyinə tutulsa da, bundan xilas yolunu təsəvvüf və dini əqidəyə bağlılıqda axtarmış, aldığı az-çox əmək təqaüdü ilə kifayətlənərək Təbrizdəki evində ömrünü ibadətə həsr etmiş, çox sadə həyat tərzi keçirmişdir. O, şiə məzhəbinə mənsub olub dərin mənəvi və dini duyğu sahibidir. Şəmsi təqvimlə 57, qəməri tarixlə 59 yaşında olan şairin əsl adı Seyid Məhəmməd Hüseindir. Şair Şəhriyar təxəllüsündən təkcə şeirlərində istifadə etməsinə baxmayaraq hamı hər yerdə onu bu adla tanıyır. Atası Təbrizdə Hacı Mirağa kimi tanınan məşhur vəkil Mirismayıdır. Şəhriyar Təbrizə bağlı Qayışqurşaq kəndində anadan olmuşdur. Altı yaşınadək burada böyüyüb ilk və orta təhsilini almaq üçün Təbrizə gəlib. On beş yaşına çatanda Tehrandə Dərul-funun İdadisinə daxil olmuş və məzun olduq-

¹⁰ Əta Tərzibaşı. Qardaşlıq dərgisi. İl:4, Sayı:6, oktyabr, 1964, s.20-22

dan sonra tibb sahəsinə keçmişdir. Burada beş illik təhsilin son kursunda olanda düşar olduğu sevgi macərəsi səbəbindən təhsilini yarımçıq qoymaq məcburiyyətində qalmışdır. Şəhriyar təhsil aldığı illərdə ana dili türkcədən başqa farsca da ana dili kimi işlətməmiş və bu dildə altı cildlik şeir divanı yazmışdır. Hətta şair ərəb dilini də öyrənib bir vaxtlar bu dildə şeir yazmışdır.

O təhsildən ayrıldıqdan sonra Tehrandə məhkəmədə əmək fəaliyyətinə başlamış, sonralar banklarda bəzi dövlət qulluğu vəzifələrində işləmişdir. Şair qırx beş yaşına çatanda Təbrizdə bir xanımla evlənmişdir. İndi iki qız bir oğlan atası olan şair öz vətəni Təbrizdə yaşayır.

Çox təvazökar, sakit və alicənab bir insan olan Şəhriyar hələlik çap olunmamış şeirlərini nəşrə hazırlamaqla məşğuldur. Hazırda çap olunan dörd cildlik farsca şeir divanından başqa iki cildlik divanı və türkcə yazdığı “Heydər babaya salam” poemasının ikinci cildi yer alır. Poeziyada zirvəyə çatmış bir sənətkar olan Şəhriyar əsərləri ilə xalqın bütün təbəqələrinin sevgisini qazanan seçilmiş bir şəxsiyyətdir. Onun üslubu çox parlaq və cəlbedicidir. Süleyman Çələbi və Yunus Əmrə kimi şeiri asan görünən amma deyilməsi çətin olan “Səhli-mumtəni” ölçüsündədir. Bunu məna və mövzu etibarilə də yeni və canlı olan şah əsər kimi tanıdığımız “Heydər babaya salam” kitabında yaxından görürük. Şəhriyarın özünün dediyinə görə, onun əsərlərini ən çox oxuyub bəyəndiyi türk şairləri Füzuli, Əli Əkbər Sabir və Tofiq Fikrətdir. Amma onun həmin şairlərin təsiri altında qaldığı iddia edilə bilməz. Yəni o həmişə təqlidçilikdən uzaq olmuş ustad bir sənətkarın uğurlu xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Şeirdəki üstün sənət dəyəri “Heydər babaya salam” əsərində açıq şəkildə görünür.

Heydər baba şairin yaşadığı Qayışqurşaq kəndinin yaxınlığında bir dağın adıdır. Bu bölgələrdə baş vermiş acı-şirin hadisələrin təsiri altında qalan Şəhriyar keçmiş günlərin xatirələrini bu qiymətli əsərində qələmə almışdır. O, təbiət təsvirlərini çox canlı şəkildə vermiş, bundan başqa bütün bəşəriyyəti əsas mövzu seçərək həyatı fəlsəfi məna yükü ilə göstərməyə çalışmışdır.

Şair bu əsərini əvvəldən axıradək xalq şeirinin 4+4=11 ölçüsündə heca vəznə ilə yazsa da, əruza hakim olduğuna görə bəzən heca ilə əruzə qarşılaşdırıb bilərəkdən işlətməmişdir. Özündə bir gizlilik daşıyan əruzə ilə bağlı bu hala türk şeirində tez-tez rast gəlinir. 107 beşlikdən ibarət olan bu əsərin 76 bəndi kitab kimi üç dəfə çap edilmişdir. Bunun birinci nəşrini hələlik görmədik. İkinci dəfə isə əlyazma ilə hazırlanıb 1332 şəmsi ilində Təbrizdə Həsən Təqvimi tərəfindən “İttılaat” mətbəəsində çap olunmuşdur. 1964-cü ildə Ankarada əsərin üçüncü nəşri prof. Əhməd Atəş tərəfindən bir təhlil mətni ilə Türk Mədəniyyətini Araşdırma İnstitutunda yeni hərflərlə həyata keçirilmişdir. 31 beşlikdən ibarət olan kitabın ikinci hissəsi isə bir beşlik az olaraq 1343-cü şəmsi ilində Nüsrətullah Fəthi Atəşbak tərəfindən birinci hissə ilə birlikdə Tehrandə “Yadə əz Heydər baba” adı ilə nəşr olunmuşdur. Burada farsca və türkcə fərqli ön sözlərlə Heydər babanı tərif edən mənzum mədhiyələr yer alır.

Dəyərli şair Şəhriyar ilə görüşdüyüm vaxt özünün orada təqdir görüb-görmədiyini soruşanda “Əziyyət görməyim, təqdir istəmirəm” deyər cavab vermişdi!

Bu uca sənətkar İstanbul kimi bir mühitdə yaşamış olsaydı, görəcəyi təqdir və hörmət sayəsində türk ədəbiyyatına, kim bilir, nə ölməz əsərlər ərməğan edərdi.

di! Məsul şəxslər onu heç olmasa oraları görməyə dəvət etsinlər, hörmətlə ağırlasınlar. Ümumi çağdaş ədəbiyyatımızın dünya çapında bir şairə çoxdan ehtiyacı vardır. Yazımızın sonunda “Heydərbabaya salam” kitabının ikinci hissəsindən səkkiz bəndi mən oxucularımıza təqdim etməkdən sevinc duyuram. Burada olan dördüncü bənd hələlik çap olunmayıb digər bəndlərlə birlikdə şairin özündən qeydə alınmışdır.

Heydər baba, gəldim səni yoxlıyım,
Bir də yatım, qucağında yuxlıyım
Ömrü qavam bəlkə burda haxlıyım
Uşaqlığa diyəm bizə gəlsən bir
Aydın günlər ağlar yüzə gülsən bir.

Heydər baba, çəkdi mənəni gətirdin
Yurdumuza, yuvamıza yetirdin
Yusifivi uşaq ikən itirdin
Qoca Yaqub itmişəm də tapıbsan
Qavalıyub qurd ağzınan qapıbsan

Mən gördüyüm karvan çatub köçibdi
Ayrılığım şərbətini içibdi
Ömrümüzün köçi burdan keçibdi
Keçib gedib gedər gəlməz yollara
Tozu qonub bu daşlara kollara.

Zaman keçər, üfüqlərdə toz qalar
Karvan kimi uzaqlarda toz salar.
Duman gələr, ürəkləri çulğalar
Ürək deyər, zaman keçər, aman dur,
Keçənlərdə gözüm var, bir dayan, dur.

Burda şirin xatirələr yatublar
Daşlarıylan başı başa çatublar
Aşnalığın daşın bizdən atublar
Mən baxanda qavzanıllar, baxıllar
Bir də yatub yandırılıllar, yaxıllar.

Gedənlərin yeri burda görünür,
Xanım nənəm ağ kəfənin bürünür,
Dalımcadır, hara gedim, sürünür
Bala, gəldün? Niyə belə gec gəldin?
Səbrim sənən güləşdi, sən güc gəldin.

Qəbiləmiz burda qurub ocağı
İndi olmuş qurd-quşların yatağı
Gün batanda sönər bütün çırağı
Və bəldətün leysə ləha ənisu
İllal yəafiru va illal i'su

Ruzigarın dəyirmanı fırlanır
Məxluq onun buynuzuna tullanır
Bax ki bəşər genə necə allanır
Həmişəlikşadlıq umur özünə
Qəbri görür, toz qondurmur üzünə.

TÜRKMÜ TÜRKMƏNMİ YA DA TÜRKMƏN¹¹

Bu qövmi (etnik) adların əsası və inkişafı haqqında tədqiqatçılar tarixin dərinliklərinə enərək geniş məlumatlar vermişlər. Məncə-mənlik olmasın- burada mövzuya başqa bir istiqamətdə nəzər salmaq istəyirəm. Yazılarımda həmişə türkmən sözünün əvəzinə türkmən işlətməyimin səbəbini bu məqalədə müəyyən mənada izah etməyə çalışmışam. Belə ki, bir gün təsadüfən görüşdüyüm dəyərli pedaqoq və elm adamı Cəfər Həyyat mənə belə bir sual vermişdi: “Türk ilə türkmən arasında hansı fərqlər var?” Mən də onun öz sualının müqabilində oxşar başqa bir sual verdim: “Ərəb ilə urban (bədəvi) arasında hansı fərqlər var?” Həyyat: heç bir fərq yoxdur, deyəndə mən də eyni cavabı, yəni türklə türkmən arasında da heç bir fərq yoxdur, dedim. Həyyat bu cavabımı qəbul etdi.

Mənim yazılarımda türkmən və türkmən sözlərindən axırıncıya üstünlük verməyimin səbəbi ana-atamın, qonşularımın, bir sözlə, bütün soydaşlarımla da nışiq və söhbətlərində həmişə türkmən sözünü işlətmələrinə istinad etməyimdirdi. Hətta bu adı yaranmasından bəri fars, ərəb və Avropa xalqları belə əsərlərində həmişə (-manlı) kimi işlədirlər. Xalqımızın yazı dilində olan bir sözün imlasında öz dilinə müraciət edərək fikir birliyi ilə işlənən müştərək sözlərdən faydalanması düzgün olardı. Elmanı alma, kardeşi qardaş kimi yazması uyğun və daha münasibdir. Xalqın təmiz dili sözlük dilindən daha vacibdir; çünki sözlüklər əsasən xalqın dili üzərində qurulmuşdur.

Tədqiqatçılar türkmən adını, bilmirəm, nə vaxtdan işlədir? Anlaşılan səs uyumunu düşünüb belə işlədirlər. Amma türk adının əslində türk kimi tələffüz edilmək ehtimalı olduğundan xalqımız da türk sözündəki “ü” səsini “u”ya yaxınlaşdıraraq bir səsle tələffüz edir. Biz də bunu çox yayılmış türk sözü ilə uyğun görüb “ü” səsi ilə türkmən şəklində yazmağa başladığımızı.

Hər halda bu məqalədə irəli sürdüyümüz xalq dilindən faydalanma mübahisəsini aşağıdakı lətifə ilə bildirmək yerində olar. Türkiyədə yeni əlifbanı işlətməyə başlayanda bir çox dilçilər cumhuriyyət sözünü “u” yoxsa “ü” ilə yazmaqla bağlı müzakirələr aparmışlar. Atatürkün də olduğu həmin müzakirələrdən birində mübahisə uzananda Ata yeindən qalxıb otaqdan çıxır. Hara getdiyini düşünən heyət üzvləri onun bu müzakirələrdən yorulduğunu fikirləşirlər. Amma onun məsələni gözəl və qəti bir şəkildə həll etdiyinə şahid olurlar. Belə ki, oradan çıxan Atatürk yoldan ötən bir neçə kəndlini həmin yığıncağa çağırır və onlardan yeni qurulan dövlətin formasının necə olmasını soruşur. Onlar da ucadan “Cumhuriyyət” de-

¹¹ Əta Tərzibaşı. Türkmən kəşkülü. II cild. Kərkük, 2020, s.3-5

yə qışqırırlar. Bu vaxt Atatürk heyət üzvlərinə dönüb həmin sözü onların dedikləri şəkildə yazmalarını bildirir. Heyət üzvləri də bu fikri yerində görüb “cumhuriyət”in imlasını “u” ilə yazırlar.

YAZI DİLİ, DANIŞIQ DİLİ¹²

Hər bir millətin özünəməxsus rəsmi dili vardır. Bu dil insanlar arasındakı danışiq dilindən müəyyən dərəcədə fərqli özünü göstərir. Millətlərin müxtəlif ləhcələrini birləşdirən və müəyyən bir qəlibə qoyan əsas ləhcə ədəbi dil və yazı dili adlanır. Xalqın işlətdiyi gündəlik ləhcəyə isə danışiq dili deyilir. Bir millətin yazı dili danışiq dilinə nə qədər bağlı, nə qədər yaxın olsa, o qədər qiymət ifadə edər. Yazı dilinin xalq dilindən uzaq qalması isə həmin dil üçün uğursuzluq olar, çox çətinliklər və ciddi problemlər yaradar. Ərəb dünyasında yazı dili xalq dilindən tamamilə uzaqlaşdığı üçün onu yaxınlaşdırmağa çalışan dilçilər öz işlərində uğur qazana bilmirlər. Bu baxımdan ərəb dilinin çətinliyi çoxdur. Bir vaxtlar dil və qrammatika kitablarına ehtiyac duymayan ərəb xalqı sonradan öz dilində düzgün yazma bilmək üçün təkcə kitablara istinad etmək və dil qaydalarını öyrənmək məcburiyyətində qaldılar. Türkcədə isə yazı dili danışiq dilinə o qədər bağlı, o qədər yaxındır ki, deyilən sözləri eynilə yazıya köçürmək mümkündür. Bir istanbullunun şivəsi ilə ümumi yazı dili arasında görünən fərqlər o qədər əhəmiyyətsizdir ki, bu hal gözəl türkcəmiz üçün ən böyük nemətlərdən biri sayılır. Türkcədə yazmaq üçün dil və qrammatik qaydalara bələd olmaq bir o qədər də vacib deyil. Normal şəkildə danışiq dilini öyrənən bir şəxs eyni zamanda yazı dilini də düzgün işlədə bilər.

Bizim türkmən şivəsinin türk şivəsindən və yazı dilindən az uzaq qalması başqa millətlərin müxtəlif ləhcə fərqləri ilə müqayisə edəndə çox əhəmiyyətsiz görünür. Türkmən ləhcəsi azəri ləhcəsinə türk ləhcəsindən daha yaxın bəlkə əkiz qardaşlar olmaqla bərabər bütün bu ləhcələr uzun bir tarix boyunca müxtəlif səbəblərin təsiri ilə bir-birindən xəbərsiz inkişaf etdikləri halda aralarında mühüm fərqlər görünməmişdir. Yəni bu ləhcələrə mənsub cəmiyyətlərin nümayəndələri öz aralarında asanlıqla bir-birlərini başa düşür və bununla bağlı hər hansı bir maneə ilə qarşılaşmırlar. Son vaxtlar isə yeni vasitələrlə, xüsusilə radio, mətbuat və TV təsiri ilə ümumi dil daha köklü şəkildə genişlənmişdir. Ərəbcənin müxtəlif ləhcələrini özündə birləşdirən şəhər (qarış) ləhcəsi Qurani-Kərim ilə təkmilləşdirilmişdir. Bu müqəddəs kitab ərəb dili üçün bir ana kitabı olmuş, ərəbcəni digər sami dillər kimi silinib getməkdən qorumuşdur. Bundan başqa, dilin strukturu və qrammatikası üçün də qaynaq vəzifəsi görən Quran dillə bağlı müxtəlif mübahisələrə həmişə müəyyən bir həlli yolu tapmışdır. Türkcədə isə belə bir ana kitab olmadığı üçün İstanbulun inkişaf etmiş ləhcəsinin yüz illər boyu əsas götürülərək yazı dilinin yarandığı məlum bir həqiqətdir. Mənim fikrimcə, türkcə üçün nümunəvi bir ana kitab axtarılsa, bu ehtiyacı nəsr sayəsində Dədə Qorqud Kitabı aradan qaldıra bilər¹³. Bundan altı yüz il əvvəl bizim türkmən ləhcəsinin mənsub olduğu bayat-oğuz şivəsi ilə yazılmış bu kitab hələ də öz canlılığını və təzəliyini qoruyur.

¹² Əta Tərzibaşı. Qardaşlıq dərgisi. İl:2, Sayı 4. Avqust 1962, s. 26-27

¹³ Şeirdə isə Yunus Əmrənin divanı nümunə ola bilər.

Sadə bir dil ilə yazıldığı üçün müasir dilə uyğun gəldiyindən həm də həqiqi müəllifi məlum olmaması baxımından onu dilimizin müqəddəs ana kitabı hesab etmək yerində olar. Bu kitab yazı dilimizin əsasını qoymaqda və dil qaydalarını qorumaqda original bir əsər olması etibarilə həmişə göz önündə tutulmaqla türkcə yazı dilinin gələcəyinə də əminliklə baxa bilərik. Hər dövrdə başqa bir yazı dilinə bağlanmaqdan əvvəl, sadə və təmiz bir türkcə ilə yazılmış, həm də dil və qrammatikanın əsaslarını olduğu kimi saxlayan bu kitabı bir qayda, bir qanun hesab edərsək, dili parçalanmaqdan qorumuş olarıq. Xalq dili ilə yazmaq həvəsinə tutulsaq, müxtəlif ləhcələrlə yazmaq məcburiyyətində qalarıq. Yəni İraq türkmənlərinin müxtəlif ləhcələri vardır. Hətta Kərkükün Tisin məhəlləsinin ləhcəsi belə bəzi xüsusiyyətlərinə görə Kərkük ləhcəsindən fərqlənir. Kərkükdə xitab bildirən (k) sağır kəf əvəzində (v) işləndiyi halda Tisində (y) işlənir. Ümumi yazı qaydalarında xalq ləhcəsini işlətmək olmaz. Hər bir millətdə olduğu kimi, bizdə də danışq dili ilə bərabər ümumi yazı dili də vardır ki, həmişə işlədirik və işlətməliyik də... Amma folklor araşdırmaları sahəsinə aid olan nümunələrin xalq dili ilə yazılmasında bir zərər yoxdur. Yeri gəlmişkən, mani, atalar sözləri və xalq mahnıları kimi mətnlər yerli ləhcələrlə yazılsa, müxtəlif ləhcələrin xüsusiyyətlərini və dilin inkişafını tarixi və coğrafi baxımdan öyrənməkdə bəzi faydalar verə bilər. Qalan işlərdə isə tək yazı dilimizi işlətməliyik. Dədə Qorqudun izi ilə getməliyik.

MUÇALA¹⁴

Kərkük xoryat tarixində yeri olan və xalq arasında həmişə canlılığını qoruyub saxlayan hadisələrdən biri səs sənətkarı ustad çağırçımız Muçalanın edam edilmə faciəsi ilə bağlıdır. Muçala bir vaxtlar Kərkükdə boynu vurularaq edam edilmişdir... Əsl adı Mustafa olan Muçala adı onun gözəl səslənmə məqsədilə seçdiyi təxəyyülüdür. Bu sənətkar öz adı ilə tanınan və özünəməxsus ifası olan “Muçala” xoryatının ən məşhur çağırçısı kimi İraq türkləri arasında parlaq bir ad qazanmışdır.

Onun qatil olması və edam hadisəsini qısaca olaraq belə qeyd edə bilərik:

Kərkükdə böyük türbəliq (qəbristanlıq) yaxınlığında “Qafur ağa bağı” kimi tanınan bağın sahibi Qafur ağanın oğlu Zeynal əfəndi bir səhər vaxtı hamama gedəndə həmin bağından keçir, orada işləyən Muçala ilə yeri suvarmaq üstündə mübahisə edirlər. Həmin vaxt əsəbiləşən Muçala əlindəki bel ilə Zeynalın başını yarar, yaralı bir az sonra ölür. Yeni evlənmiş Zeynalın öldürülməsinə dözə bilməyən qardaşı Hüseyin də bu faciədən sonra dünyasını dəyişir.

Beləliklə, iki qardaşın ölümünə gətirib çıxaran həmin hadisə ölkədə böyük kədər və dəhşətə səbəb olur. Aşağıdakı xalq mahnısı də beləcə yaranır və yayılır:

Səhər oldu vardım bağa,
Dur yanımda, Qafur ağa,
Qanım tökdülər qabağa.

¹⁴ Əta Tərzibaşı. Qardaşlıq dərgisi, sayı: 5-5, sentyabr-oktyabr, 1973, il:13, s.22-23, Bağdad, əski əlifba ilə

Aman, haccı, qıyma mənə,
Muçı qıyıbdı bu cana.

Hamamdan çıxıb tərliyib,
Ağzı quru su görmüyüb,
Oğlan cahil evlənmiyib.
Aman, haccı, qıyma mənə,
Muçı qıyıbdı bu cana.

Belini çaldı başıma,
Al qanı tökdü qaşıma,
Xəbər verin qardaşıma.
Aman, haccı, qıyma mənə,
Muçı qıyıbdı bu cana.

Belini çaldı boynuma,
Qanı tökdü qoynuma,
Xəbər verin bəy dayıma.
Aman, haccı, qıyma mənə,
Muçı qıyıbdı bu cana.

Küçə dardı, keçə bilmədim,
Bağlı boxçanı açə bilmədim,
Dostu, düşmanı seçə bilmədim.
Aman, haccı, qıyma mənə,
Muçı qıyıbdı bu cana.

Məni vurdu bir bağbançı,
Biri haccı, biri Muçı,
Axirətdə olar dilənçi.
Aman, haccı, qıyma mənə,
Muçı qıyıbdı bu cana.

Məni biznən bəzətdilər,
Haq yerini düzəldilər,
Musallada uzatdılar.
Aman, haccı, qıyma mənə,
Muçı qıyıbdı bu cana.

Muçalanın vəziyyətinə gəlincə, onu dərhal həbsxanaya aparırlar. Sənətkarı qısa formada mühakimə etdikdən sonra edam olunmasını qərara alırlar. Onun qohumlarının, dost və tanışlarının Muçalanı azad etmək üçün göstərdikləri təşəbbüslər heç bir nəticə vermir. Onun öz qohumu Əbdürrəhman ağaya üzünü tutaraq söylədiyi:

Bu xannan
Karvan keçər bu xannan,

Kürkünü sal məzzəttə¹⁵
Qurtar məni bu xannan
xoryatı məşhurdur...

Nüfuz sahibi olan Əbdürrəhman ağanın şəhərdə qarışıqlıq yaratmaması üçün onu Kərbəla sancağına bağlı bir bölgəyə müdir təyin edib oraya göndərirlər. Edama məhkum olunan bir adamın boynu o vaxtlar siyasət meydanında qılıncla vurulduğu üçün Muçalanın edamı xəbərinin ölkədə yayılması bütün xalqı böyük bir həyəcana gətirmişdi. Həqiqətən, Muçala kimi içli səsi və şirin xoryatları ilə tanınan dəyərli bir sənətkarın cəllad qarşısında diz çöküb boynunun vurulması xalq arasında böyük bir kədər oyatmışdı. Bu kədər dərin izlərinə indi də sənət aləmi-mizdə rast gəlinir.

Aparığımız araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, Muçala Kərkükün Musalla məhəlləsində Qeysərinin (Qapalı bazar) cənub tərəfi ilə keçmiş palançılar bazarı arasındakı açıq yerdə boynunu cəllada təslim etmişdir. Həmin gün həbsxanadan təyin edilən yerə aparılanda sarayın qabağında toplanmış camaatın qarşısında əlini qulağına aparıb davudi¹⁶ səsi və öz ifa üsulu ilə:

Saray önü cəngə bax,
Gül-çiçəkli rəngə bax.
Qarşımı xublar alıb
Mən sərxoş dəbəngə¹⁷ bax

xoryatının və bundan sonra yenə xalqa üzünü tutaraq:

Saray önündə durallar,
Frankamı¹⁸ qırallar.
Dövlətdən fərman gəlib
İndi boynum vurallar -

xoryatını çağıranda xalqı içdən coşdurub ağladır. Boynu vurulacaq meydana gələndə edam fərmanını müstəntiqin baş katibi Rauf Səlim əfəndi oxuyur. Bu əsnada əsl fərmanın belə bir xoryatla Muçalanın özü tərəfindən oxunduğu bildirilir:

Mən getdim, anam qaldı,
Oduma yanan qaldı.
Nə dünyadan xeyir gördüm,
Nə bir nişanam qaldı.

Bağ işlər,
Bağda bağban bağ işlər.
Boynum cəllad əlində
Nə kəsər, nə bağışlar.

Cəllad o dövrün ənənəsinə görə, arzu olunanda öldürülənin ailəsi tərəfindən seçilirdi. Öldürülən Zeynal əfəndinin xidmətçisi olan Şərif adlı şəxs bu məsuliyyəti öz üzərinə götürür. Onun qarşısında diz çökən Muçalanın qabağına gələndə

¹⁵ Məzənnə, qiymət

¹⁶ Burada: yüksək, uca

¹⁷ Başı fırlanan adam

¹⁸ Franka - qandal

sənətkar bunu özünə ölümdən daha ağır bir həqarət sayır. O, əlində tutduğu alma-ya baxıb belə bir həssas xoryat deyir:

Bu alma dörd olaydı,
Qarnıma dərd olaydı.
Boynumu vuran cəllad
Keşkə bir mərd olaydı.

Nəhayət, cəllad ona “İki ağamın qanlısı” (biri öldürülən Zeynal əfəndi, o biri də bu dərddən ölən Hüseyn əfəndidir ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Zeynalın qardaşıdır) deyib “hazır ol” əmrini verdikdən sonra Muçala hıçqırıqlı bir səslə bu xoryatı çağırıb canını Allaha tapşırır:

Qalasız
Kərkük olmaz Qalasız.
Odu mən qoydum, getdim,
Siz sağlıqnan qalasız.

Bu xoryatların keçmişdən mövcud olub Muçala tərəfindən sonradan deyildi-yi yoxsa onun öz dövründə qoşulduğu məlum deyil. Amma burada qeyd olunmalı bir həqiqət vardır ki, o da bu hadisənin xoryat və maniləri ilə birlikdə nəql etdiyimiz şəkildə cərəyan etməsidir.

Xoryatda Muçala üsulu adlı xalq muğamı olub. Bunun adıçəkilən çağırçının yaratdığı hesab edilməklə yanaşı əvvəllər də Kərkükdə tanınırdı. Amma haqqında danışdığımız hadisənin təsiri ilə həmin şəxsə aid edilmişdir. Əslində bu, geniş yayılmış hicaz muğamından ayrılan kiçik bir xalq muğamıdır. Bununla bağlı hicaz xalq mahnıları və xüsusilə “Ağam Süleyman” və “Ay dolanaydı” nəqəratlı yerli xalq mahnıları oxunur.

Muçala üsulu həmişə “Zalım, zalım” sözləri ilə başlayır, “ah mən, yox sən, məhsুবvəm¹⁹ mən” yaxud “düşgünvəm bu gündə mən” sözləri ilə bitir.

Bu üsul bir-birinə çox bənzəyən üç növ ağızla oxunur. Bunlardan birincisi, qədim və məşhur olanıdır ki, ustad çağırçılarımızdan Rəşid Külə Rzanın işlətdiyi ağızdır. İkinci ağız bir o qədər məşhur olmayıb mərhum Osman Tablabaşın oxuduğu qədim və orijinal ağızdır. Üçüncü növ isə Əbdülvahid Küzəçioğlunun ağızıdır; burada dörd qanadlı xoryat əvəzinə daha çox qanadlı xoryatlarla Rəşid Külə Rzanın oxuduğu üsula riayət edilir. Amma daha uzun olub muğama daha yaxın formada ifa edilir.

Hazırda Rəşid Külə Rza və Əbdülvahid Küzəçioğlundan başqa bir-iki il əvvəl vəfat edən Məhəmməd Gülboy və onun ağızı ilə oxuyan Qadir Mikayıl da Muçala üsulunun uğurlu ifaçılarından sayılır. Yarım əsr əvvəl yaşamış Əhməd Piçqolı adlı oxucumuz vaxtilə “Beyzefon” vollarında (Kavan, səhifə) bu üsul ilə xoryat oxumuşdur²⁰.

¹⁹ Qurbanınam

²⁰ Bu məqalə Dr. Şəmsəddin Küzəçi tərəfindən 18 mart 2024-cü ildə əski əlifbadan transliterasiya edilmişdir. Həmçinin məqalə “Kərkük xoryatları və maniləri” kitabında da verilmişdir. Bundan başqa, məqalə ilə bağlı onu da qeyd edək ki, qılinc öldürülən Zeynalın qardaşı Hüseyn əfəndinin nəvəsi keçmiş polis müdir müavini İbrahim Əbdülvahab əfəndinin evində saxlanır.

FÜZULİNİN DOĞUM YERİ HAQQINDA YENİ MƏLUMATLAR

İraqlı böyük türk şairi dahi Füzulinin doğum yeri problemi hələ də tamamilə həll edilməmişdir. Bağdad, Hillə və yaxud Kərbəladada doğulduğu deyilsə də, alimlər arasında geniş mübahisələrə yol açmışdır. Uzun zamandan bəri davam edən bu mübahisələr bu gün üçün kəsin bir nəticəyə çatmış sayılmaz.

Füzulinin İraqdaa yaşayan Türkmən Bayat əşirətinə mənsub olduğu elmi dairələrdə qəbul edildiyi kimi, şairi İraq xalqının həmişə kərküklü olaraq qəbul etməsi də mənalıdır.

Daha çox Kərkük dolaylarında yayılmış olan bu xalq rəvayəti mətbuatda ilk dəfə bizim bizim tərəfimizdən yayımlanmışdır (Bax: “El-Edib” dərgisi, s.7, il:12, İyul 1953, Beyrut). Daha sonra “Türk Yurdu” dərgisində (s.251, dekabr 1955, İstanbul) yayımladığımız xüsusi bir yazıyla bəzi sənədlərin işığı altında xalq söyləntilərini az-çox aydınlığa çıxartmağa çalışmışıq. Bu yazını eyni dərginin 252-ci sayında, araşdıraraq irəli sürdüyümüz fikirləri kökündən rədd edən professor Əbdülqədir Qaraxan bir ara İslam Ensiklopediyasının yenidən yayımlanan ingilis dilli nəşri üçün yazdığı “Füzuli” maddəsində (s,937, sütun1) qaynaq göstərmədən Füzulinin kərküklü olmaq ehtimalı üzərində dayanmışdır.

Çağdaş şair və ədiblərimizdən yarlığanmış kərküklü Xıdır Lütfinin Füzuliyə dair yazdığı bir risaləsində (hələ yayımlanmamış olan bu əsərin bəzi bölümləri Bağdadda çıxmaqda olan “Qardaşlıq” dərgisində çap edilmişdir. Füzulinin Kərkükdə doğum tarixini bildiren və şairin atası Süleyman tərəfindən yazıldığı irəli sürülən bir mənzumə yer alır. Başlığı,

Bir bahar idi çiçəklər dalmışydı şəbnəmə

Şən idi gülşən bu gün bülbül edərdi zümzümə

olan bu mənzumənin əbcəd hesabıyla 910-cu il tarixini göstərən son beyti,

Söylədim oğlumun mən cövhərli bu tarixini

Gül könül daim Muhəmməd zahir oldu aləmə

şəklində keçməkdədir. “Qardaşlıq” dərgisinin sentyabr 1966-cı il tarixli nüsxəsində yayımlanmış olan bu şeirin tamamilə saxta və uydurma olduğunu eyni dərginin bir sonrakı nüsxəsində yayımladığımız bir məqaləylə bildirmişik. Amma necə də olsa da bu şeir İraq türkmənlərinin Füzulini kərküklü göstərmək cəhdlərinin bir nəticəsi sayılmalıdır. Bir çoxlarının da bu cazibəyə qapıldığını görməkdəyik. Belə ki, yenə çağdaş şairlərimizdən yarlığanmış Hicri Dədə “Riyaz-üş-şuara” adlı təzkirəsində Füzulini şübhəli qaynaqlara dayanaraq kərküklü göstərməkdə və bu xüsusda yeni və çox maraqlı məlumatlar verməkdədir. Bu arada qaynaq olaraq Kərkük qalasının xanedani-elim və əşrəfindən saydığı Hacı Xəlilin oğlu Şakir əfəndiyə istinad edən kitabları arasında Həsən Həqqaq imzasını daşıyan 1175h. tarixli Farsi talik xətlə Füzuliyə dair yazılmış bir məcmuəyə işarə edir. Hicri Dədənin bu məcmuədən götürdüyü, kitabına saldığı məsələlər qismən də olsa, gerçəyə uyğun gələrsə, Füzulinin soyunu və xüsusi olaraq da doğum yerini öyrənməkdə çox önəmli və dəyərli məlumatlar olaraq yaşayacaqdır.

Hicri Dədənin oğlu müəllim Faiq Dədənin bizə bu dəfə göstərmək lütfündə bulunduğu adı çəkilən təzkirə kitabında yazılı bu yeni bəlgəni elm aləminə təqdim edərək bəlgə haqqındakı fikirlərimizi də qeyd etmək istərdik. Yazı eynilə bu cürdür:

“Qədim Kərkük qalasının Zindan məhəlləsində sakin olan Qaryağdı ailəsinə mənsub şairi şəhərin böyük cəddi zəmanəsi hakiminin Divan Nazırı Hasan Çələbi və onun oğlu Zeynal Abidin Ağa və ondan sonra Molla Cəfər və bunun xələfi Molla Məhəmməd Baki və ondan Molla Abbas Vaiz və bunun da oğlu Əli Aydın Ağa və bunun da xələfi Molla Süleyman şöhrətiylə tanınmışdılar. Molla Süleyman Zindan cəməsində tədrisatla məşğul olarkən Kərkük livasının Kifri və Tuzxurmatu civarında Bayat Əmirli əşirətinin rəisi olan birinci Pir Əhmədın kəriməsi Fatimə xanımla əqdi-izdivac edərək on beşinci əsrin sonlarına doğru Molla Süleymandan bir Məhəmməd və ikinci Salman adlarında iki övladı təvəllüd etmişdir. Kərkükdə bir taun epidemiyasının tüğyan etməsi üzündən Molla Süleyman Məhəmmədlə bərabər Salmanı da götürüb Bağdada səfər etmişdir. Bağdadda təqribən 2 il yaşadıqdan sonra Hilləyə köçüb. Molla Süleyman Hillədə bir neçə il qaldıqdan sonra Hillə müftüsü təyin edilmiş, Məhəmməd isə on iki yaşlarına qədər atası Molla Süleymanın xidmətində təhsil və tərbiyə görmüş İlhami bir şairi madərzad olmaqla bərabər təxəllüsünü də²¹ “Füzuli” seçmiş Bağdad, Kərbələ, Nəcəf, Nizamiyyə, Kazımeyn mədrəsələrində təhsili ulûm-i aliyə edərək sonra ən tanınmış üləmadan Hillədə Şeyx Rəhmətullahdan icazeyi elmiyyə əxz etmişdir Füzulinin qardaşı Salman isə Bağdadda Seyyid Abdülqafur Şahnəm (kimsə) ilə bir yerdə olmuş, Seyyid Abdülqafur Salmana dil uzatmasını istehza qıl Salman sizin biradəriniz Məhəmməd Füzuli rafizi və Şiə əqidəli bir şairdir demişdir. Süleyman bu misillü tənələrə məruz qalınca Bağdaddan Kərbəlaya gedir. Füzuli qaziyəni anladığı halda da şeir divanında bu qəzəli Seyyid Abdülqafura göndərir:

Xah seyid xah ammi kam bulmaz bi-ədəb
Feili müstəhasən olan müstəvcibi²² qufran olur

Sair-i məxluqadan bir kimsə olsa pak-dil
Əhli-Beytin fiqəsindən sayılır Salman olur”

Bu bəlgə haqqında fikirlərimizi isə bu cür sıralaya bilərik:

Bəlgənin tapıldığı kitabxana və sahibi Hacı Xəlil və oğlu Şakir əfəndi haqqında məlumat yoxdur. Dolaşan bir rəvayətə görə, bu ailəninə Bəsrəyə köç etmə səbəbi də təsdiqlənməyin.

1175-ci Hicri ilində yazıldığı deyilən bəlgədə Hicri tarix yerinə beşinci (Miladi) əsr sözünün keçməsi “Əyalət” və yaxud başqa bir termin qarşılığında da yeni sayılan “Liva” sözünün yer alması yazının əski mətdən olduğu kimi götürülməsini imkansız edir, ancaq Dədə Hicrinin öz üslubuyla yazılmış bölümlərdən biri olduğunu göstərməkdədir. Onsuz da bəlgənin üslubu şairin bildiyimiz yazı üslubunun bənzəri sayılır.

²¹ Təxəllüs; qurtulmaq, xilas olmaq.

²² Gərəkli.

Bəlgədə keçən “Qaryağdı” ailəsinə dair qalalıqlar arasında bir iz tapmadıq. Ancaq Kərkükə bağlı Tuzxurmatu ilçəsində bu ailənin bəzi qalıntılarına rast gəlinəndiyi deyilir.

Füzulinin atası Molla Süleymanın Kərkük qalasının zindan məhəlləsindəki camidə xocalıq etməsi və bayatlı bir qadınla evlənməsi və buna bənzər daha başqa bəzi xüsusiyyətlərinə Kərkükdə xalq rəvayətləri arasında çoxdan olduğu məlumdur.

Seyyid Abdülqafura göndərilmiş açıqlanan şeirin, “qəzəl” olmayıb, Həzrəti Əli haqqında yazılmış bir qəsidə olduğunu bilirik.

Hicri Dədənin adı çəkilən təzkirəsində Füzuliylə bağlı başqa məlumatların da, insanda həm qənaət, həm də şübhə oynadığını görürük. Füzulinin müasiri olduğu deyilən və 18 şəvval 941-ci hicridə Kərkükə gələn Süleyman Qanununin məclisində irticali olaraq söylədiyi:

Süleyman basdı bu haqqa qədəm ənsarə xoş gəldi

Bu qanuni ədalət Əhmədi Muxtara xoş gəldi

Niyazım böylədir ey padişahım bər²³-davam oğul

Bu təşrifin bu gün murün olan Hüş²⁴ yarə xoş gəldi

rubaisi səbəbiylə sultanın maiyyətinə on sekiz gün rəhbərlik vəzifəsi görən kərküklü mütəəvvüf şair Huşyar Dədənin Kərbəlaya etdiyi bir neçə səyahətlərində Füzuliylə yaxından görüşüb həsbihal etməsi və Füzulinin özünə hər zaman “sən mənim ilham qaynağımsan” deyər müraciət etməsi də bu qəbildəndir.

Hicri Dədənin 1933-cü ildə təlif etdiyi adı çəkilən təzkirəsində yer alan yuxarıdakı məlumatların qismən uydurma olduğu qəbul edilsə belə, tamamilə bir xəyal məhsulu saymaq doğru deyil. Bu baxımdan da Füzulinin doğum yeri problemi Kərkük yönündən az-çox çözülməyə doğru yeni bir istiqamət almış sayılır.

*“Türk Kültürü” Jurnalı,
Sayı 108, yıl, 9 S, 937-940, noyabr 1971.*

İRAQ-TÜRKMAN ƏDƏBİYYATINA TOPLU BİR BAXIŞ

“Bu yazının geniş versiyası “Türk ensiklopediyası”nda (Cilt:19, Fasikül 152, s. 460-461, Yıl:1971) dərc edilib. Bu dəfə yazını “Qardaşlıq”ın dəyərli oxucularına təqdim etməklə vəzifəmizi icra etməyə çalışmışıq. A.T”

Başda prof. Fuat Köprülü olmaqla (İslam ensiklopediyası, Cüz 12, s.119, sütun 2) müasir ədəbiyyat tarixçiləri İraq, İran, Qafqaz hətta cənub-şərq Anadolu türkləri arasında əsirlərdən bəri zəngin bir ədəbiyyat yaradan “ədəbi ləhcə” üçün “Azəri” ifadəsini uyğun görür, əski tarix yazarları isə bu ölkələrdə yaşayan türk qövmləri üçün hər zaman “Türkman” sözündən istifadə ediblər. Əslində şərq oğuz türklərindən ibarət olan İraq türkmanlarının şifahi ədəbiyyat dili əsirlər boyunca, aşağı yuxarı bugünkü Türkman ləhcəsini yazı dili, qərbi oğuz yəni Os-

²³ Fayda, göğüs, yan, yaprak, üzere.

²⁴ Ruh, ölüm, can.

manlı ləhcəsi ilə sıx bağlarla zaman-zaman qüvvət peyda etmiş ortaqlı türk dilidir. Beləcə Osmanlı hakimiyyətinin maddi və mənəvi təsirləri altında qalan İraq türkmanlarının ədəbiyyat dili XVI əsrin yarısından etibarən qərbə yönələn Osmanlıca-nın ana xəttini təqib etmişdir.

İraqda yazı dilində sadələşmə hərəkatı, Kərkükdə çıxan həftəlik türkcə qəzetdə 1951-ci ildən sonra yayımlanan tək-tük yazılar və basılmış bəzi kitablarla başlamış, əsas sadələşmə hadisəsi 1958²⁵-ci ildə yenə Kərkükdə yayımlamağa başlayan “Bəşir” qəzetiylə gerçəkləşmişdir.

İraqda Türkman ədəbiyyatı və ləhcəsi tarixinə ümumi nəzər salsaq, şeir və sənəti himayə etmək məsələsində böyük işlər görən Cəlayir xanədanının idarəsi altında Azərbaycan və Bağdad dolaylarında farscadan başqa türkcənin də böyük bir əhəmiyyət qazandığını görür, Elxanlıların mədəni və siyasi ənənələrini davam etdirən sülalələr zamanında bu ölkələrdə Uyğur baxşılarının adama etdirdikləri ədəbi ənənlərlə rastlaşırıq. (İslam ensiklopediyası, Cüz 12, s. 130, sütun 2) Bu əsrlərdəki dilin tamamilə Türkman ləhcəsinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bir dil olduğuna qətiyyətlə şübhə edilməməlidir. Belə ki XIV əsrdə yazıldığı deyilən Dədə Qorqud hekayələrinin dili, İraq türkmanlarının dili olub, bu əsərdə keçən bəzi əlaqədar yer adlarının da İraqda varlığı bilinməkdədir.

İraq türkmanları arasında XIV əsrdə qalma əsərlər olduqca çoxdur. XV əsrdə İraqda hökm sürən Qaraqoyunlu dövlətinin rəsmi dili Türkmanca idi. 1403-cü ildə (805 h) Bağdadı alan və Teymurləngin ordusuna qarşı savaşıyan Qaraqoyunlu hökəmdarı Qara Yusif Teymurləngin ölümündən sonra Azərbaycan ölkəsinə hakim olaraq bir ara, Pir Budaq adlı oğlunu sultan elan etmiş və onun adıyla dövlət yarlıqlarının (fərman) türkmanca yazılmasını əmr etmişdir. Teymurləngin Bağdadı zəbtı sırasında bir çox mütəxəssis və alimləri Səmərqəndə yolladığını bilir.

Bunların arasında dəyərli Türkman musiqişünası Əbdülqədir Marağayi də olub. Bağdadda Teymurləng üçün tuyuğ ölçüsündə yazdığı türkcə:

Məşriq və məğrib musahhardır²⁵ sana
Dövlət və Nusrət mukarrədir sana
Fatih və Nusrət daima bilgindədir
Dövlətin haqdan mukarrədir sana

Dörtlüyü dilin o əsrdə saray çevrələrində rəğbətlə qarşılandığını göstərir. Daha sonra tuyuqları ilə də tanınan məşhur Türkman şairi Nəsimi, hürufilik məzhəbinin öndəri olduğu kimi İraqda Türkman ədəbiyyatında da yeni bir çıxır açmışdır. Bağdada bağlı “Nəsim” adlı qəsəbədə doğulduğu deyilən bu dəyərli şairdən “Nəsim əl-Muhbə” adlı əsərində söz açan Əlişir Nəvayi İraq və Rum (Anadolu türkləri) xalqının onu misilsiz bir şair saydıqlarını yazır, Türkmani və Rumi dillərində şeir yazdığını bildirir. (Fuad Köprülü adı çəkilən yazı) Nəsiminin təsiri Füzuli də daxil özündən sonra gələn iraqlı Türkman və digər türk şairləri üzərində əsrlərlə davam etmişdir. Nəsimi və yenə XIV əsr Türkman şairlərindən Qazi Bürhanəddin tuyuqları təqlid edilərək İraq türkmanları arasında xoryat adı verilən

²⁵ Əmr altında, boyun əydirmək.

ədəbi sənət tərzinin yarandığı düşünülür. (Bax: Əta Tərzibaşı, Xoryat maddəsi, Türk ensiklopediyası, Fasikül 150, s.360)

Nəsimidən sonra türkmənlər arasında məşhur olan və şeirdə “Xətai” məhlə-sindən istifadə edən Şah İsmayıl Sufi əsərlərində xoryat tərzində yaaraq yaşadığı sahənin Türkmən ləhcə xüsusiyyətlərini daşıyır. İraqda yaşayan batini əqidə züm-rələrindən Mosul vilayətində yaşamaqda olan on minlərlə saraylı-şəbəkələrin əsr-lərdən bəri məşhur olan və Xətainin şeirləriylə bəzədilən “Buyruq” adlı əqidə kitabları Osmanlıcanın başlangıç təsiri altında qalmaqla bərabər, türkmənca yazılı ədəbi bir əsərdir. (Bu yazma eserin metni için bakınız: Ahmet Hamit El-Sarraf, El-Şebek, s.145-191, Bağdad:1954)

İraq türkmənləri arasında Nəsimidən sonra gələn məşhur şair Füzuli sadəcə yaşadığı ölkənin deyil bütün Türk aləminin ən böyük şairi olaraq tanınmışdır. Da-hi sənətkar Bayat əşirətinə mənsub bir Türkmən şairidir. (Füzulinin kərküklü ol-duğuna dair dəlillər üçün bax: Əta Tərzibaşı, Füzulinin doğum yeri başlıqlı məqa-lə, “Türk Yurdu” jurnalı, dekabr 1955-ci il, İstanbul)

Füzuli Osmanlıların maddi və mənəvi cazibə və basqısına qapılaraq şeir sa-həsində müxtəlif təsirlər altında qalmaqla bərabər kəlmə, təbir və söz düzümü baxımından İraq türkmənlərinin yerli ləhcəsindən istifadə etmişdir.

Füzulinin müasirlərindən sayılan Əhdi də zamanın şair və ədibləri arasında ad çıxarmış bir simadır. Atası Şəmsi, qardaşları Rzayi və Muradi və qohumu Rən-dinin də şeirləri vardır. Əhdinin “Gülşəni-şüəra” adlı təzkirə kitabında bir çox iraqılı türkmən şairlər yer alıb. Bunların arasında Füzuli və onun oğlu Fəzlidən başqa Həqiqi, Fikri, Süleyman, Əkrəm Qayıtmaz, Məhəmməd Feyzi, Atəşi, Cövhəri, Hadimi, Zəhəni, Kəlamı, Nadiri, Vallahi, Ruhi kimi şairlər də var.

İraqda Füzulidən sonra divan ədəbiyyatının Osmanlı tərzində uğur qazanan ustad şairlərindən biri də Bağdadlı Ruhidir. Mövləvi təriqətinə mənsub olan bu şai-ir təsəvvüfi şeirləri arasında zamanın bir qisim iraqılı şairlərinə işarə etdiyi incə və zərif mənzuməsində Əhdi təzkirəsində adı keçən şairlərdən başqa Kəşvi, Təb'i, Mehdi, Haki, Tərzi, Nəqdi, Elmi, Fəhmi, Nidayi kimi daha bir çox adlar üzərində dayanır. Bütün bunların yanında bir də Füzulinin məkebi və ən uğurlu məqlidi sa-yılan XVI əsrin sonlarında Bağdadda yaşadığı bilinən Türkmən şair və xəttatı Qövsininin şeirlərində Füzulinin yarıq səsini tamamilə duymamaqla bərabər, onun üslub və ədasımı ağız və ləhcə xüsusiyyətlərini yaxından hiss etməkdəyik. XVIII əsrdə iraqılı türkmən şairi Növrəs Qədimin adına ortaqlı türk ədəbiyyatı ta-rix kitablarında rast gəlirik. Özünü tamamen osmanlıcaya vermiş olan bu sənətkar Kərkükdə doğulub böyümüşdür. Divan sahibləri arasında şeirdə olduğu qədər nəsrə də uğur qazanmışdır. Çağının böyüklərinə dil uzatmaq suçuyla uzaqlara sürgün edilmişdir.

Son iki əsrdə önəm qazanan Türkmən şairləri arasında Erbilli Qəribi, Məc-rəm və Yaqua Ağa, Mosullu Bəsiri, Kərküklü Halis, Faiz, Şeyx Rza, Mihri, Qabil, Hicri Dədə və başqaları sayılmağa dəyər. Bunlardan Faiz yerli zövq xüsusiyyətləri ilə İraq Türkmənləri arasında Füzulidən sonra gələn ən qüdrətli bir şair kimi ta-nınır. Onun qardaşı Şeyx Rza da həcv sahəsində zirvəyə yüksəlmişdir.

Türkmanların bugünkü ədəbiyyat dili ümumiyyətlə sadələşmiş Osmanlı türkcəsi olmaqla bərabər danışıq dili ki xalq şeiri və musiqisini də əhatə edir, tamamilə Türkmancadır. Bu ləhcə bəzi kiçik bölgə ağız fərqləriylə birlikdə Azəri və Güneydoğu Anadolu xalqının ləhcələrinə çox yaxındır. Daha doğrusu, türkman və Azəri ləhcələrini bu gün üçün ekiz ləhcələr olaraq qəbul edirik.

Əsrlər boyunca önəmli heç bir dəyişikliyə məruz qalmamış Türkman ləhcəsi haqqında hələ ki toplu bir əsər yazılmamışdır. Ancaq Türkman ağzı nümunələri üçün 1964-cü ildə Bağdadda yayımladığımız “Arzı Kamber Matalı” kitabıyla 1955-1957-ci illər arasında yayımladığımız “Kərkük xoryatları və maniləri” kitabına işarə etmək yerinə düşər. Bu günkü əsərdən yararlanaraq 1961-ci ildə Bakıda H.Mirzazadə Elmi əsərlər jurnalında (Sayı:4) İraq türkmanlarının fonetik, morfoloji və lügət tərkibi baxımından ləhcə xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə araşdırmışdır. Yenə adı çəkilən xoyrat kitabına dayanaraq eyni mövzuda bir araşdırma aparan prof. Saadettin Buluç olduqca önəmli olmuşdur. (Bax: Reşit Rahmet’i Arat İçin) s.142-154, Ankara, 1966) Bundan əlavə bakılı gənc mütəxəssis Dr. Qəzənfər Paşayevin də bu yöndəki elmi çalışmaları – əksiklikləriylə bərabər təqdirə şayandır.

*“Qardaşlıq” Jurnalı il: 11, Sayı: 6-7
Oktyabr-noyabr, 1971-ci il*

TÜRKİYƏDƏ FİKİR ADAMLARINDAN ƏHMƏD AĞAOĞLU²⁶

Professor Əhməd Mustafa əl-Xətib türk yazar Əhməd Ağaoğlunun “Azad insanlar ölkəsində” adlı kitabının tərcüməsini nəşr etdirir. Bu münasibətlə biz bu yazarın həyatı və mədəni dəyərləri haqqında etibarlı türk mənbələri əsasında oxuculara bir neçə kəlmə təqdim etmək qərarına gəldik.

Əhməd Ağaoğlu Türkiyədə mətbuat və təhsil sahəsində öndə gələn ziyalılardan sayılır. Bu sahədə önəmli bir simadır. Müsəlmanların müqəddəs fikirlərini və Şərqi Avropa mətbuatında tanıtmaya başladığı andan bəri Əhməd Ağaoğlunun ulduzu Qərbdə parlağa başladı.

Fransız və rus dillərini yüksək səviyyədə bilən Ağaoğlu Şərqi, şərqliləri və İslamı müdafiə etmək məqsədilə Qərb mətbuatında bir-birindən dəyərli araşdırma məqalələri dərc etdirərək avropalılarda dərin izlər buraxdı. Bir ziyalı olaraq şəriət və Şərq məsələlərində də mütəxəssis idi. Hüquqşünas olaraq da Hüquq fakültəsində uzun müddət müəllimlik etdi, konstitusiyaya hüququ haqqında hər kəsin bəyəndiyi və təqdir etdiyi bir kitab yazdı.

Əhməd Ağaoğlunun fəaliyyəti təkcə bu sahə ilə məhdudlaşmadı. O, digər sahələrdə də uğur qazandı. İslama xidmət edərək, müsəlman cəmiyyətləri arasında

²⁶ Ərəbcədən türk dilinə Şəmsəddin Küzəci tərcümə etmiş, türk dilindən Azərbaycan dilinə isə Orxan İsayev çevirmişdir. Bu məqalə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda Orxan İsayevin qısa giriş sözü ilə AMEA-nın “Elm” qəzetində (9 fevral 2024-cü il, №5, s.8) və “525-ci qəzet”də (15 fevral 2024-cü il, №29, s.14) işıq üzünə görmüşdür.

məshəb ayrışəkiliyindən, sünni və şiəlikdən irəli gələn qarşıdurmalara son qoyulması üçün mübarizə apardı. Müsəlmanlar arasında kin, nifrət və düşmənçiliyə qarşı “döyüşdü”. Müsəlmanları parçalanmaqdan uzaq durmağa, birləşməyə dəvət etdi. Ona bu mübarizəsində ərəb və fars dillərini bilməsi də yardımçı oldu. O, müsəlman cəmiyyətləri arasında mövcud olan bütün ictimai mövzuları bilmək bacarığına sahib idi.

Unutmayaq ki, Ağaoğlu həm də bir yazıçı olaraq yazdığı möhtəşəm hekayələri, insanları valeh edən üslubu ilə fərqlənirdi. O, mövzuları çox həssaslıqla seçirdi. Onun hekayələrini oxumağa başlayan insan oxuyub bitirmədən gözlərini yazıdan çəkmə bilmirdi.

Ağaoğlu 1869-cu ildə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən Şuşada doğulmuşdu. Atasını Mirzə Həsən böyük alim idi. Ağaoğlu ilk təhsilini doğulub böyüdüüyü şəhərdə aldı. Təhsilini davam etdirmək üçün Tiflisə, ali təhsil almaq üçünsə Peterburqa getdi. Mühəndislik İnstitutuna imtahan verərək qəbul edildi. Ancaq göz xəstəliyinə tutulduğu üçün öz vətəninə qayıtmaq məcburiyyətində qaldı.

1894-cü ildə Azərbaycana dönmə Əhməd Ağaoğlu müəllim işləməyə başlayır. Azərbaycanda dostları İsmayıl Qasprinski, Hüseyn Zadə və Əli Mərdanla (İsmayıl Qaspralı, Əli bəy Hüseynzadə və Əlimərdan bəy Topçubaşov nəzərdə tutulur – O.İ.) birlikdə millətçilik hərəkatını canlandırmağa və yaşatmağa başladı. Türk dilində iki jurnal çıxararaq, Azərbaycanda təhlükəli ictimai məsələlərin yayılmasının qarşısını aldı. Əslində, Ağaoğlunun məqsədi Azərbaycanda və Rusiyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan müsəlmanlar arasında birlik, bərabərlik yaratmaq idi. Rusiya hökuməti Ağaoğluya qarşı çıxdı. Osmanlı inqilabından sonra 1908-ci ildə Türkiyəyə getdi. Türk hökuməti onu Maarif Nazirliyində müfəttiş vəzifəsinə təyin etdi. Ancaq İttihad və Tərəqqi partiyasının üzvü olduğu üçün bu vəzifədən imtina etdi.

Əhməd Ağaoğlu İstanbulda olduğu müddətdə böyük ideoloq Ziya Gökalp başda olmaqla bir çox ziyalı və yazıçılarla tanış oldu. Nəticədə milli və ictimai məsələlərdə olan problemləri həll etmək üçün “Türk Yurdu” jurnalını nəşr etməyə başladı.

1910-cu ildə İstanbul Sənət evində müəllim olaraq işə başladı. Rus və türk dillərindən dərs dedi. Eyni zamanda “Tərcümani-Həqiqət” jurnalının redaktoru kimi fəaliyyət göstərdi.

Birinci Dünya Müharibəsi zamanında, 1915-ci ildə Afyon şəhərindən millət vəkili seçildi. Dolayısı ilə İttihad və Tərəqqi partiyasının mərkəzi idarə heyətinin üzvü seçildi.

1917-ci ildə Qafqaz cəbhəsində döyüşən Türk ordusuna siyasi müşavir təyin edildi. Müharibədən sonra İstanbula qayıdan Ağaoğlunu ingilislər Malta adasına sürgün etdilər. Sürgündə qaldığı 3 il ərzində “Üç mədəniyyət” kitabını yazdı. Azad olunandan sonra Mətbuat (Mətbuat və İstihbarat Müdiriyyəti-Ümumi – O.İ.) müdiri təyin edildi.

Atatürkün məlum inqilabından sonra Cümhuriyyət Haqq Partiyasına üzv olan Ağaoğlu Rusiya sərhədlərinə yaxın Qars şəhərindən millət vəkilliyinə namizəd olur və iki dəfə millət vəkili seçilir. Əhməd Ağaoğlu həmin dönmə də An-

kara Universitetində Hüquq fakültəsində vəzifə sahibi idi və ayrıca olaraq “Hakimiyyət və Milliyət” qəzetinin də baş redaktoru kimi çalışırdı.

Əhməd Ağaoğlu Atatürkün müxalifətə yaratdığı imkan nəticəsində Müstəqil Müxaliflər Partiyasının yaradıcıları sırasında yer alır. Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki çəkişmələr və anlaşılmazlıqlar nəticəsində ortaya çıxan parçalanma səbəbilə Atatürk başa düşür ki, Türkiyədə siyasi düşüncə formalaşmadığı müddətdə ölkədə demokratik sistem tətbiq etmək çətindir. Nəticədə Atatürk Müstəqil Müxaliflər Partiyasının ləğv edilməsinə dair qərar qəbul edir. Bu hadisələrdən sonra Əhməd Ağaoğlu siyasətdən uzaqlaşaraq universitetdə müəllimlik peşəsinə davam etmək istəyir. Daha sonra İstanbul Sənət Evində vəzifəyə təyin edilir. 1933-cü ilə qədər orada dərs deyir və həmin ildə təqaüdə çıxır. Ağaoğlu eyni ildə “Akın” qəzetini çıxararaq mətbuat və yazıçılıq həyatının son illərini yaşayır.

Əhməd Ağaoğlu 19 may 1939-cu ildə vəfat edir.

Əsərləri:

Cəfəri məzhəbi, 1892-ci il;

İslam və şiə alimləri, 1900-cü il;

İslamda qadın və şiəliyə baxış, 1901-ci il;

Üç mədəniyyət, 1920-ci il;

Hindistan və İngiltərə, 1927-ci il;

Azad insanlar ölkəsində, 1931-ci il;

Atika (tərcümə), 1931-ci il;

Mən nəyəm?, 1939-cu il;

Türk təməl təşkilatı və türk qanunvericilik tarixi dərsləri, 1941-ci il.

Qəlbədən olmadan olmaz, ixtilalmı, inqilabımı?, 1942-ci il.

Qeyd: Məqalədə qeyd olunan əsərlərin adında və nəşr olunma illərində səhvlərin olduğunu istisna etmirik.

Əhməd Ağaoğlunun vəfatından sonra oğlu Əbdülsəməd Ağaoğlu onun bir neçə əsərini çap etdirmişdir. Bundan əlavə “Rus ədəbiyyatı”, “Xatirələrim”, “Anayasaya inamım”, “Türk inqilabı” və digər əsərlərini də çap etdirməyə çalışmışdır.

“əl-Risələ” dergisi,

№1007, 20.10.1952, Kahire/Mısır. Arapça

XOYRAT VƏ ŞEİR ƏLAQƏSİ

Əski və orijinal xoyratlarımıza nəzər saldıqda görürük ki, onlar klassik şeirin bəzi bədii dəyərlərini özündə ehtiva edir. Eynilə şeirdə olduğu kimi xoyratlarda da kinayə, təzmin, təşbeh, tövriyyə, təzad, istiarə və başqa ədəbi sənətlər yer alır. Bu səbəbdən istər türkcə, istərsə də ərəbcə olan şeirlərdən alınmış xoyratların sayı xeyli çoxdur. Bunlardan bəziləri bir təvarüdi-xatir nəticəsində meydana gəlmiş sayıla bilər. Hətta bəzi şeirlər əski xoyratlardan da alınmışdır. Biz bu kiçik yazıda ərəb dilində olan bir şeirlə əlaqəsi olan yarım cinaslı rədifli bir xoyratı müqayisəli şəkildə dəyərləndirmək istəyirik.

Bu səniv hindi zülfüv
Çiyniməmindizülfüv
Çurğla qoy qoynuva
Qan edər indi zülfüv.

Yəni, “sənin bu siyah zülfün çiyinə mindi (və ya ilişib qaldı), Sevgilim! Saçını yığ və qoynuna qoy, yoxsa sənin bu ilan zülfün indi məni öldürür”. Bu xoyrat ərəb şairi Əbu Bəkir Yəhya əl-Qurtubinin bu beytinə uyğun gəlir

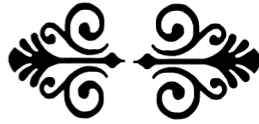
وَضَمَّتْهُ ضَمَّ الْكَمِيِّ لِسَيْفِهِ وَزَوَّبَتْهُ خَمَائِلَ فِي عَاتِقِي

Yəni, silahlı bir igidin qılıncına qurşanması kimi, məhbubumu qucaqladım iki qulaş zülfünün saçları boynuma düşdü. Bu beytin müəllifi Qurtubinin zamanında xoyratlar meydana gəlməmişdi. Buna görə də haqqında danışdığımız xoyratın həmin beytdən təzmin edildiyini anlayırıq. Bu da var ki, xoyratın bir təvərdixatir nəticəsində meydana gəlməsini də düşünə bilərik. Yuxarıdakı xoyratda aşiqin sevgilisi ilə qucaqlaşması səbəbindən sevgilinin saçları onun çiyinə düşmüşdür. Buna görə də gözəllik ünsürü sayılan saç aşiqi sevincə boğaraq öldürür. Xoyratda işlədilən “hindi” sözü ilə qara rəng nəzərdə tutulmuşdur. Aşağıdakı dördlükdə də eyni mövzu işlənmişdir:

Zülfüv incə ilandı
Çək boynuma dolandı.
Məndə olan məhəbbət
Səndə yoxdu, yalandı.

Sonda işlədilən “ilandı” sözü “ilandır” deməkdir. “Yoxdu” sözü isə Kərkük ləhcəsində “yoxdur”un dəyişik formasıdır.

*Türkman kəşkülü 2. Cild,
Kərkük 2010-cu il, s,124-125*



*Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq
fəaliyyəti mətbuatda*



Mustafa ZİYA

**TÜRK DÜNYASININ YETİŞTİRMİŞ OLDUĞU
EN BÜYÜK “TÜRKIYAT”²⁷**

Türk Dünyasının yetiştirmiş olduğu en büyük “Türkiyat” insanlarından biri olan Kerküklü Ata Terzibaşı 31 Mart 2016 tarihinde vefat etmiştir. 14 Kasım 1924 tarihinde Kerkükte dünyaya göz açan Terzibaşı yaklaşık bir asırlık ömrünü Irak Türkmen kültürünü araştırarak geçirmiştir. Ardından onlarca kitap, yüzlerce makale ve yazı bırakan Terzibaşı Türk Dünyasında ve Arap âleminde Irak Türklerinin şüpheşiz en tanınmış yazarıdır. Türk Dünyasında “Kerkük Hoyrat ve Manileri” ve “Kerkük Şairleri” kitaplarıyla meşhur olmakla birlikte; Terzibaşı Türkmen kültürünün her dalında araştırmalar yaparak ortaya orijinal eserler koymuştur. Kesintisiz ara vermeden hayatın başka uğraşlarına dalmadan ömrünün tamamını Türkmen kültürüne adayan biri varsa Ata Terzibaşıdır.

Döneminde yaygın olan “ansiklopedik” sıfatına rağmen Terzibaşı tüm çalışmalarını Türkmen kültürüne tahsis etmiştir. Kültür araştırmalarını yaparken kendisi bizzat oba-oba dolaşmış, mülakatlar yapmış, ses kayıtları almış, el yazmaları “cönkleri” toplamış ve derlemelerde bulunmuştur. Terzibaşı tespit ve derlemelerle yetinmeyerek, metinlerin analizini yapmış, karşılaştırmış ve yorumlamıştır. Böylece, Türkmen kültürü araştırmalarında ilk defa bilimsel disiplin içerisinde çalışmalar ortaya koymuş ve bir metodoloji kazandırmıştır. Ata Terzibaşı tek başına bir okuldur.

Terzibaşı çok yönlü bir araştırmacıdır. Öğrencilik yıllarından itibaren yazılarını yayınlamaya başlayarak Irak Türkmen kültür araştırmalarının her dalında imzasını görmek mümkündür. Tezkirecilik alanında onlarca yıl boyunca yayınladığı on dört ciltlik “Kerkük Şairleri” ve “Erbil Şairleri” kitapları muazzam bir çalışmadır. Halk edebiyatı araştırmaları ise üç ciltlik “Kerkük hoyratları ve Manileri”, “Arzu Kamber Matalı” kitapları ve onlarca makalesi ile Türk Dünyasında temel eserlerden sayılmaktadır. Terzibaşı halk müziğini de araştırarak “Kerkük Havalaları” kitabını çıkarmış ve bu alanda yazıları kaynak haline gelmiştir. Türkmen folkloru araştırmalarında ise “Eskiler Sözü”, “Türkmen Keşkülü”, halk oyunları ve diğer folklor çalışmaları yer almaktadır. Dilciliği ile bilinen Terzibaşı Dil hakkında görüşlerini yansıtan birçok makale yayınlamış ve ömrünün tamamlamaya yetmediği “Türkmence sözlük” kitabından üç cilt yayınlamıştır.

Terzibaşı, Irak’ta Türk gazetecilik tarihini araştırmış ve “Matbuat tarihi kitabını ve yazılar yayınlamıştır. Ayrıca, gazetecilik yapan Terzibaşı “Beşir” Gazete-

²⁷ Mustafa Ziya, Türk Dünyasının Yetiştirmiş Olduğu En Büyük, Kardeş Kalemler dergisi, Sayı: 123, Mart 2017, s,35-36

sini çıkarmıştır. Fuzuli'nin Kerkük doğumlu olduğunu savunan yazar Fuzuli hakkında onlarca makale yayınlamıştır.

Çalışmalarında çok titiz ve objektif olan Ata Terzibaşının eserleri Türkmen kültür araştırmaları da temel kaynak teşkil etmiş, üzerine birçok yazı ve araştırma tezleri hazırlanmıştır. Çok yönlü ve verimli çalışmalarıyla Türkmen kültür araştırmalarına damgasını vuran büyük Türkmen araştırmacısı Ata Terzibaşı için en uygun sıfatın ilk "TÜRKMENBİLİMCİ" olduğu kanaatindeyim.

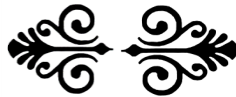
Ulu türkmen bilimci Terzibaşıyla ilgili iki anekdotumu anlatmayı borç bilirim. Vefatından iki hafta önce Baküde Prof. Gazanfer Paşayev'in Terzibaşının Folklor çalışmaları hakkında yazdığı kitabın takdimatı yapılıyordu. Milli Kütüphanede toplanan elli civarında bilim adamı ondan bahsetti. O ortama çok ilginç bir hava hâkim oldu: Ata Terzibaşığı görenlerin mutluluğu ve göremeyenlerin üzüntüsü... Görenler gururla anlattılar: Doksanlı yıllardı. Azerbaycan'dan kalabalık bir heyet gelmişti. Heyetin başında Başbakan yardımcısı Elçin Bey Efendiyev, Kültür bakanı, Enformasyon bakanı ve heyette onlarca akademisyen bulunuyordu. Kerkükte Naşat Medresi Konferans salonunda konser verilirken Kültür bakanı Sabir Rüstemhanlı kulağıma Ata Terzibaşığı ziyaret etmek istiyoruz dedi.

Her taraf Saddam askerleri ve muhaberatıyla kaynıyordu. Nasıl çıkabiliriz? Ben Ata Abiyi davet edelim burada görüşün dedim. Bakan, hayır o büyük adamı ayağımıza çağıramayız. Biz onun ayağına gideriz dedi. Kültür Bakanı Sabir Rüstemhanlı, Resul Rıza'nın oğlu ve Azerbaycan Yazarlar Birliği Başkanı Anar, Azerbaycan'ın en büyük gazetesi olan "Edebiyat gazetesi" başyazarı Ayaz Vefalı, Prof. Gazanfer Paşayev ve Prof. Yaşar Karayev bir külüstür araca sıkışarak gizlice ziyaretine gittik.

Yirmi küsur yıldır her münasebette o görüşmeyi anlatıyorlar. O Büyük adamdı. Onu çoğumuz sayısız eserlerinden tanımışız.

Ben onunla ilk tanışmamı anlatmak isterim. On iki yaşındaydım. Bir-iki yıldır bir şeyler karalıyor ve onlara utanmadan şiir diyordum. Evde ısrar ettim şiirlerimi kitap olarak basmak istiyordum. Annem uzaktan akraba olduğu Ata abiye götürdü beni bir akşam. Ufacıktım. Bana dev gibi geldi. Annem anlattı ve ben konuşamıyorum. Sadece şiirlerimi yazdığım defteri uzattım kendisine. Uzun uzun baktıktan sonra bir ay sonra gelin yayına uygun olup olmadığını söyleyeceğim dedi. Daha ay dolmadan Kardeşlik dergisinde (A.T.) kısaltmasıyla "küçüne dev sanatkâr" başlığı ile şiirlerimi inceleyen bir yazı yayınlanmıştı. O yazı hayatımın ilk dönüm noktası idi. Ata Terzibaşı Türk Dünyasının ulu çınarlarından biriydi ve ilk Türkmen bilimcisi olarak tarihe altın harflerle imza atmıştır.

* * *



Ali MARUFOĞLU, Yüce Tanrı ADIYLA



ATA TERZİBAŞININ BORCU ÖDENMEZ²⁸

Sayın üstat (Ata Terzibaşı) ile 1956 yılında tanıştık. O gün bugündür ikiz kardeşler kadar birbirimizi sevmekte ve edebi alanlarda bir ömür boyudur yardımlaşmaktayız. Bu yıldız adam hakkında bilgi isteyince, şaşkın şaşkın düşünmüş ve hangi üstün meziyetlerini kaleme alayım demiştim! "Afak a sığmayan "Vefa'sından mı? -Devleri çöktüren havari" cefasından mı? Tanrıdan başkasına eğilmeyen yüksek kafasından mı? -Yıldırım çakan "abkarı"si "zekâsından mı? Yoksa da krallık döneminde İngilizler emriyle ölüme mahkûm edilen, hatta mezarı kazılan edebiyatımızı son nefesinde kurtaran mucuzi" çabasından mı? Söz edeyim!

Tarih için söylüyorum O, olmasa bu günlerde komşu ülkelere Türkmen kültürünün ne sesi ne de dede ruhani nefesi vardı! Evet, biz Türkmen edebiyatçıları daha yıllar ve yıllar boyu Ata Beyin üzerimizdeki borcunun onda birini ödemeyiz diyerim. Son olarak, samimi duygularımın tercümanı sayılan aşağıdaki dörtlüğü okuyuculara armağanlamakla kıvanç duyarken, saygıdeğer üstat Ata Terzibaşının kimliği ve eserleri hakkında kitap hazırlayan Sayın Aydın Abdul Cebbar efendiye kendim ve tüm Türkmen edebiyatçıları adına şükranlarımı sunmakla yetinirim.

Öderim namaz, zekât orucu
Öderim milyarsa istekli borcu
Ölçerim dökerim uzun geceler
Ödenmez ödenmez Ata'nın borcu

Bir anımı hatırladım, sözlerimi sürdürüyorum. Altmışların son yıllarında halinlere karşı kullandığım bir cümlelik hicviyeyi şeytancısına ileri süren biri arabozan, üstat Ata yanında "bu hiciv size yöneliktir!" demişmiş. Üstatta lütuf buyurup nazik bir dille beni arabozanlardan sakındırmak isteyince dayanamayıp, hem arabozanın ağzına bir tokat indirmek, hem de üstadın gönlünü temin etmek ümidiyle aşağıdaki koşu kaleme alarak üstada armağan etmiştim.

Üstat Ata Terzibaşı ile aramızı bozmak isteyene yöneliktir.

Aklı kadar ey sanan uluları küçücük
Ne serçe tek Ankalar arasında bu cık... cık
Altuncular yanında sahta akça yürümez
Dev kafalı çobanı avlayamaz tilkicik!

²⁸ Aydın Kerkük, Ata Terzibaşı, Hayatı ve Eserleri, (Ali Marufoğlu, Yüce Tanrı Adıyla), Erbil 2002, s. 10-12

Arı konar çiçeğe, çiçekten gül dalına
Dokundurma a sinek dudağının balına
O, tertemiz kovana sürme kirli ayağın
Başka yerde bulunur aradığın çincik cik!

(Alçak soysuz) deyincem ya da uyan dindaşa
Dostça komşu çocuğun boğazlayan yurttaşa
Gümanlandın bakayım! Ne hoş demiş dedeler:
Köylü sopa kapınca tozar suçlu (enik)²⁹ cik

Yermek bizim törede arken soydaş soydaşı
Söver miyim? Başına ant içtiğim kardeşi
Yazık! Her kes gönlüne göre verir hükmünü
Baykuş sanar (haribe) halki düşman (akrep) cik

Faziletin ne olduğun bilmemiş sen avanak³⁰
Ey benzeyen kılığı insanlara bana bak
Her ne kadar sırtını çevirmezse düşmana
Dosta karşı ne süngü, kullanırız ne dipçik³¹

Aklin topla başına! Taş ulaşmaz yüceye
Yiğitlerle uğraşmak gelmemiştir cüceye³²
Uslan! Yoksa "fuyani" uçururum nasıl ki
Güneş vurur uçuşur küf odada zerrecik

Ayrıca Dr. Şemsettin Küzeci, Hicran Dayıkadır ve Ahmet Haşim Muhtaroglu, Ali Marufoğlu'nu evinde ziyaret ettiklerinde, Marufoğlu Terzibaşı hakkında şunları söyledi:

“Ata Terzibaşı; bu adamlar 1956 yılında tanıştım. Türkmen folklorundan haberdar olan Terzibaşı, Tuzhurmatu ve etrafı folklorundaki eksiklerini benden tamamlardı. Üstat Ata ve arkadaşları, Türkçe dilini Irak yok etmeye çalışan İngilizlerin karşısında dim-dik durdu. Gazeteler çıkardılar, tomruklara yani hapse atıldılar. Çok cefalar çektiler. Terzibaşı hakkında benden sordular. Ne diyeceksiniz? De-

²⁹ Enik Henüz bir yaşını doldurmuş doldurmamış köpek yavrusu.

³⁰ Ahmak.

³¹ Tüfek kundağı.

³² Müşevveh yaratılmış insanoğlu her dört kelimede öz Türkmencedir hak yüz içim ava kaz em

dim Üstat Atanın neyinden konuşuyum: “Abkari³³ zekasından mı? Sonsuz vefasından mı? Allahtan başka kimseye eğilmeyen kafasından mı? yoksa dilimizi kurtarıp mezara gömülmesinden mi?” konuşayım. Onun hakkında bir dörtlük demişimdir:

“Öderem namazı, zekâtı, orucu
Öderim milyarsa istekli borcu
Ölçerim dökerim uzun geceler
Ödenmez, ödenmez Atanın borcu”

Terzibaşı ile çok güzel sohbetler geçirmişiz. Çok konuda yardımlaşmışız³⁴.

* * *



³³ Dahi.

³⁴ Şemsettin Küzeci, Hicran Dayıkadır ve Ahmet Haşim Muhtaroglu ile kendisini 2016 tarihinde ziyaret ettiğimizde Terzibaşı hakkında düşüncelerini dile getirmiştir.

Ali AKBAS



TÜRK DÜNYASININ “ATA YAZARI” ÖDÜLÜ SAHIBI ATA TERZİBAŞI³⁵

Kardeş Kalemler, bu sayısında ismi ve çalışmaları Kerkük’le bütünleşmiş, Irak Türkmen edebiyatı ve folklorunun bayrağını yaptığı çalışmalarla yükseltilmiş, kendi adını bu renkli, zengin folklor ve edebiyatın ser levhasına yazdırmış bir abide şahsiyete; Ata Terzibaşına ayırdı.

Ata, dede, baba kültürümüzde saygın makamlardır. Ata Terzibaşı, isminin ve imzasının yanı sıra, Irak Türkmen edebiyatına kazandırdığı eserlerle Türk Dünyası için “ata” unvanını almıştır.

Kazakistanın başkenti Astanada toplanan V. Türk Dünyası Edebiyat Dergileri Kongresi, kendisine “Türk Dünyası Edebiyatına Hizmet Özel Ödülünü” verirken, bir anlamda onu Türk Dünyası edebiyatının “Ata Yazarı” olarak da ilan etmiş oluyordu.

Türk Dünyasının Ata Yazarı Ata Terzibaşı, bu ödülü alan ilk yazardır. Ata Terzibaşı ile başlayan “Türk Dünyası edebiyatına Hizmet Özel Ödülü” Kongre uygun görürse belki gelecek yıllarda da “Ata Yazarlık” unvanını devam edecektir. Böylelikle başlayacak geleneğin yolbaşçısı da Ata Terzibaşı olacaktır.

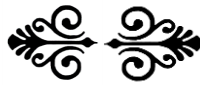
Ata Terzibaşını hem edebiyatımıza yaptıkları büyük hizmetler hem de hukukçu kimliklerinden dolayı hep Türk Edebiyatı Vakfı’nın kurucusu ve kendi hayatını edebiyatımıza vakfeden Şeyh-ül Muharririn merhum Ahmet Kabaklı’ya benzetmişimdir. Harput ve Kerkükün kültür ikizliği gibi bu iki abide ismimiz de edebiyatımıza hizmette adeta ikiz kardeşler gibi gelirler bana. Hizmetleriyle Ahmet Kabaklı, İstanbulun “Ata’sı”, Ata Terzibaşı Kerkük’ün “Kabaklı’sıdır”.

“Ata Yazarımız” Ata Terzibaşı, bu yıl 89 yaşında. O yalnızca edebiyat araştırmacısı olarak değil, aynı zamanda bir dergi yayıncısı olarak da kültür hayatındaki mücadelede yer aldı. Bugün şeref kurulu üyesi olduğu Türk Dil Kurumu sözlüğünde bulunmasa da Terzibaşının 55 yıl önce yayınladığı derginin adı “Beşir” di.

Beşir, müjde getiren, müjdecî anlamına gelmekte. Yüce peygamberimize, Kur’an’ı kerim tarafından verilen sıfatlardan birisidir. Ata Terzibaşı, 1958 yılında çıkardığı dergi ile ve ömrü boyunca yaptığı çalışmalarla Irak Türklerinin kültür ve edebiyatı için kendisi de “beşir” olmuştur.

Bugün Türk Dünyasının seçkin edebiyat dergilerinin editörleri, Ata Yazarımızı, Türk Dünyası edebiyatının “Beşiri” olarak selamlıyorlar. Ona, Yüce Mevla’dan daha nice yıllar kültür ve edebiyatımıza hizmetle dolu uzun ömür diliyoruz.

* * *



³⁵ Ali Akbaş, Türk Dünyasının “Ata Yazarı” Ödülü Sahibi Ata Terzibaşı, Kardeş Kalemler Dergisi, Ankara özel sayı: Tarih: Mart 2013 s,1,

Mahir NAKIP



TÜRK KÜLTÜRÜNÜN MİHENK TAŞI ÜSTAT ATA TERZİBAŞI³⁶

Aşağıdaki Tabloyu İnceleyelim.

Tablo 3: Çalışmaların Ülkelere Göre Dağılımı

Irak'ta yayımladığı 268 çalışmanın 176'sı yani %34'ü Kerkük'te yayımlanmıştır. Bağdat'ta bu kadar yayım yapmasının ana sebeplerinden birisi Kardeşlik Dergisi'nin Bağdat'ta çıkmasıdır. Üstat, 3 Makale Halep'te ve birer makalede Bakü, Beyrut ve Tahran'da yayımlamıştır.

Üstat yer yer takma isimlerle de makaleler yazmıştır. Bunu da ancak kendisinden öğrenebiliyoruz. Toplam 18 takma isimli makale kaleme alan yazarımız, beş ayrı takma isim tercih etmiştir. 8 Makalesinde 'Mecid Türkekul', 6'sında 'Ömerzade Allahverdi', 2'sinde 'Muakkip (takipçi anlamında), birinde 'İbrahim Alaeddin' birinde de 'Adsız' müstear ismini tercih etmiştir. Takma isimli makalelerin hangi dillerde yazıldığına bakalım.

Tablo 4 Çalışmaların Yazıldığı Diller ve Ses Sahipliğine Göre Dağılımı:

Tablodan anlaşıldığı üzere, takma isimli çalışmaların yarısından az fazlası Türkçe ve yarısından azı ise Arapçadır. Ancak, kendi adıyla yayımladığı çalışmaların %66'sı yani çoğunluğu Türkçedir. Takma adla yayımladığı makalelerin bir kısmı çeşitli yazarlara reddiye niteliğindedir.

Gelelim çalışmaların konusunda beni en çok heyecanlandıran konu, üstadın Türk büyüklerini Arapça tanıtmaya çalışmaları olmuştur. İlginçtir; Terzi başının ikinci yazısı 1950 yılında Kahire'nin tanınmış El-Risale dergisinde çıkmış olup, konusu Ziya Gökalp'tir. Bu yazı Ziya Gökalp hakkında Arapça yazılmış ilk yazı olmakla beraber, belki de tektir. Makale, bir tanıtım makalesi olmaktan öteye gitmektedir. Derin bir tahlil tutarlı yorumlar ve cesur tespitlerle dolu bir yazı. Bu fasıldan üstat toplam 11 Türk büyüğünü çalışmalarına konu seçmiştir. Ahmet Ağaoğlu hakkında 1952 yılında kaleme aldığı makaleyi yine El-risale dergisinde yayımlamıştır. Ahmet Hamdi Akseki hakkındaki makalesi ise 1951 yılında Bağdat'ın El-sicil Gazetesinde yine Arapça neşrolunmuştur. Yine 1951 El-sicil Gazetesinde Halide Edip ve 1965 yılında da Halide Nusret hakkında birer makale yazmıştır. Ayrıca, farklı tarihlerde Namık Kemal hakkında bir ve Yahya Kemal hakkında da iki makale kaleme almıştır. Bunların bir kısmı Arapça bir kısmı Türkçedir. Bu konuda en ayrıntılı çalışması Abdülhak Hamid hakkındaki çalışmasıdır. Kerkük'te Arapça ve Türkçe yayımlanan Beşir gazetesinde 1958 yılında 6 makale yayımlamış ve şairin bütün hususiyetlerini ve şiirinin özelliklerini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Bu yönü ile Terzi başının Türkiye'de yetişmiş özellikle meşrutiyet sonrası, fikir adamı ve şairliğimizi Arap dünyasına tanıtmaya misyonunu üstlendiğini söyleyebiliriz Düşünün bir Kerküklü Türkiye'de yetişmiş fikir adamlarını Arap dünyasına tanıtıyor.

36 Mahir Nakip, Türkmeneli Gazetesi. S, 741 Tarih: 12 Ocak 2005,

Ata Terzi başının üstlendiği en önemli misyonlardan birisi de Kerkük hakkında eserler yazmaktadır. Terzi başının tek başına Kerkük konusunda 36 adet çalışması bulunmaktadır. Bunların konuları: tarih, edebiyat, folklor, musiki, dil basın tarihi vs. Mesela, yayımladığı 26 kitabın 20'si Kerkük'le ilgilidir. Kerkük'le ilgili iki kitap çalışması kendi sahasında dürr-ü Güher mesabesinde. Biri ‘‘Kerkük Hoyratları ve Manileri ‘‘ diğeri de 6 ciltlik ‘‘Kerkük Şairleri’’ kitaplarıdır. Bu eserlerde kimsenin bilmediği birçok tarihi gerçekler derce dilmiştir. Paha biçilmez bu eserler, Kerkük'ün bir Türkmen şehri olmadığını iddia edenlere karşı sunulabilecek en ciddi delillerden birisidir.

Terzi başının siyasetle doğrudan ilişkili yazıları yoktur. Ama başta hukuk olmak üzere bazı şer'i konularda kıymetli makaleleri bulunmaktadır. Bu tür makalelerini genelde Arapça yazmıştır. Üstadın bu nadide özelliği, kimseyi yanıltmamasın. O gerçek anlamıyla bir Türkmen idealisti ve sağlam esaslara oturmuş bir Türk Milliyetçisidir. Mesela Terzi başı 1950'lerde güneye sürgüne gönderilmiştir. Yetmişli ve seksenli yıllarda Baas Partisi'nin sürekli gözetimi altında tutulmuştur. Ama akıllı ve mantıklı tutumu ile yazarlık görevini sürdürmüş ve dantel gibi fikrini, görüşünü, mesajlarını edebi ve ilmi yazılarında inceden inceye işleyebilmiştir. Bu karanlık zaman tüneli içerisinde en büyük kahramanlığı, kaleminden hiçbir zaman elinden bırakmamış olması ve ‘‘düzeninin adamı’’ olmadan itibarını koruyabilmesidir.

Ata Terzi başı sadece Kerkük'te değil, Türkmen elin de bir ekol, bir disiplin ve bir yöntemdir. Birçok yerli araştırmacı aslında onu taklit ederek yazılar yazmakta, kitaplar neşretmektedir. Bu yönüyle o bir mehaz ve tükenmez bir kaynaktır. Terzi başı tam anlamıyla bir Türk aksakalıdır. Kimin danışmak istediği bir konusu olsa ona başvurmakta gecikmez. Gönül kırmaz, acı söz söylemez ve kimseyi incitmez ama yeri geldiğinde de taşı gedğine koymasını çok iyi bilir. O bir realist ve ileriye görebilen bir aydınımızdır. Şimdi seksen yaşında olmasına rağmen hala çalışır ve yazar onun için yazmak, yaşamak demektir.

Ata Terzibaşı'yı 30 yıl kitaplarda ve kitaplarında okudum: onun kalemiyle ve yazdıkları ile hemhal oldum. Onu görebileceğimi hayal bile edemezdim. Çünkü, araya zalim Saddam'ın yasakları girmişti. Ama Hak nasip etti ve onu gördüm. 3 Mayıs 2003 günü, 28 yıl sonra Kerkük'e gittiğimizde ekip olarak üstadı ziyaret ettik. Bir çocuk kadar heyecanlıydım. Çünkü muhayyelimdeki koca Terzi başı artık hayalimde değil, karşımdaydı. Çatık kaşları, ak saçları ve uzun boyu, manevi büyüklüğüne maddi bir heybet de katıyordu. Onu yazıları kadar realist, söyledikleri kadar idealist buldum. Gerçekten o bir Türkmen aksakalıdır. Mütevazı evinden ayrıldığımızda içimden şu dua geçiyordu. ‘‘Allah'ım Kerkük'ün bu zata olan ihtiyacı, bugün her günden daha fazladır. Onu koru ve ömrünü alabildiğince uzun kıl.’’ O kültürümüzün gerçekten bir umdesi ve temel taşıdır.

12 ocak 2005

* * *



Kemal BEYATLI



CESUR VE YÜREKLİ BİR İNSAN ATA TERZİBAŞI³⁷

Cesaret, zalimin önünde beden titremeden dil sürçmeden idealin doğruluğuna inanarak sözü söylemektir. Cesaret adına Ata Terzibaşı'nın pek çok zamanlarda sergilemiş olduğu cesur duruşları yakın arkadaşları ve dava dostları hep dile getirmişlerdir. Ancak bendeniz Ata Terzibaşı'nda gördüğüm ve birebir yaşadığım bir olayı gençlik dönemimde bir Türkmen'in "yerine göre" değil "her yerde" nasıl dik durmayı ve erkekçesine davranmayı göstermiştir.

Yıl 1976 Kerkük Türk Kültür Merkezi 2. mezuniyetini veriyordu. Bendeniz de bu 2. mezunlar arasındaydım. Kerkük Türk Kültür Merkezinin müdürü değerli hocamız Hadi Güzel, Türkçe öğretmeni hocam Gülçin Atamer ve Hilmi Akgöl. 2. grubun mezuniyetini bir tören şeklinde yapılmasını merkez yönetimi olarak karar vermişlerdi. Sıradan bir tören değil; hem mezun olan öğrencilere bir güzel anı bırakmak, hem ünlü Türkmen şairi Fuzuli'yi de yâd etmek söz konusu olmuştu.

Mezuniyet töreni programını hazırlayan Gülçin Atamer hanımefendi. Bizler de 20 mezun olan öğrenciler (mezunlar arasında 17 yaşında en küçükleri bendim) her birimiz Fuzuli'nin bir gazelini ezberleyerek sahneye çıkacaktık. Program Gülçin Atamer'in açılış konuşması ile başladı. Hadi Güzel de merkez müdürü olarak bir konuşma yaptı.

Protokolde³⁸ Kerkük vali yardımcısı, Kerkük il milli eğitim müdürü, belediye başkanı ve pek çok müdür vardı. Ayrıca Kerkük'ün ünlü Türkmen şahsiyetleri de davetliler arasındaydı: Ata Terzibaşı, Mehmet İzzet Hattat, Ahmet Fikri, Hasan Görem, Nasih Bezirgân ve daha niceleri davetliler arasındaydı. Bu arada Kerkük Türk Kültür Merkezinin bahçesinde emniyet görevlileri cirit atıyordu. Merkez adeta abluka altına alınmıştı. Malum dönem Sosyalist Arap Baas Partisinin cavçavlı günleriydi. 1975'te Kerkük'ün Araplaştırma dönemine giren süreç devam ediyordu. Baas yönetimi var gücüyle Türkmen kimliğini yok etmeye çalıştığı bir dönem yani.

Gülçin Atamer iki yıllık Türkçe kursunu kısaca anlatacaktı. Arkasından Fuzuli'nin hayatından kesitler verdiği ve okuduğu her paragrafın sonunda mezunlardan biri Irak Türkmenlerinin yerel milli kıyafetlerini giymiş sahneye çıkarak Fuzuli'den ezbere bir gazel okuyacaktık. Hazırlıklar tamamlandı. Tören saati geldi. Misafirler yerlerini aldı. Program başladı.

Gülçin Atamer açılış konuşmasını yaptı, Hadi Güzel de konuşmasını tamamladı ve Gülçin Atamer Fuzuli'den bahsetmeye başladı. Fuzuli'nin her kaside-

³⁷ Kemal Beyatlı, Cesur ve Yürekli Bir İnsan Ata Terzibaşı, Kardeşlik Dergisi, Sayı: 70, Nisan-Haziran 2016, s.22-23

³⁸ 40 yıl sonra böyle bir yazı yazacağımı bilseydim, detaylı not tutardım. Katılımcıların isimlerini tek tek kayıt altına alırdım. Fotoğraf alıp saklardım. Şimdi bu yazı sadece belleğimde yer eden konuyu aktardığım için katılımcılardan hatırladıklarımın isimlerini verebiliyorum. Bu arada benim diplomamı rahmetli Ahmet Fikri vermişti.

sinden sonra mezun olan bir genç Türkmen kıyafetiyle sahneye çıkıp bir gazeli okudu. Okuduktan sonra sahnenin bir köşesinde yerde bağdaş kurarak oturdu. En son kişi de Orhan Biravcı Fuzuli'nin Su Kasidesini ezbere okudu. Çok da beğeni topladı. Bana da Fuzuli'nin yedi kıtadan oluşan ilk beyti:

Penbe-yi dağ-ı cünun içre nihandır bedenim
Diri oldukça libasım budur ölsem kefenim

Ve son parçası ise:

Edemem terk Fuzûlî seri-i kûyın yârin
Vetenimdir vetenimdir vetenimdir vetenim

Biten şiiri düşmüştü. Yaklaşık bir saat tiyatrolu bir gösteri sonunda sıra diplomaların dağıtımına geldi. Gülçin Atamer hanımefendi ani her öğrenciye mezuniyet belgesini bir Türkmen şahsiyeti tarafından verilmesini önerdi ve hüsnü kabul gördü. İki yıllık kursta birinciliği kazanan Orhan Biravcı olmuştu. Belgesini de Hasan Görem'in vermesi istendi. Hasan Görem, Türkmen şairleri arasında tanınan ve usta bir şair ve görme engelli olmasına rağmen ayağa kalktı ve o güzelim İstanbul Türkçesiyle önce Fuzuli'den bahsetti ve sonra "böyle değerli gençlere mezuniyet belgesini vermek benim ne haddime" diyerek bizleri yani mezun olan Türkmen gençlerini överek yüceltti.

Sırasıyla mezun olan her öğrenciye bir Türkmen şahsiyeti diplomasını takdim etti. Türkmen şahsiyetleri mezun diplomasını takdim ederken öğrenciye başarı ve övgü cümleleri söylemeyi de ihmal etmiyordu.

Diploma takdimi Ata Terzibaşı'ya geldiğinde, o vakur yürüyüşüyle sahneye kadar geldi ve parşömen şeklinde hazırlanan diplomayı eline alıp mezun olan öğrenciye uzatırken yüzünü salonda oturanlara çevirerek, daha doğrusu Baas temsilcilerinin yüzüne haykırırcasına "Ne Mutlu Türküm Diyene" vecizesini söyledi ve yerine geçti.

Baas Partisinin Türkmenlere karşı baskısı zirvedeyken, salonda Baas Partisinin yetkilileri ve temsilcileri varken hiç tereddüt etmeden cesurca "Ne Mutlu Türküm Diyene" yi söylemek her baba yiğidin harcı değildi.

Bugünlerde Türkiye'de bile cesaret edip söylemekten kaçınanları ve korkanları görürken, Türkmenler zulmün ve baskıların en ağır dönemlerinde bile Türk milletine bağlılığını hiç tereddüt etmeden haykırdığını en güzel şekilde Ata Terzibaşı vermişti. Ruhun şad olsun Ata ağabey.

* * *



Fazıl Mehdi BAYAT



ATA TERZİBAŞI³⁹

Kerkük şehrinde doğdu. İlk, orta ve öğrenimini orada bitirdikten sonra Bağdat Hukuk Fakültesine girdi. 1950 yılında oradan mezun olduktan beri Kerkük'te avukatlıkta çalışmaktadır. Daha ortaokulda iken makale edebiyat Terzibaşı hukuk fakültesine girer girmez, çeşitli yazılar konularında değişik Arap dergilerinde Arapça yayımladı. Ancak, onun asil yazarlığı gazetecilik alanında çalışmasıyla başlar. Kerkük Afak gazetesinde yazıları neşrettiği gibi 1958'de Kerkük'te çıkardığı haftalık Beşir gazetesinde her hafta, her sayı için bir yazı hazırlıyordu. Bununla birlikte o, birçok Arap dergilerinde çeşitli yazılar yayımladı. Bunların başında, Mısır'ın (El Risala). Lübnan'ın (El Edip) ve Suriye'nin (El Hadis) mecmuaları gelir. Ayrıca, Irak'ın El Aklam, El Mektebe, El Tezamün, El Sakafa El Hadise, El Aha, Ahbar, El Mesa, El şaib, El Emel, Kerkük, El Siyase, El Eyyam, El Beled ve saire. Türkiye'nin, Türk Yurdu, Türk Sanat, Türk Kültürü gibi dergilerinde, edebiyat, kanun, tarih, folklor ve dil alanlarında birçok yazı yayımladı.

Terzibaşı çeşitli konularda yazdığı yazılarıyla birlikte Türkmen edebiyatı, dili ve folkloru alanında takdire değer eserler de bırakmıştır. Hatta onun bu alandaki yazıları, birçok yönle ışık tutmaktadır. Terzibaşı Türkmen edebiyatına yaptığı hizmetle ün salmıştır. Onun bu alandaki çalışmaları, edebiyatımızın bütün yönleri için kaynak sayılır. İlkın hoyratlarımıza önem vererek ilmi bir metotla onu toplamış, muhteva bakımından bir araya getirmiş. Söylendiği münasebetleri, şekillerini göstermiş ve birçok meçhul yönlerini açıklamıştır. (3) cilt halinde 1955, 1956, 1957 yayımladığı Horyatla ve Manileri adlı kitabı dedelerimizden kalıt (turas) olarak kalan horyatları içine almıştır. Terzibaşı bu ki arkasınca, 1961'de Kerkük Havaları kitabını yayımladı. Türkmenler arasında şöhret kazanan havalalar, o hususiyeti, söyleniş tarikatları birçok örnek verile burada gösterilmiştir. Bununla birlikte Türkmenler arasında sürüp giden birçok atasözlerini de toplayan Terzibaşı 1962'de (Kerkük Eskiler Sözü) kitabını neşretti. Ayrıca o bir halk hikayesi olan (Arzı Kamber) masalını birkaç defa bastırıldı (1964 Bağdat'ta, 1967 de ofsetle Tahran'da 1971'de Kiril harfleriyle Bakü'de ve 1971'de Latin harfleriyle İstanbul'da).

Terzibaşı, ilmi bir metotla yazıp yayımladığı ansiklopedik (Kerkük şairleri) adlı kitapla da şöhret kazandı. 3 ciltlik halinde yayımladığı bu kitapta bir Onun çok Kerkük şairlerinin biyografisini, edebi hayatını ve şiirlerini araştırmış, onların şiirlerinden örnekler vermiştir Ne var ki o bu kitap için bir ön söz yazıp genel olarak Türkmen şiirini araştırmış, kitaba yalnız Kerkük'ten değil Vahide öteki Türkmen şehirlerinden de şairler almış olsaydı kitabına paha biçilmez değer verirdi. Bunlara ilaveten Terzibaşı, Ruhi, Nesimi, Fuzuli, Garibi gibi şairlere dair bir Hadis çok araştırmalar yapmıştır. Hatta Fuzuli'ye dair yazdığı yazıları, onun birçok

³⁹ Fazıl Mehdi Bayat, Irak'ta Türkmen Edebiyatı Tarihi, Türkmen kardeşlik ocağı yayımları, Bağdat 1984, s, 326-333

yönüne ışık tutmaktadır. Ayrıca o Türk diline ve genel Türk edebiyatına dair, başta Kardeşlik Dergisi olmak üzere çeşitli dergilerde zaman zaman birçok araştırmalar yayımlamıştır. Bununla birlikte onun tarih ve ya kanuni yazılarının da arkası kesilmemiştir⁴⁰. Dönemimizin edebiyat tarihi için Terzibaşı'nın büyü önemi vardır. Hele onun edebi araştırmaları yan dursun, eleştiri biçiminde yazdığı yazıları dikkate şayandır. Bu hususta onun şu iki yazısı büyük değer taşır 1. Yazı Yazanlarımız, şiir düzenlerimiz Kardeşlik 112 S. 27 ve devamı 2. Kardeşlik in altıncı yılı yazı ve şiirleri, Kardeşlik 112 S. 7 (22-26) O, bu iki yazıda, Kardeşlik Dergisinin birinci ve altıncı yılların yayımlanan edebi değer taşıyan birçok yazı ve şiirler eleştiri ve edebiyat tarihi açılarından erek değerlendirmiştir. Bunlar, Türkmen edebiyatının araştırmasında herkes için ışık tutacak derecede önemlidir. Buna ilaveten onun "Hece Vezni ve Genç Şairlerimiz" (Kar S. 23) adlı o eleştiriyle ilgili yazısında, birçok genç şairlerin şiirindeki defa vezin aksaklıklarını ortaya koymuştur. Ata Terzibaşı'nın da serbest şiirimize dair olan görüşüne de değinmeden Latin geçmeyelim. O, ilkinin bu tür şiire karşı sert tutum güderek onun şiir alanından bile çıkarmıştır. Fakat zamanla fikrini değiştirerek bir edebiyat akim olan serbest şiire evet a da demek zorunda kalmıştı⁴¹. Terzibaşı bir edebiyat tarihçisi olduğu gibi edebiyatçı da sayılır. Onun özellikle Beşir gazetesinde yayımladığı edebi makaleler bugün takdirle anılmaktadır.

* * *



⁴⁰ Vahdettin Bahattin, Ata Terzibaşı, El Kitap Dergisi, eten Bağdat sayı 1, yıl 8 Ocak 1974 S. 51-63.

⁴¹ Hadis Hatif Maa El- Bahis El Türkmani Ata diğ Terzibaşı, Kardeşlik 1, 2, 5, s.14

Ersat HÜR MÜZLÜ



ATA TERZİBAŞI'YI MİNNETLE ANIYORUZ⁴²

Irak Türküyüm diyen herkesin Ata Terzibaşı'ya minnet borcu vardır. Çünkü Terzibaşı bu mazlum milletin tarihini, kültürünü, örf, adetlerini ve edebiyatını başta Türk dünyası ve arkasından Arap dünyası ve tüm dünyaya tanıtabilen ilk mücahitlerden biriydi. Kerkük Vakfı olarak merhum üstadımızın vefatının kırkıncı günü yaptığımız anı toplantısında yaptığım konuşmaya şöyle başlamıştım: “İnsan için hayatta, millet ve memleketine hizmet etmek gibi şerefli ve kutsal bir vazife yoktur sanırım. Bunu her zaman bir vazife bilerek yapmakla büyük bir zevk duyan insanlar, bahtiyar ve mesuttur. Millet ve memleket uğrunda emelsiz ve riyasız olarak yapılan hizmet, hizmetlerin en büyüğü ve en tatlısı sayılır. Bunu yaparken insan, derin bir huzur ve sonsuz bir neşe içinde yaşar. Halka hizmetten zevk alan insanlar halktan her hangi bir karşılık beklememelidir ve beklemede de hakları yoktur. Çünkü insan için hayatta en büyük arzu, milletini mesut ve müreffeh görmek gayesi olmalıdır. Zaten milletin saadeti ferdin saadeti demektir.” Burada hazır olanlardan bir alkış istedim. Hayretle bakanlar da oldu doğrusu, çünkü bu sözlerin 57 yıl önce Ata Terzibaşı tarafından söylenmiş olduğunu belki bilmiyorlardı. Terzibaşı bu sözleri 24 Şubat 1959 tarihinde BEŞİR gazetesinin Türkçe bölümünde bir başyazı olarak kaleme almış ve bu yolun yolcularına yol göstermişti.

Ben de Terzibaşı üstadımızı o zamanlar tanıdım ve feyz aldım. Lise öğrencileri olarak millî değerlere hizmet etmeyi şiar edinen o genç avukatların çıkardığı Beşir gazetesinde lojistik hizmet veriyor ve onlara yakın olmanın hazzını yaşıyorduk. Fakülteyi bitirip yazıhanesinde kültür ve edebiyat sofralarına katılınca ondan çok şey öğrenenlerden oldum. Yaptığım tüm çalışmalarını kendisine gösterir ne diyeceğini zevkle, biraz da heyecanla beklerdim. Türk Tarihine giriş tercüme kitabımızın hazırlanması döneminde bugünkü teknolojik imkânlar bulunmadığı için el yazısı ve 350 büyük boy sayfadan oluşan çalışmayı satır satır okuyarak çok kıymetli notlar düşmüştü. Bazı terimlerin Arapça olarak hangi alternatiflerle yazılabileceğini de not düşerek düzeltmeler yapmıştı.⁴³

Türk dili ve kültürüne vukufunu herkes bilir. Ancak o Arapça da bir otorite idi. Arap dünyasının saygın dergi ve gazetelerinde yazıları çıkardı. Arap diline saygı ile yaklaşan biriydi. Bir seferinde Arap dilinin mucize kabilinden olduğunu anlatıyordu bana ve bir misal vermek lüzumunu hissetti. Şöyle ki İslamiyetin ilk yayılma yıllarında çölden gelen bir Arap, Medine'ye gelmiş ve tesadüfen Kuran okunan bir yere uğramış. Müslüman olmayan bu zat:

⁴² Ersat Hürmüzlü. Kardeşlik Dergisi, Sayı: 70 tarih: Nisan-Haziran 2016 İstanbul, s, 4-5

⁴³ Yılmaz Öztuna'dan Arapçaya tercüme edilen bu kitap seneler sonra 2005 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

فأصدع بما تؤمر وأعرض
عن المشركين Ayet-i kerimesi-
ni duyunca secdeye kapan-
mış, bu insan kelamı deęil-
dir diye dilin belagatinden
hidayete nail olmuştur.⁴⁴

Şunu rahatlıkla söyle-
yebilirim ki, Ata Terzibaşı
bir ekoldür. Yirminci asrın
yarılarında Türkmen fikir ve
edebiyat hareketi bir nevi
Rönesans yaşamaya başla-
mıştı. Yeni akımlara kapılan
şiiir ve düz yazı yazarlarımız
gün geçtikçe çoğalıyor ve
bilimsel çalışmalar da hız
kazanıyordu. İşte tam bu
sırada medeniyetin ve edebi-
yatın ciddi doruklarına ula-
şan Terzibaşı, tekâmülün sadece medeniyetle deęil, onun yanında milli kültür ve
harsla perçinleşmesi gerektiğini görmüş, ilklere sayılan folklor çalışmalarını
başlatmıştı. Ata Terzibaşı analitik düşünen ve konuşan bir siyasetçi ve edebiyat-
çıydı. 2003 yılında Saddam rejimi düşünce hemen Kerkük'e gittiğimizde ilk uğrak
yerlerimizden biri onun evi idi. Evine her gün onlarca genç uğruyor ve onu say-
gıyla dinliyorlardı.

Bir seferinde bir kaç kişi onun huzurunda idik. Kerkük'ün geleceęi ve
Irak'ın gelecek manzarasını çiziyordu. Irak'ın bölünmez bütünlüğü konusunda
ikiyüzlü davranışların olabileceğinin altını çiziyordu. Daha o zamanlar bu konular
gündeme gelmemişken dedi ki: "Irak'ın kuzeyi ülkeden ayırlamaz diyen batılı ül-
keler, gün gelir bu bölgede petrol üretimi ve ihracatı başlar, Kerkük petrolüne göz
konur ve bir oldubittiye getirilerek o karşı çıkan ülkeler Erbil'de konsolosluklar açar
ve bir devlet haline geldiklerinde bu ürünlere talip olanlar onları hemen tanıyabilir."
"Uzak görüşlü ve geleceęi görebilmek için elde olan verileri iyi analiz eden üs-
tadımız sonradan gelişmeler aynen söylediği gibi çıkınca acı acı tebessüm ediyordu.
31 Mart 2016 tarihinde hakka yürüyen üstadımızın talebeleri bu yolu aydınlatmaya
devam etmelidirler. İşte ancak o zaman o minnet borcu az olsa da ödenir.

* * *



⁴⁴ Hicr Suresi, 94.Âyet: "Sana emrolunanı açıkça söyle ve ortak koşanlardan yüz çevir"





*Folklorşünas alim Əta Tərzibaşı
haqqında araşdırmalar*



İsa HƏBİBBƏYLİ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik

KƏRKÜK ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ DÜNYASININ ZİRVƏSİ

Azərbaycanda və türk dünyasında İraq türkmanlarına xüsusi ehtiram və böyük rəğbət vardır. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, İraq türkmanları türk dünyasının ayrılmaz bir parçasıdır. İkinci səbəb isə İraq türkmanlarının ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif səbəblərdən müəyyən çətinliklərlə üz-üzə qalmalarından doğan həyəcan və narahatlıq olmuşdur. Fikrimcə, üçüncü və ən əsas səbəb isə qədim tarixi kökləri olan bu türk qövminin bütün zamanlarda dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini, milli kimliyini qoruyub saxlaması və inkişaf etdirməsi ilə bağlıdır.

İraq türkmanları İraqın müxtəlif regionlarında mövcud olsalar da, onların ən sıx yaşadıkları yer Kərkük bölgəsidir. Coğrafi cəhətdən həm də Türkman Eli adlandırılan Kərkük bölgəsi və ətrafı İraq türkmanlarının ana vətəni hesab olunur. Kərkük isə rəmzi şəkildə İraq türkmanlarının paytaxtıdır. Ona görə də bəzən Kərkük sözü geniş mənada İraqda yaşayan türklər anlayışını ifadə edir.

Tarix boyu həmişə İraq türkmanları arasından görkəmli şairlər, alimlər, tanınmış böyük ziyalılar çıxmışdır. Etiraf etmək lazımdır ki, İraq türkman xalqının görkəmli yetirmələri sırasında İhsan Doğramacı, Əbdüllətif Bəndəroğlunun və Əta Tərzibaşının müstəsna xidmətləri vardır. İhsan Doğramacı tibb elminin və universitet quruculuğunun yüksəldilməsində, Əbdüllətif Bəndəroğlu İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının və mətbuatının inkişaf etdirilməsində, Əta Tərzibaşı isə türkman folkloru və el ədəbiyyatının toplanılması, araşdırılması və nəşri sahəsində böyük xidmətlər göstərmişlər. Əbdüllətif Bəndəroğlunun Azərbaycanla, Əta Tərzibaşının Türkiyə ilə İraq türkmanları arasında yaratdıqları ədəbi-mədəni körpülər bu coğrafiyada yaşayıb-yaradan türkmanların tanınması, yaşadılması, onların mənəvi sərvətlərinin geniş dairədə yayılması, öyrənilməsi, təbliği baxımından mühüm rol oynamışdır. Böyük elmi-siyasi nüfuzuna görə İhsan Doğramacı İraq türkmanlarının lideridir. Geniş elmi-ədəbi xidmətlərinə və ümummilli mövqeyinə görə Əta Tərzibaşı İraq türkmanlarının Dədə Qorqududur. Ədəbiyyat və mətbuat sahəsindəki işinə, fəaliyyətinə və vətəndaşlıq missiyasına, ictimai fəaliyyətinə görə Əbdüllətif Bəndəroğlu İraq türkmanlarının Abbas Zamanovudur.

Əta Ömər oğlu Tərzibaşı 14 noyabr 1924-cü ildə İraqın Kərkük şəhərində bələdiyyə məmuru ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Kərkükdə, universitet təhsilini isə Bağdadda almışdır. Bütün ömrü boyu vəkillik və mətbuat işi ilə məşğul olmuşdur. Uzun illər Kərkük şəhərində çap edilmiş «Bəşir» qəzetinin türkman

bölməsinin redaktoru kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, «Afaq» və «Bəşir» qəzetlərində Kərkük xoryatları və manilərini toplayıb çap etdirməklə milli düşüncənin qorunub saxlanması və yeni nəsillərə çatdırılması sahəsində mühüm xidmətlər göstərmişdir. Əta Tərzibaşının Kərkük mətbuatında çıxan türkman folkloru haqqındakı çoxsaylı məqalələri bu xalqın milli-mənəvi özünüdərk və zəngin folklor irsinin təbliği baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kərkükdə 2016-cı ildə dünyasını dəyişmiş Əta Tərzibaşının çoxcəhətli elmi-ədəbi fəaliyyəti, qiymətli toplama materialları və elmi əsərləri doğma xalqına xidmət etmək baxımından nəsillərə nümunədir.

Müasirlərinin yazdıqlarına görə, Əta Tərzibaşı ilk növbədə Kərkük-Türkman Eli bölgəsini, bütövlükdə isə İraq türkmanlarının yaşadığı bütün bölgələri gəzərək, folklor nümunələrini toplamaq işində böyük fədakarlıq nümunəsi göstərmişdir. Onun xalq arasından yazıya alıb, toplama kitablarına daxil etdiyi Kərkük folkloru nümunələrində bölgədə yaşayan insanların ləhcə xüsusiyyətləri, deyiliş tərzini olduğu kimi əks etdirir. Beləliklə, Əta Tərzibaşı zəngin Kərkük folklor xəzinəsinin orijinal şəkildə qorunub saxlanılmasına və özündən sonrakı nəsillərə olduğu kimi çatdırılmasına nail olmuşdur.

İkincisi, Əta Tərzibaşı Kərkük folklorunu mümkün olan bütün əsas janrlar üzrə toplamışdır. Əlbəttə, regionun xalq yaddaşı sərvətlərinin özünəməxsusluğuna görə onun toplama materialları içərisində təbii olaraq xoryatlar və manilər əsas yer tutur. Türk dünyasında Əta Tərzibaşı Kərkük xoryatlarının və manilərinin əsas toplayıcısı kimi qəbul olunur. Kərkük xoryatları və nümunələrini toplayanlar içərisində ən zəngin sərvət Əta Tərzibaşıya məxsusdur. O, hətta bir xoyat və ya maninin bir neçə variantını toplayıb əldə etməklə, bu janrın Türkman Elinin bütün bölgələrində fərqli şəkildə yarandığını və yayıldığını diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Bu isə xoryatların və manilərin geniş dairədə yayıldığını göstərməklə bərabər, həm də Kərkük-türkman xalqının mənəvi zənginliyini əyani şəkildə nümayiş etdirmək deməkdir. Bu mənada Əta Tərzibaşı Kərkük Elinin zəngin mənəvi sərvətlər xəzinəsinin əsas toplayıcısı və tədqiqatçısı olduğunu nümayiş etdirir.

Əta Tərzibaşı Kərkük xoryatları və maniləri ilə yanaşı, ilk dəfə olaraq Türkman Elinin şərqlərini və türkülərini də yazıya almışdır. Bu şərqlər və türkülər Kərkük türkmanlarının könül dünyasının nə qədər geniş və zəngin olduğunu nümayiş etdirir. Əta Tərzibaşı eyni zamanda Kərkük havalarını, yəni xalq mahnılarını da toplayıb, onların melodiyasını xalqa çatdırmaq vəzifəsini də həyata keçirmişdir. Bütün bunlara görə bir çox Kərkük şərqləri və türkülərinin xalq mahnısı kimi bu gün də yaşadılması və ifa edilməsinin davam etdirilməsi, yaddaşlara həkk olunması Əta Tərzibaşının xidmətidir. Beləliklə, Kərkük xalq mahnıları ilk dəfə Əta Tərzibaşı tərəfindən yazıya alınaraq tam halda xalqın mənəvi sərvəti kimi yenidən həyata qaytarılmışdır.

Bundan başqa, Əta Tərzibaşı ilk dəfə olaraq Kərkükdə geniş yayılmış “Arzu Qənbər” dastanını da toplamış, sistemə salmış, bitkin bir hala gətirmiş və 1964-cü ildə Bağdadda kitab halında nəşr etdirmişdir. Onun Kərkük aşıq ədəbiyyatına dair

toplama materialları və araşdırmaları da folklorşünaslıq baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ümumiyyətlə, Əta Tərzibaşı Kərkük türkmənlərinin zəngin folklor xəzinəsini yaratmışdır. Əta Tərzibaşının topladığı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri Kərkük Elinin mənəvi pasportu və milli kimlik sənədləridir. Əta Tərzibaşı zəngin Kərkük folklor irsini toplayıb yeni nəsillərə çatdırmaqla Türkmən Elinə pozulmaz Kərkük möhürü vurmuşdur.

Toplama işi ilə yanaşı, Əta Tərzibaşının fəaliyyətində tədqiqatçılıq da mühüm yer tutur. O, Kərkük folklorunun ən mahir tədqiqatçısıdır. Daha doğrusu, Əta Tərzibaşı çoxillik ardıcıl fəaliyyəti sayəsində Kərkük folklorşünaslıq məktəbi yaratmışdır. Görkəmli alimin topladığı Kərkük folkloru nümunələrinə aid apardığı araşdırmalar, yazdığı məqalələr onun fəaliyyətini tamamlayır. Əta Tərzibaşının folklorşünaslığa dair tədqiqatları Kərkük folklorunun mühüm elmi əsaslarını təşkil edir. O, Kərkük folklorunu dərinlən tədqiq etməklə bu zəngin mənəvi xəzinənin obyektiv elmi qiymətini vermişdir. Onun folklorşünaslıq tədqiqatları Kərkük şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin daxili məntiqindən çıxarılaq elmi cəhətdən əsaslandırılmış tədqiqatlardır. Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq tədqiqatları Kərkük folklorşünaslıq elminin möhkəm elmi bünövrəsini təşkil edir.

Əta Tərzibaşının tədqiqatlarında folklorla yanaşı, yazılı ədəbiyyatın araşdırılması da mühüm yer tutur. O, Kərkük şairlərinin şeirlərini toplayaraq ilk dəfə şeir antologiyası kimi nəşr etdirmiş və onlara müqəddimələr yazmışdır. Bu müqəddimələrdə Kərkük şairləri haqqında zəruri elmi məlumatlar və dəyərləndirmələr öz əksini tapmışdır. Bütövlükdə Kərkük yazılı şeirini elmi tədqiqatları ilə geniş ictimaiyyətə çatdırması Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq sahəsində mühüm xidmətidir.

İraqda yaşayıb, Məhəmməd Füzulidən yazmamaq, ondan söz açmamaq mümkün deyildir. Əta Tərzibaşı da öz füzulinaməsini meydana qoymuşdur. İraqda yaşayıb-yaratmış böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli haqqındakı tədqiqatları da Əta Tərzibaşının Kərkük ədəbiyyatşünası kimi borcu və vəzifəsi olaraq meydana çıxmışdır.

Əta Tərzibaşının məqalələrində Məhəmməd Füzuli haqqında nəinki geniş oxucu kütləsinə, hətta tədqiqatçılara az məlum olan məlumatlar vardır. Məhəmməd Füzulinin “ailə həyatının türkcə ilə yoğrulmuş olaraq keçməsi”, şairin dörd dildə, yəni “bəlli üç dildən (Azərbaycan, fars və ərəb dillərindən – İ.H.) ayrı əski Tatar ləhcəsində, yaxud Monqolca» da şeirlər yazması, ilk dəfə Katib Çələbinin “Füzulini öz adı ilə Məhəmməd ibn Süleyman” deyər adlandırdığını təqdim etməsi, Sadiqinin «şairin otuz min beytlik şeiri arasında ərəbcə divanını görməsi» kimi məlumatları ərəb və türkmən mühitində səsləndirən Əta Tərzibaşı geniş mənada Füzulişünaslığı da zənginləşdirmişdir. Onun Füzulinin ərəb dilində yazılmış qəsidləri və “Mətləül-etiqaq” əsəri haqqında yazdığı məqalələr təkcə türkmən mühiti üçün deyil, bütövlükdə Məhəmməd Füzulini araşdıran hər bir tədqiqatçı üçün qiymətli elmi mənbələrdir. Məhəmməd Füzulinin dünya şöhrəti haqqında deyilmiş aşağıdakı fikirlər elmi cəhətdən qiymətli olmaqla bərabər, həm də Əta Tərzibaşının bu böyük sənətkara bəslədiyi xüsusi rəğbəti ifadə edən qənaətlər kimi də

əhəmiyyətlidir: “Artıq Füzuli dünyaca tanınmış bir şair olaraq könüllərdə yaşamaqdadır. Batıdan daha çox doğuda ün salan şairimizin gün keçdikcə tanınma çevrəsi genişlənməkdədir. Həyatı hər gün bir az da aydınlaşmaqla dəyəri artmaqdadır”.

Əta Tərzibaşı Kərkük mühitində böyük Azərbaycan şairi Məhəmmədhüseyn Şəhriyar haqqında ilk məqalə yazanlardan biridir. Bağdadda çıxan “Qardaşlıq” jurnalında 1964-cü ildə çap olunmuş “Şəhriyar” məqaləsi Əta Tərzibaşının bir az əvvəl Təbrizə etdiyi səfəri zamanı Məhəmmədhüseyn Şəhriyarla görüşü əsasında yazılmışdır. Tanıtma xarakteri daşıyan məqalədə Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın qısa tərcümeyi-halı və əsərlərinin nəşri haqqında məlumat verilmiş, ölməz sənəti yüksək qiymətləndirilmişdir. Aşağıdakı dəyərləndirmə Əta Tərzibaşının Şəhriyar sənətinin möhtəşəmliyi haqqındakı elmi baxışlarını əyani şəkildə nümayiş etdirir:⁴⁵ “Bu gün İrənin ən böyük şairi olaraq tanınan Şəhriyar, eyni zamanda, Türk şeir aləmində də müstəsna bir yer tutan dəyərli bir simadır. Əslən və şəxsən türk olan bu şair özünü ən çox türk ədəbiyyatı çevrəsində “Heydər babaya salam” adlı şeir kitabı ilə tanıtmışdır... Şeirlə zirvəyə çatmış böyük bir sənətkar olan Şəhriyar əsərləri ilə həm insanlığa, həm də avam təbəqəsinə müraciət edən və oxucular üzərində dərin təsirlər icra edən mümtaz bir şəxsiyyətdir. Üslubu parlaq və cazibəlidir. Bunu anlam və mövzu etibarilə də yeni və canlı bir şah əsər saydığımız “Heydər babaya salam» kitabında yaxından görməkdəyiz. ...O, hər zaman təqlidçilikdən qaçmış, tanınmış ustad bir sənətkarın başanlıq təəssüratlarını özündə toplamışdır. ...Bu uca sənətkar İstanbul kimi bir mühitdə yaşamış olsaydı, görəcəyi təqdir və təşviq sahəsində türk ədəbiyyatına, kim bilir neçə qiymətli əsərlər ərməğan edərdi”⁴⁶

“Şəhriyar” məqaləsində həmçinin şairin şəxsi həyatı və güzəranın çətinlikləri haqqında da Əta Tərzibaşının acı təəssüratları da nəzərə çatdırılmışdır. Bu təəssüratlar Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın həyatı mühitini dərinləndirən başa düşmək üçün çox əhəmiyyətlidir: “Yaşının çox irəliləməsinə baxmayaraq, (o zaman Şəhriyar 59 yaşında imiş – İ.H.), onu fəna ir nalət içərisində yıpranmış və hüznə mücəssəm bir timsal olaraq gördüm. ...Aldığı az-çox əməkli aylığı ilə yaşayaraq, Təbrizdəki evində özünü ibadətə qapdıraraq, çox mütəvazi... bir həyat yaşamağa öyrətmişdir. Özü mötədil bir şair olub, dini və insani duyğuları daşıyır. Çox mütəvazi, sakin və alicənab bir insan olan Şəhriyar indi çap olunmamış şeirlərini hazırlamaqla məşğul olmaqdadır... Dəyərli şair Şəhriyarla görüşdüyüm əsnada kəndisinin oralarda təqdir görüb-görmədiyini soruşduğumda «Əziyyət görməyim də, təqdir istəmirəm» - şəkildə cavab verdi!”⁴⁷

Əta Tərzibaşının “Şəhriyar” məqaləsi bu görkəmli Azərbaycan şairini İraq-türkman mühitində tanımaq baxımından ilk addım kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bütövlükdə isə “Şəhriyar” məqaləsi türk dünyasında Məhəmmədhüseyn

⁴⁵ Əta Tərzibaşının məqaləsi (çapa hazırlayanlar Mustafa Ziya, Şəmsəddin Kuzəçi). Ankara, 2018, s.89

⁴⁶ Yenə orada, səh.188-190

⁴⁷ Yenə orada.

Şəhriyar haqqında şairin özü ilə görüşün təəssüratları əsasında yazılmış ilk məqalələrdən biri kimi də əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyatşünaslıq məsələləri ilə ardıcıl olaraq məşğul olan Əta Tərzibaşının Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Cahan şah Həqiqi haqqında 1973-cü ildə yazdığı “Cahan şahın türkcə şeirləri” adlı məqalə həyatı və yaradıcılığı o zamana qədər az öyrənilmiş şair-hökmdar haqqında mühüm bir mənbədir. Divan ədəbiyyatına həsr edilmiş silsilə məqalələri, klassik türk şeirində dil və üslub məsələlərindən bəhs edən araşdırmaları Əta Tərzibaşının orta əsrlər ədəbiyyatına dair elmi cəhətdən əhəmiyyətli elmi əsərləridir. “Nəsrəddin Xoca haqqında yeni bilgiler” məqaləsində türk dünyasında məşhur olan bu hazırcavab və müdrik lətifəçinin tərcümeyi-halının naməlum səhifələri açıqlanmışdır. Eyni zamanda, İraqda yaşayıb-yaratmış Ərbil şairi Qəribi, uşaqlığı Kərkükdə keçən, “Kərkük mənim cənnətimdir” - deyən şairi Xalidə Nüsrət Zorlutuna, Hicri Dədə, Kərkük şairlərindən Əbdülqədir Fariz, Molla Sadıq və başqaları haqqındakı məqalələr bu sənətkarlardan söz açan ilk mənbələrdir. Türkiyə ədəbiyyatından Namiq Kamal, Yəhya Kamal Bayatlı və başqalarına dair araşdırmaları türk ədəbiyyatının Kərkük ellərində tanıtılmasına xidmət edir. Türk Dil Qurumunun üzvü kimi Əta Tərzibaşı Kərküklə Türkiyə elmi-ədəbi mühiti və türk dünyası arasında etibarlı körpülərin yaradılması yollarında ardıcıl olaraq, dönmədən fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Azərbaycan-Kərkük ədəbi-elmi əlaqələrinin inkişafında da Əta Tərzibaşının xidmətləri ayrıca qeyd edilməyə layiqdir. Məhəmməd Füzuli haqqındakı məqalələr silsiləsi Əta Tərzibaşının Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsindəki böyük xidmətidir. “Şəhriyar” məqaləsində Azərbaycan şəhriyarşünaslığını zənginləşdirəcək qiymətli faktlar vardır. “Şimali Azərbaycanda türkmanoloji araşdırmaları” adlı məqaləsində isə Əta Tərzibaşı Azərbaycan-Kərkük elmi-ədəbi əlaqələrinin 1950-1977-ci illəri əhatə edən mükəmməl bir salnaməsini yaratmışdır. Əhməd Ağaoğluya həsr edilmiş məqaləsi ilə Əta Tərzibaşı Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı ilə yanaşı, ictimai fikrinə də yaxından bələd olduğunu və rəğbət bəslədiyini diqqətə çatdırmışdır. Əlibəy Hüseynzadənin türkçülük baxışları haqqındakı fikirlərində də Əta Tərzibaşının Azərbaycan mütəfəkkirinin ideyalarına müsbət münasibəti ifadə olunmuşdur.

Əta Tərzibaşı Kərkük danışıq dilinin Azərbaycan dili ilə “çox yaxın və bəlkə əkiz qardaşlar olduğunu” elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə təqdim etmiş, şifahi və yazılı ədəbiyyatlarımız arasındakı doğmalığ haqqında qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. İraq-türkman və Azərbaycan ədəbiyyatına həsr edilmiş elmi əsərləri ilə Əta Tərzibaşı ayrı-ayrı ölkələrdə yaşayan və bir-birinə doğma olan xalqın böyük elm xadimi olduğunu isbat etmişdir. Əta Tərzibaşının görkəmli Azərbaycan ziyalıları xalq şairi Rəsul Rza, Həmid Araslı, Abbas Zamanov, Mirzağa Quluzadə, Yaşar Qarayev, Sabir Rüstəmxanlı, Qəzənfər Paşayev, Ayaz Vəfalı ilə yazışmaları və görüşləri ədəbi əlaqələrimizin, ədəbiyyatların və mədəniyyətlərin birliyinin qiymətli səhifələridir. Bununla belə, Əta Tərzibaşının həyatı və yaradıcılığı tam halda Azərbaycan kərkükşünaslığının yaradıcısı professor Qəzənfər Paşayevin tədqiqatları vasitəsilə xalqımıza çatdırılmışdır. Qəzənfər Paşayev Kərkük elmi-

ədəbi mühitinə həsr etdiyi çoxsaylı araşdırmalarında Əta Tərzibaşının çoxcəhətli fəaliyyətinin və elmi xidmətlərindən də bəhs etmişdir. Onun 2016-cı ildə Bakıdakı “Təhsil” nəşriyyatında çapdan çıxmış “Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti” adlı monoqrafiyası Azərbaycanda bu görkəmli İraq-türkman aliminə həsr olunmuş ilk genişcəhətli tədqiqat kimi mötəbər bələdçi-mənbə hesab olunur. Hazırda Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı Orxan İsayevin Əməkdar elm xadimi, professor Qəzənfər Paşayevin rəhbərliyi ilə “Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti” mövzusunda apardığı tədqiqat işi görkəmli İraq-türkman tədqiqatçısına həsr edilmiş birinci dissertasiya kimi onun elmi fəaliyyətinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə əhəmiyyətli elmi töhfədir.

Əta Tərzibaşının həyatı və elmi fəaliyyətinin türk dünyasında tanınması və təbliğində tanınmış türkman şairi və tədqiqatçısı Şəmsəddin Kuzəçinin böyük xidməti vardır. Ümumiyyətlə, Şəmsəddin Kuzəçi İraq-türkman ədəbiyyatının toplanması, tədqiqi və nəşri sahəsində ardıcıl olaraq fəaliyyət göstərən fədakar ziyalıdır. Onun İraq-türkman ədəbiyyatına dair araşdırmaları və toplama materialları bu ədəbiyyatın çoxcildlik salnaməsidir. Şəmsəddin Kuzəçi həm də müasir dövrdə Kərkük türkman ədəbiyyatının əsas yaradıcılarından biridir. Şəmsəddin Kuzəçinin şeirləri sanki Kərkük ədəbiyyatının yazılı türkman xoryatlarıdır. O, xoryat janrının yazılı örnəklərini yaratmağın mükəmməl nümunəsini göstərir.

Həm də tədqiqatçı kimi fəaliyyət göstərən Şəmsəddin Kuzəçinin rəhbərlik etdiyi Türkman Mədəniyyəti Mərkəzi İraq-türkman ədəbiyyatının toplanılması, araşdırılması və nəşri işinə ardıcıl olaraq uğurla xidmət edir. Türkiyədə fəaliyyət göstərən Türkman Mədəniyyət Mərkəzinin dünya türkman ziyalılarını öz ətrafında birləşdirən və əlaqələndirən qurum kimi nəşr etdirdiyi kitablar, həyata keçirdiyi ədəbi-mədəni tədbirlər indiki dövrdə İraq türkmanlarının zəngin ədəbi irsini beynəlxalq miqyasda təbliğ etmək missiyasına şərəfli bir nümunələrdir. Şəmsəddin Kuzəçinin Türkman Mədəniyyət Mərkəzi Azərbaycanla əlaqələrin daha da genişləndirilməsi sahəsində də geniş iş aparır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu və Folklor İnstitutu ilə Türkman Mədəniyyət Mərkəzi arasında 2024-cü ildə imzalanmış müqavilələr Kərkük elmi-ədəbi mühiti ilə ölkəmizin tədqiqatçılarının əlaqələrin genişləndirilməsində yeni üfüqlər açır.

Bütün bunlarla bərabər, görkəmli elm xadimi, böyük folklorşünas Əta Tərzibaşının həyatı və çoxcəhətli fəaliyyəti bu vaxtadək ayrıca bir elmi-tədqiqat əsərində “Əhatəli şəkildə, bütün yönləri ilə araşdırılıb təqdim olunmamışdır. Doğrudur, hələ 2004-cü ildə Elçin Şükürlü “Qardaşlıq” jurnalında çap etdirdiyi “Kərkükdə keçən bir türk bilginini Əta Tərzibaşı” adlı məqaləsində görkəmli alimin bioqrafiyasını ilk dəfə elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Bundan başqa, Sübhü Saatçının 2014-cü ildə “Türkmaneli” jurnalında çap etdirdiyi “Əta Tərzibaşının həyatından cizgilər” məqaləsində də onun tərcümeyi-halının bir çox mühüm məqamlarından söz açılmışdır. Eyni zamanda, Necat Kevsəroğlunun 2016-cı ildə hələ ustad ədəbiyyatşünasın sağlığında Kərkük Kültür Dərnəyi tərəfindən çap edilmiş Əta Tərzibaşının “Füzuli haqqında yazılar” kitabının giriş hissəsinə “Əta Tərzibaşının həyatı və əsərləri” adlı nisbətən geniş bir məqalə daxil edilmişdir. Məqalədə

tərcümeyi-halı yığcam şəkildə verilmiş fədakar ədəbiyyatşünas alimin əsasən çap olunmuş əsərlərinin qısa annotasiyaları təqdim olunmuşdur. Bu baxımdan Əta Tərzibaşının həyatı və fəaliyyətinin tam halda araşdırılıb öyrənilməsi kimi məsuliyyətli və şərəfli vəzifəni ilk dəfə olaraq Şəmsəddin Kürəçi həyata keçirmişdir. Onun geniş oxucu auditoriyasına və elmi ictimaiyyətə təqdim etdiyi “Kərkükün təməl daşı Əta Tərzibaşı” kitabı türk dünyasında bu sahədə olan boşluğu doldurur. Bu, Əta Tərzibaşının çoxcəhətli elmi fəaliyyəti və publisistikası haqqında yazılmış birinci ensiklopedik kitabdır.

Şəmsəddin Kuzəçi ilk dəfə olaraq Əta Tərzibaşının elmi tərcümeyi-halının tam mənzərəsini yaratmışdır. Əta Tərzibaşının həyatı və mühiti, təhsili, vəkillik və jurnalistik fəaliyyəti, folklorşünaslıq sahəsindəki yorulmaz çalışmaları ilə bir sırada həm də onun həyatının məşəqqətli illəri: sürgündə olduğu, Kərkük soyqırımını dövrü, təqib olunması, əsərlərinin senzura təzyiqlərinə məruz qalması və sair kimi ağır tərcümeyi-hal faktları da Şəmsəddin Kuzəçinin dili ilə şahidlərin yaddaşı əsasında və sənədlərin işığında araşdırılaraq elmi-publisist şəkildə təqdim olunur. Şəmsəddin Kuzəçinin kitabı sanki Əta Tərzibaşının həyatının və taleyinin sənədli romanıdır. Bu orijinal elmi-publisistik əsəri Əta Tərzibaşının Şəmsəddin Kuzəçi tərəfindən yazılmış gündəlikləri də adlandırmaq olar. Şəmsəddin Kuzəçi Əta Tərzibaşının həyatı və mühitini onun müasirləri ilə əlaqəli şəkildə təsvir etməklə geniş mənada bu görkəmli alimin tərcümeyi-halının əsasında Kərkük dünyasının bir əsrlik salnaməsini yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Kitabda Əta Tərzibaşının xalqa və elmə həsr edilmiş tərcümeyi-halı Kərkük elatının – Türkman Elinin taleyi və təkamül yolunun salnaməsi səviyyəsində ümumiləşdirilmişdir.

Əta Tərzibaşının elmi və publisistik fəaliyyəti Şəmsəddin Kuzəçinin kitabında sistemli şəkildə araşdırılaraq təqdim olunur. İndiyəqədərki araşdırmalarda əsas diqqət daha çox Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinə, şifahi xalq ədəbiyyatının toplanılması və nəşr edilməsi sahəsindəki xidmətlərinə yönəldildiyi üçün onun mətbuat sahəsindəki işi tədqiqatlarda özünün layiqli yerini ala bilməmişdir. Şəmsəddin Kuzəçi Əta Tərzibaşının mətbuat sahəsindəki çoxillik fəaliyyətini diqqətlə öyrənmiş və faktlar əsasında işıqlandırmışdır. İlk dəfə bu kitabda Əta Tərzibaşının jurnalistik fəaliyyətinin bütün gedişatı elmi şəkildə işıqlandırılmışdır.

Bundan başqa, Əta Tərzibaşının əlyazmaçı kimi fəaliyyəti haqqında demək olar ki, söz açılmamışdır. Şəmsəddin Kuzəçi Əta Tərzibaşının əlyazmaların toplanılması və araşdırılması sahəsindəki xidmətlərinin miqyasını və mahiyyətini ilk dəfə olaraq elm dünyasının üzünə açmışdır. Təqdim olunan araşdırmalardan anlaşılır ki, Əta Tərzibaşının şəxsi mənzilində yaratdığı Əlyazmalar arxivi İraq türkmanlarının tarixi və taleyinin çoxcildlik külliyyatıdır. Əta Tərzibaşının əlyazmalar arxivi Kərkük dünyasını milli varlığı və mənəvi zənginliyi, bu xalqın tarixi və ədəbiyyatının zəngin xəzinəsidir. Şəmsəddin Kuzəçi bu istiqamətdəki araşdırmaları ilə Əta Tərzibaşının Əlyazmalar arxivinin açarını bir ailənin sərəvəti olmaqdan çıxarıb, geniş mənada Kərkük xalqının və türk dünyasının üzünə açmışdır.

Əlbəttə, Əta Tərzibaşının folklor və ədəbiyyat çalışmaları Şəmsəddin Kuzəçinin gözü ilə də təhsildən və tədqiqatdan keçirilmişdir. Müəllifin Əta Tərzibaşını yaxından tanıması və onun iş şəraiti və tədqiqatçılıq üsuluna şəxsən bələd olması

bu istiqamətdə də fərqli müşahidələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Şəmsəddin Kuzəçinin kitabında oxucu tədqiqatçı Əta Tərzibaşını yalnız masa arxasında yox, həm də oba-oba gəzdirdi Kərkük ellərinin ocaq başında da görmək imkanı qazanır. Bu yolla Şəmsəddin Kuzəçi Əta Tərzibaşından həm də “yüksək insani duyğulara sahib olan şəxsiyyət” kimi də bəhs etmişdir. İllər keçdikcə, bu böyük el ağsaqqalını tanıyanlar azaldıqca, Şəmsəddin Kuzəçinin əsl insan və şəxsiyyət kimi Əta Tərzibaşından söz açdığı məqamların qiyməti daha da çoxalacaqdır. Çünki şəxsiyyətin daxili mahiyyətini açmadan onun fəaliyyətinin və xidmətlərinin əsl qiymətini vermək mümkün deyildir. Şəmsəddin Kuzəçi Əta Tərzibaşından şəxsiyyət kimi bəhs etməklə gələcək nəsillər və tədqiqatçılar üçün həmin sərəvəti kağızlara köçürərək elmi mühitə gətirmişdir.

Məlum olduğu kimi, görkəmli İraq-türkman tədqiqatçısı Əta Tərzibaşının məqalələrini ilk dəfə Necat Kevsəroğlu toplayıb, 2016-cı ildə İstanbulda kitab halında çap etdirmişdir. Lakin həmin kitab adında da ifadə olunduğu kimi Əta Tərzibaşının “Füzuli haqqında yazılar”ından, elmi-publisist məqalələrindən ibarətdir. Necat Kevsəroğlu “Əta Tərzibaşının Füzuli haqqında araşdırma yazıları” adı ilə böyük Azərbaycan şairinə həsr edilmiş 20 məqaləsini oxuculara çatdırmışdır. Bundan sonra Şəmsəddin Kuzəçi də Mustafa Ziya ilə birlikdə Əta Tərzibaşının müxtəlif mövzularda yazılmış seçmə məqalələrini, o cümlədən Məhəmməd Füzulidən bəhs edən 42 məqaləsini 2018-cü ildə Ankarada “Məqalələr” şəklində nəşrini həyat keçirmişdir. Şəmsəddin Kuzəçinin Əta Tərzibaşına həsr etdiyi kitabında Azərbaycan oxucularına təqdim etdiyi məqalələr Türkiyə nəşrinə edilmiş əlavələrlə daha da təkmilləşdirilmişdir. Bu kitabda Əta Tərzibaşının bir neçə məqaləsi ilk dəfə elmi ictimaiyyətə çatdırılır. Azərbaycanda nəşr edilən məqalələri böyük türkman alimi Əta Tərzibaşının həyatı və fəaliyyətinin tam halda elmi ictimaiyyətə təqdim edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təqdim edilən məqalələr ədəbi əlaqələrimizin tarixi köklərini və ənənələrini öyrənmək baxımından da əhəmiyyətli addımdır.

“Kərkükün təməl daşı Əta Tərzibaşı” kitabına ilk dəfə olaraq görkəmli elm xadiminin elmi və publisist kitabların, onun haqqında yazılmış elmi əsərlərin və şeirlərin bibliografiyası da daxil edilmişdir. Bibliografiyada Əta Tərzibaşının 19 kitabından başqa, onun haqqında yazılmış kitabların və tədqiqat əsərlərinin, magistr dissertasiyası və diplom işlərinin öz əksini tapması İraq-türkman Tərzibaşışünaslığının real elmi mənzərəsini tam halda təsəvvür etməyə imkan verir. İlk dəfə olaraq professor Qəzənfər Paşayevin Əta Tərzibaşının Azərbaycanda nəşr etdirdiyi kitablarının bibliografik göstəricisinin də “Kərkükün təməl daşı Əta Tərzibaşı” kitabına əlavə olunması ədəbi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi sahəsində uzun illərdən bəri ardıcıl və səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərməkdə davam edən bu görkəmli elmi xadiminin xidmətlərinin bir daha nəzərə çatdırılması mənasında əhəmiyyətli addımdır. Əta Tərzibaşına həsr edilmiş 20 şeirin müəllifi haqqındakı məlumatlar isə bu böyük alim və ictimai xadimə İraqda bəslənən ümumxalq məhəbbətini diqqətə çatdırmağa işıq salır. Nəticə olaraq böyük zəhmət bahasına hazırlanmış bu, geniş əhatə dairəsinə malik olan bibliografiyanın tərtib edilməsi və çap olunması Şəmsəddin Kuzəçinin mühüm elmi xidmətidir. Təqdim olunan zəngin

bibliografik göstərici Əta Tərzibaşının həyatının və loxcəhətli fəaliyyətinin faydalı bir bələdçisidir. Gələcəkdə Əta Tərzibaşı haqqında kitab və məqalə yazanlar, dissertasiya hazırlayanlar üçün bütövlükdə Şəmsəddin Kuzəçinin “Kərkükün təməl daşı Əta Tərzibaşı” kitabı və bu kitabda verilmiş geniş bibliografik məlumatlar mötəbər bir mənbə ola bilər.

Ümumiyyətlə, məlum olduğu kimi, Şəmsəddin Kuzəçi uzun illərdir ki, İraq türkmənlərinin tarixi, milli kimliyi, əhalisi, coğrafiyası, onların nəşr etdirdikləri mətbuat orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqədar apardığı araşdırmaları ilə və tərtib etdiyi şeir antologiyaları ilə tanınır. Tanınmış bir şair kimi də İraq-türkmən mühitində qəbul edilən Şəmsəddin Kuzəçi “Kərkükün təməl daşı Əta Tərzibaşı” kitabı ilə həm də zəhmətkeş bir ədəbiyyatşünas olduğunu meydana qoymuşdur. Şəmsəddin Kuzəçinin Azərbaycanda nəşr edilən “Kərkükün təməl daşı Əta Tərzibaşı” kitabı ədəbiyyatşünaslıq elminə qiymətli bir töhfədir. Bu, indiyə qədər Əta Tərzibaşı haqqında yazılmış ən əhatəli kitab kimi də əhəmiyyətlidir. Heç tərəddüd etmədən “Kərkükün təməl daşı Əta Tərzibaşı” kitabını əhatə dairəsinin və informasiya tutumunun genişliyinə və zənginliyinə görə “Əta Tərzibaşı ensiklopediyası” da adlandırmaq olar. Şəmsəddin Kuzəçinin təqdim etdiyi araşdırmalar Əta Tərzibaşının İraq-türkmən ədəbiyyatşünaslıq dünyasının zirvəsini fəth etmiş görkəmli bir elm xadimi olduğunu isbat edir. Həqiqətən də Əta Tərzibaşı XX əsrdə ərəb dünyasında Kərkükün zəngin şifahi və yazılı ədəbiyyatını tədqiq və təbliğ edən ən görkəmli türkmən alimidir.

Şəmsəddin Kuzəçinin “Kərkükün təməl daşı Əta Tərzibaşı” kitabının Azərbaycanda – Bakıda, Milli Elmlər Akademiyasının “Elm” nəşriyyatında nəşr edilməsi yeni tarixi şəraitdə elmi və ədəbi əlaqələrimizin daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində atılmış qiymətli addımdır. Bu nəşr uzun illərdən bəri Azərbaycanla Kərkük türkmənləri arasında elmi-mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsində böyük xidmətləri olan, 2023-cü ildə “Azərbaycan məqalələrim” adlı kitabı ilə ölkəmizə aid yazdığı araşdırmaları türk dünyasına çatdıran, “Azərbaycan sevdalısı” kimi ad qazanmış Şəmsəddin Kuzəçinin Azərbaycanla genişlənməkdə olan əlaqələrinin daha bir əhəmiyyətli səhifəsi kimi də qiymətlidir. “Kərkükün təməl daşı Əta Tərzibaşı” kitabı həm də 2023-cü ildə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun fəxri doktoru elmi adına layiq görülmüş doktor Şəmsəddin Kuzəçinin Azərbaycan elmi qarşısında mükəmməl hesabatıdır. Nəhayət, bu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında yaradılmış “İraq-Türkmən Araşdırmaları Əlaqələndirmə Şurası”nın fəaliyyəti dövründə çap edilən ilk kitab kimi də dəyərli və əhəmiyyətlidir. İnanırıq ki, geniş mənada İraq-Türkmən ədəbiyyatının araşdırılması və təbliğinə kömək edəcək bu qiymətli kitab Azərbaycan kərkükşünaslığı üçün də mötəbər bir mənbə olacaqdır.

28 mart 2024-cü



Muxtar KAZIMOĞLU-İMANOV
AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, akademik
E-mail: mukhtarkazimoglu@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.2.56>



ƏTA TƏRZİBAŞI ARAŞDIRMALARINDA XOYRAT VƏ MANİLƏRİN YERİ

Açar sözlər: Əta Tərzibaşı, xoyrat və manilərin mənşəyi, musiqi, mərasim, xoyrat üsulları, deyişmə, əhvalatlara bağlılıq

SUMMARY

The place of “khoyrat” and “mani” in Ata Tarzibashi’s investigations

In the article it is said about the folkloristic activities of Ata Tarzibashi, a well-known scientist, writer and publicist, as well as his researches on Kirkuk songs and khoyrats. It is noted that Ata Tarzibashi connects the origin of khoyrat and songs on the one hand to the genre “tuyug”, and on the other hand to the verses in the epic “Dede Gorgud”. Ata Tarzibashi, focusing on the performance context of khoyrat and mani, investigates the emergence of these poetry genres in harmony with music and in the conditions of exchange of hand artists on the basis of actual materials. Ata Tarzibashi considers attachment to certain stories as one of the characteristic features of khoyrat and mani.

Key words: Ata Tarzibashi, origin of khoyrat and mani, music, ceremony, khoyrat methods, communication, attachment to stories.

РЕЗЮМЕ

Место хойрат и мани в исследованиях Ата Тарзибаши

В статье рассказывается о фольклорной деятельности Ата Тарзибаши, известного учёного, писателя и публициста, а также об его исследованиях Киркукского хойрата и мани. Отмечается, что Ата Тарзибаши связывает происхождение хойрата и мани, с одной стороны, с жанром туйуг, а с другой – с поэтическими частями эпоса «Деде Коркут». Ата Тарзибаши, акцентируя внимание на исполнительском контексте хойрата и мани, на основе реальных материалов рассматривает возникновение этих поэтических жанров в гармонии с музыкой и в условиях словесной перепалки исполнителей. Одной из характерных черт хойрата и мани, Ата Тарзибаши считает привязанность к определенным историям.

Ключевые слова: Ата Тарзибаши, происхождение хойрат и мани, музыка, обряд, методы хойрата, словесные перепалки, привязанность к историям.

Hüquqşünaslıq təhsili alıb uzun illər vəkilliklə məşğul olan Əta Tərzibaşı sözün geniş mənasında millət vəkili idi. Xalqın hüququnu məhkəmə salonlarında, siyasi dairələrdə yüksək peşəkarlıq və böyük ləyaqətlə müdafiə edən bu fədakar insanın hüquqşünaslıqdan qat-qat ağır işi milli varlığı qəzet, jurnal və kitab səhifələrində ortaya qoymaq idi. Əta Tərzibaşı bu işin də öhdəsindən ləyaqətlə gəldi və alim, yazıçı, jurnalist kimi İraq türkmənləri, bütövlükdə Türk dünyası qarşısında tarixi xidmətlər göstərdi.

100 illiyini böyük ehtiramla qeyd etdiyimiz Əta Tərzibaşının elmi araşdırmaları dil, folklor, yazılı ədəbiyyat, mətbuat, musiqi və s. kimi müxtəlif sahələri əhatə edir. Folklorun toplanıb sistemləşdirilməsinə, nəşr və tədqiq edilməsinə ayrıca diqqət yetirdiyini Əta Tərzibaşının bir neçə kitabını xatırlatmaqla da bildirmək mümkündür: “Şərqi və türkülər”, “Kərkük xoyrat və maniləri”, “Kərkük havaları”, “Kərkük əskilər sözü”, “Arzu-Qəmbər” dastanı. Demək, dastan, xalq mahnıları, atalar sözü və məsəllər, xoyrat və manilər Əta Tərzibaşını bir folklorşünas kimi daha çox maraqlandıran janrlardır. Amma o da var ki, Əta Tərzibaşının üz tutduğu xalq musiqisi, atalar sözü və məsəllər, həmçinin “Arzu-Qəmbər” dastanı xoyrat və manilərlə qırılmaz surətdə bağlıdır. Yəni xalq musiqisini, atalar sözü və məsəlləri, “Arzu-Qəmbər” dastanını bir folklorşünas kimi araşdırmaq əslində xoyrat və maniləri araşdırmağın tərkib hissəsidir. Çünki xoyrat və manilər xüsusi avaz və musiqi ilə dinləyiciyə çatdırılır; xoyrat və manilərdə tez-tez atalar sözü və məsəllər işlənir; “Arzu-Qəmbər”i xoyrat və manilərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil, bu dastanın nəzm hissəsi qoşma-gəraylılar yox, məhz xoyrat və manilər üstündə qurulur. Tamamilə təbii haldır ki, Əta Tərzibaşı xalq musiqisi, atalar sözü və “Arzu-Qəmbər” dastanına ayrı-ayrı kitablar həsr etməklə bərabər, həmin məsələləri “Kərkük xoyratları və maniləri” əsəri daxilində də tədqiqat predmetinə çevirir. Belə olduğu halda, Əta Tərzibaşı tədqiqatları əsasında xoyrat-mani özəlliklərindən danışarkən yeri gəldikcə bu janrın musiqi, atalar sözü və dastanlarla bağlılığından bəhs etmək lazım gəlir. Amma bu bağlılığa keçməzdən qabaq ehtiyac var ki, xoyrat və manilərin yaranıb formalaşması kimi vacib bir məsələ barəsində Əta Tərzibaşının hansı qənaətdə olmasına bir aydınlıq gətirək.

“Dünya ədəbiyyatı, özəl olaraq da Şərq ədəbiyyatı tarixində maninin türk xalqlarına məxsus bir nəzm şəkli olmasına” (1, 98) qətiyyənlə şübhə etməyən Əta Tərzibaşı bu janrın 14-cü yüzildən sonra yaranması qənaətinə gəlir. 11-ci yüzildə yaranmış iki möhtəşəm əsərdəki – Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” və Mahmud Kaşqarının “Divan-ü luğat it-türk” əsərlərindəki, eləcə də 12-ci yüzildə yazılmış “Hibe-t ül-həqayıq” əsərindəki dörtlükləri vəzn, ahəng və qafiyə baxımından mani hesab etməyən Əta Tərzibaşı maninin yaranma tarixini, hər şeydən qabaq, ümumtürk klassik ədəbiyyatına məxsus tuyuq janrına bağlayır. Müəllif 14-15-ci yüzilliklərdə tuyuğun İraq türkmənləri arasında geniş yayılmasını, nəğmə şəklində oxunan tuyuqlara “qoşuq” deyilməsinə xüsusi xatırladır və mani üstündə oxunan türkülərin kök etibarilə məhz qoşuq-tuyuqlara gedib çıxması qənaətinə gəlir. Əta Tərzibaşı xoyrat, mani və tuyuq bağlılığından bəhs edərkən İraq türkmənlərinin yetirməsi olan İmadəddin Nəsimi tuyuqlarına ayrıca yer verir, bu qüdrətli sənətkarın cinaslı tuyuqları ilə xoyratlar arasında qırılmaz bağlar görür:

Gəl bu gün işrət günüdür, al meyi,
Daima naql edə könül almayı.
Hamısının huslafı birdir vəli,
Müstaitlər fərq edərlər al meyi (1, 105).

Əta Tərzibaşının fikrincə, bu tuyuqda qırmızı və almaq mənalarında işlənən al sözünün mey sözü ilə birləşib cinas yaratması cinas üstündə qurulan xalq döndükləri – xoyratlar üçün mühüm bir qaynaqdır.

Əta Tərzibaşı mani və tuyuq bağlılığında misraların sayı və qafiyə quruluşu ilə yanaşı, məna və məzmun yaxınlığını da əsas götürür və bu baxımdan Cəlaləddin Ruminin türkcə bir tuyuğu ilə məşhur bir maninin səsleşməsinə diqqət yetirir. Tuyuq belədir:

Keçginən, oğlan, hey bizə gəlgil,
Dağdan en, dağdan, hey gəzə gəlgil.
Ay bəyi sənsən, gün bəyi sənsən,
Biməzə gəlmə, baməzə gəlgil.

Həmin tuyuqla səsleşən mani isə belədir:
Səhər ossın, bizə gə,
Qırmızı gir, gəzə gə.
Bir əliv dolu bada,
Bir əlində məzə gə (1, 106).

Bu cür məna-məzmun səsleşməsinə manilərin tuyuqlardan yaranmasını göstərən mühüm faktlardan biri sayan Əta Tərzibaşı xoyrat, mani və tuyuq əlaqələrinin əsaslandırılması istiqamətində başqa bir ehtimal da irəli sürür: araşdırmaçı güman edir ki, xoyrat və manilərin yaranmasında İraqın Türkmən elində boya-başa çatmış klassik sənətkarlar bilavasitə iştirak edib və belə sənətkarlardan biri Məhəmməd Füzulidir:

Gülə naz,
Bülbül eylər gülə naz.
Girdim dost bağçasına,
Ağlayan çox, gülən az.

Əta Tərzibaşı xalq arasında dolaşan rəvayətə əsaslanıb belə hesab edir ki, bu manini Məhəmməd Füzuli düzüb-qoşub (1, 112).

Xoyrat və manilərin mənşəyinə Rumi, Nəsimi, Füzuli və başqa klassik sənətkarların yaradıcılıq kontekstində yanaşmaq Əta Tərzibaşının qeyd olunan məsələ ilə bağlı atdığı addımlardan biridir. Başqa bir addım xoyrat və manilərin kökünü “Dədə Qorqud” mətnində axtarmaqdan ibarətdir. Bu addımı atarkən Əta Tərzibaşı, ilk növbədə, “Dədə Qorqud” boylarının dilini başlıca dəlil kimi götürür. Əta Tərzibaşı “Dədə Qorqud” boylarının dili ilə İraq-türkmən ləhcəsi arasında böyük bir yaxınlıq görür və onun bu mövqeyini ədəbiyyatşünaslığımız tarixinə adını ən çox özünün Kərküknaməsi ilə yazdırmış Qəzənfər Paşayev də təsdiq edir: “Çəkinmədən demək olar ki, əsrlərlə başqa xalqlar əhatəsində qalan, məhz buna görə də qədim leksik və fonetik göstəricilərini daha çox saxlayan İraq türkmənlərinin ləhcəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un dil xüsusiyyətlərini tamamilə əks etdirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da yer alan onlarca sözün indinin özündə belə Kərkük dolaylarında işlək olması, daha doğrusu, həmin sözlərin yalnız həmin mənada işlənməsi tutarlı dəlil-sübutdur. Məsələn, kəpənək (yapınçı), xerxız/xırxız (oğru), əkmək

(çörək), ənsə (arxa), qalavuz (bələdçi), qısrıq (at, madyan), yayan (piyada), nəsnə (əşya, alət), səmiz (kök), sığır (buğa, cöngə), mavlamaq (huşunu itirmək), qanara (çarmıx), boru çalmaq (şeypur çalmaq), davul dögmək (təbil çalmaq), ismarlamaq (tapşırmaq), yarın (sabah), ög (ön), xoyrad (qaba, kobud, nadan), yağmalamaq (talamaq), qavat (alçaq, əskik adam), oda (otaq), imdi (indi), baş üzərinə (baş üstə!), qaum (qardaş), eyi (gözəl), kəndi (özü), dam (tələ), yoğurd (qatıq) və s.” (2, 21). Dil yaxınlığından çıxış edən Əta Tərzibaşı “Dədə Qorqud” mətnində xoyrat və manilərin müəyyən izlərinin olduğunu bildirir. Onun bu fikri başqa tədqiqatçıların da əsərlərində öz təsdiqini tapır. Məsələn, Tofiq Hacıyev deyir: “Dastanın (“Dədə Qorqud”un – M.K.) nəsr kimi verilər hissələri də şeirlə və ya şeir tələblərini ödəyən qismlərlə doludur” (3, 167). Tofiq Hacıyevin fikirlərini davam və inkişaf etdirən Kamran Əliyev “Dədə Qorqud” dastanının nəsr hissələrində xeyli miqdarda nəzm elementləri, o cümlədən bayatı-manilərə bənzər nümunələr üzə çıxarır. Həmin nümunələrdən biri belədir:

Ağzın qurusun, çoban!
 Dilin çürüsün, çoban!
 Qadir sənın alnına
 Qada yazsın, çoban! (4, 22)

Nümunə misradaxili bölgü, həmçinin heca və qafiyə baxımından bayatı-mani tələblərinə tam cavab verməsə də, fakt faktlığında qalır. Fakt ondan ibarətdir ki, gətirilən nümunədə bayatı-mani elementlərinin özünü göstərməsi danılmazdır. Əta Tərzibaşı da məhz bu sayaq elementləri əldə əsas tutub manilərin bir mənşəyini də “Dədə Qorqud” mətnində axtarmağı vacib bilir.

Xoryat və manilərin mənşəyini “Dədə Qorqud” boylarında axtarmaq şifahi sənətin qanunauyğunluqlarını nəzərə almaq baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki “Dədə Qorqud” boylarının şifahi ifadan yazıya alınması şəksiz-şübhəsizdir. Alp ozanlar Qorqud Ataya istinadən xan hüzurunda dastan söyləyərkən, söz yox ki, soylamaları məclis əhlinə qopuz sədaları altında çatdırırlar. Və bu gün həmin ənənə davam edir: dastan danışan aşiq qoşma-gəraylıları, divani-müxəmməsləri sazla deməli olur. Şeiri musiqi ilə auditoriyaya çatdırmaq, məlum məsələdir ki, yalnız dastan ifaçılığı ilə məhdudlaşmır və həmin ənənə mərasim nəğmələrinin də ifa prosesini əhatə edir. Mani-bayatılar mərasimlərlə bağlı deyilmi? Əlbəttə, bağlıdır və bu janrın ifasını musiqisiz təsəvvür etmək çətindir. Əmin Abid 1930-cu ildə çap etdirdiyi “Türk xalqları ədəbiyyatında mani növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri” adlı məqaləsində mani-bayatıların musiqi ilə bağlılığını diqqət mərkəzinə çəkir. Əmin Abid ayrı-ayrı türk xalqlarındakı öləng, cır, türkü, eşulə və s. şeir nümunələri kimi bayatıların da musiqi ilə oxunmasını əsaslandırmaq üçün “bayatı” sözünün muğam adlarında (Bayatı Kürd, Bayatı Qacar, Bayatı İsfahan, Bayatı Şiraz şəklində) öz əksini tapmasını xatırladır və bu faktı bayatı və musiqi bağlılığının mühüm göstəricilərindən biri sayır (5, 197). Bayatı və musiqi bağlılığının başqa mühüm əlamətini Əmin Abid bayatı mətnlərinin quruluşunda görür. Bayatıların birinci və ikinci misralarının bir çox hallarda üçüncü və dördüncü mis-

ralarda ifadə olunan məzmunundan uzaq düşməsində əsas səbəb, Əmin Abidin qənaətinə görə, bayatının bəstəsi, havacatıdır: əsas məzmunundan uzaq ilk misraları söyləməklə və həmin misraların ahəngi üstündə sonuncu (və əsas) misraları düzüb-qoşmaqla “saz şairi” öz funksiyasını yerinə yetirir, yəni “bəstə ilə bədahətən” bayatı ifa etmiş olur (5, 228).

Xoryat və manilərin musiqi ilə ifa olunması Əta Tərzibaşı araşdırmalarında geniş elmi şərhini tapır. Əta Tərzibaşı xoyrat və manilərin hansı havalar üstündə və ya hansı üsullarla oxunmasının aydın mənzərəsini təqdim edir. Bəlli olur ki, İraq türkmanları arasında xoyrat və manilərin oxunduğu xüsusi havalar var. Xoyrat üsulları adı ilə tanınan bu havalar sayca iyirmidən çoxdur: “Bəşiri”, “Nobatçı”, “Müxalif”, “Muçala”, “Yetimi”, “Ömərqələ”, “Malalla”, “Şərifə”, “Yolçu”, “Əhməd dayı”, “Kəsük”, “Ağam-ağam”, “Qarabağı”, “Əydələ”, “İskəndəri”, “Bayat”, “Misgini”, “Dəllihəsəni”, “Mazan”, “Matar”, “Kəsük Matar”, “Atıcı” və s.

Əta Tərzibaşı xoyrat üsullarından geniş bəhs etmək və xoyrat-mani ifaçılığında musiqinin yerini ətraflı araşdırmaqla Azərbaycan bayatışünaslığı üçün yeni imkanlar açır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu günün özündə belə bayatılar Azərbaycanın Zaqatala-Balakən bölgəsində tənbur, çağan və dəf; Masallı-Lənkəran, bölgəsində, həmçinin Bakı və Bakıətrafı kəndlərimizdə dəf kimi musiqi alətlərinin müşayiəti ilə oxunur (6, 393).

Əta Tərzibaşı xoyrat və manilərin toy və yas mərasimlərində, çöllərdə, xırmanlarda, yol qıraqlarında, toxuculuq prosesində, layla demək məqamlarında “çağırılması”ndan söhbət açıb diqqəti el sənətkarlarının xoyrat və mani üstündə deyişmələrinə yönəldir:

Gözim Şərif,
Sən akkıl ol, mən arif,
Meydanı çöl göripsən,
Bilmisən bırda varığ (1, 200).

Birinci misradakı “gözim Şərif” ifadəsindən görünür ki, bu mani qabaq-qənşər deyişməkdə olan iki “çağırıcı”dan – el sənətkarından birinin söylədiyi manidir. Qarşı tərəf də oxşar şəkildə (yəni rəqibə xitabla) öz manisini deyib, cavabını bildirməlidir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının qanunauyğunluqlarını dərinlən bilən və həmin qanunauyğunluqları xoyrat və mani çağırma sənətində sistemli şəkildə izləyən Əta Tərzibaşı xoyrat və manilərin əhvalatlarla bağlılığına xüsusi diqqət yetirir. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, hər hansı bir əhvalatı nəql etmək qədim insan üçün hər hansı bir əşyanı təsvir etməkdən qat-qat asandır. Arxaik təsəvvürdə hadisə və söz, əşya və onun işarəsi bir-birindən ayrılmaz olduğuna görə qədim insan hər hansı predmetdən dinamik əhvalatlar əsasında, həmin predmetin necə yaranmasına dair hansısa süjet fonunda bəhs etməli olur (7, 213). Predmetin təsvirinə belə baxış bucağından yanaşmağın nəticəsidir ki, “Filan predmet necə yaranıb?” sualına cavab vermək mifoloji mətnlərin məzmun və mahiyyətində mühüm rol oynayır. Mifdən gələn bu xüsusiyyət əfsanə və rəvayətlərin, lətifə, nağıl və dastanların

yanarın mexanizmində də özünü göstərir. Hansısa bir ad (tutalım, Qırxqız qayası, Qız qalası kimi adlar) hansısa əfsanə və rəvayətin; hansısa məsəl (tutalım, “dava yorğan davasıymış” məsəli) konkret bir lətifənin; hansısa atalar sözü (tutalım, “qismətdən qaçmaq olmaz” atalar sözü) konkret bir nağılın yaranmasına rəvac verir. Əfsanə və rəvayət adın arxasında gizlənən mənanı açır; lətifə, çəkilən məsəlin “əyani” isbatına çevrilir; nağıl, başlıға çıxarılan atalar sözünün nə qədər doğruduzgün olduğuna danışılan əhvalatlar vasitəsilə əminlik yaradır. Aşıq sənətinin ən irihəcmli janrı olan dastanlarda əfsanə və rəvayətlərin, lətifə və nağılların xatırladığımız yaranma yollarından hər biri ilə qarşılaşa bilərik. Amma dastanların yaranması üçün daha çox səciyyəvi olan bir cəhət də var – qoşma, gəraylı, təcnis, divani və s. kimi janrlarda qoşulan aşıq şeirlərinin arxasında müəyyən əhvalatların danışılması. Saz havası üstündə dinləyicilərə çatdırdığı şeirin yaranma tarixçəsini nağıl etməklə aşıq hansısa dastanın (məsələn, xoyrat-manilərin tarixçəsi ilə “Arzu-Qəmbər”in, qoşma-gəraylıların tarixçəsi ilə “Qurbani”nin, “Abbas-Gülgəz”in) yurd yeri üçün zəmin hazırlamış olur.

Bütün bu qaydalara və qanunauyğunluqlara dərinədən bələd olmağın nəticəsidir ki, Əta Tərzibaşı “Kərkük xoyratları və maniləri” kitabında xoyrat və manilərin “olaylara dayanması”na ayrıca fəsil həsr edir. Olaylardan biri xoyrat və manilərin mahir ustası Muçılının acınacaqlı taleyi ilə bağlıdır: Öz təbi və gözəl səsi ilə xalq arasında geniş şöhrət qazanan Muçıla edama məhkum edilir. Qohum-əqraba, dost-tanış dövlət idarələrinə nə qədər ayaq döyürsə, ölüm hökmünü dəyişdirmək mümkün olmur. Muçıla, Kərkükün Musalla məhəlləsində, qədim Palançılar bazarı yaxınlığındakı açıqlıqda boynunu cəllada təslim etməli olur. Dustaqxanadan edam yerinə aparılarkən Muçıla saray önündə toplanan camaata üzünü tutub yanıqlı səslə və özünəməxsus ifa üsulu ilə xoyratlar çağırır:

Saray ögi cəngə bax,
Gül-çiçəkli rəngə bax.
Qarşımı xublar alıp,
Mən sərxoş dəbəngə (şüursuza) bax.

Saray ögində durallar,
Fırankamı qırallar.
Devlətdən fərman gəlip,
İndi boynım vırallar (1, 214-215).

Olaylara bağlılığı incələməklə Əta Tərzibaşı bir tərəfdən xoyrat və maniləri folklor qayda-qanunları əsasında dərinədən öyrənmək nümunəsi göstərirsə, digər tərəfdən başibəlalı Kərkükümüzün ağrı-acısına diqqəti yönəldir. Soydaşlarının haqqını müdafiə etdiyinə, türkmən milli varlığı yolunda qələm çaldığına görə bir vaxt sürgünə göndərilən, dustaqxana küncünə atılan Əta Tərzibaşı xoyratlara və manilərə xalq ruhunu, xalqın azadlıq eşqini əks etdirən sənət örnəkləri kimi baxır.

Biz də Kərkük xoyratlarına və manilərinə o gözlə baxırıq. Və belə hesab edirik ki, kəskin və zərif ruhlu xoyrat-maniləri ilə məşhur olan Kərkük Azərbaycan adlı mənəvi Bütövün ayrılmaz bir parçasıdır.

ƏDƏBİYYAT

Tərzibaşı Ə. Kerkük Hoyratları ve Manileri. İstanbul, Ötüken Yayınevi, 1975.

Paşayev Q. Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti. Bakı, Təhsil, 2016.

Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, Elm, 1999.

Əliyev K. Əsərləri, 10 cildə, 7-ci cild. Bakı, Elm və təhsil, 2019.

Abid Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Elm və təhsil, 2016.

Vaqifkızı – Süleymanova L. Maninin musiqi və icra ilə əlaqəsi. Çankırı Karatekin Universiteti II. Uluslararası Türkiyyat Konqresi, Bildiri Tam Metin Kitabı. 2023, s.389-394.

Неклюдов С.Ю. Особенности изобразительной системы в литературном повествовательном искусстве //Ранние формы искусства. Москва, Наука, с. 191-220.



Qazənfər PAŞAYEV

Filologiya elmləri doktoru, professor,

Əməkdar elm xadimi

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu



YAZILI VƏ ŞİFAHİ ƏDƏBİYYATDA ƏTA TƏRZİBAŞI FENOMENİ

XX əsrdə İraq türkman ellərindən iki böyük şəxsiyyət çıxmışdır. Təbabət sahəsində dünya şöhrətli alim İhsan Doğramaçı, filologiya elmləri sahəsində Şərq aləmində yaxşı tanınan Əta Tərzibaşı.

İhsan Doğramaçı məktəb yaradan, Türkiyədə tibb elmini 50 il qabağa aparən böyük alimdir. Bu dahi şəxsiyyət təhsil sahəsində də uğurlar qazanıb, iki universitet yaradıb. Hacəttəpə Universiteti və Bilkənd Universiteti. Hacəttəpə Türkiyədə müasir Tibb Universitetidir. Onun təsis etdiyi özəl “Bilkənd Universiteti” isə dünyada sayılıb-seçilən təhsil və elm ocağıdır. İraq türkman ellərində 250-dən artıq türkcə məktəbin açılması da onun adı ilə bağlıdır. İhsan Doğramaçı sözün həqiqi mənasında bir fenomen idi...

Hələ gənc yaşlarından ərəbcə məqalələri Qahirə, Beyrut, Dəməşq və Bağdadda qəzet və jurnallarda çap olunan, Bağdad Universitetinin məzunu Əta Tərzibaşı isə folklorşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq üzrə məktəb yaradan ikinci fenomenal şəxsiyyətdir. Mübaliğəsiz demək olar ki, O, folklorşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində böyük bir elmi-tədqiqat institutunun görə biləcəyi işi təkbaşına görmüşdür.

Fenomenal şəxsiyyət Əta Tərzibaşı əsl elm fədaisi idi. O, ömrünü bütövlükdə elmə həsr etmişdi. Ailə həyatı qurmamışdı. Əta Tərzibaşı folklor və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində ən mötəbər söz sahibi idi. O, folklor materiallarını toplayıb, nəşr və tədqiq edirdi. Folklorşünaslıq sahəsində şah əsəri heyratəmiz gücə malik “Xoyratlar və manilər” əsəridir. Üçcildlik bu möhtəşəm əsərin birinci cildi bütövlükdə xoyrat və manilərin tədqiqinə həsr olunub.

Əsrlərdən əsrlərə, nəsillərdən nəsillərə yadigar qalan, musiqi ilə xalq poeziyasının vəhdətindən yaranan xalq havalarının toplanması, çapı, poetik mətnlərin tədqiqi də Əta Tərzibaşının adı ilə bağlıdır. “Kərkük havaları” mükəmməl tədqiqat əsəridir. Əsər İraqda (Bağdad, 1961), Türkiyədə (İstanbul, 1988), Azərbaycanda isə Rəsul Rzanın redaktəsilə tərəfimizdən (Bakı, 1973) çap olunmuşdur.

Əta Tərzibaşının 1953-cü ildə çap etdirdiyi “Şərqi və türkülər” ilk kitabı idi. Elə Kərkük türkülərini tədqiq edən ilk araşdırıcı da Əta Tərzibaşıdır. Yazmağı yaşamaq sayan (prof.Mahir Naqib), həyatını Kərkük ədəbiyyatına, folkloruna və folklorşünaslıq elminə həsr edən bu qüdrətli sənətkarın qeyd etdiyi kimi, Kərkük xalq mahnıları da xoyrat havaları kimi şifahi xalq ədəbiyyatının həm musiqi, həm də ədəbi janr olmaq baxımından, bədii-estetik gücünə və tez qavranılmasına görə çox geniş yayılmış lirik növüdür. Xalq mahnıları son dərəcə rəngarəng və ürəkoxşayandır.

Atalar sözləri və məsəllərini ilk olaraq toplayıb tədqiq və çap edən də Əta Tərzibaşı olmuşdur. Əta Tərzibaşı “Kərkük əskilər sözü” (Bağdad, 1962; Bakı, 1978) kitabında əksər atalar sözlərini bizdə, türklərdə, bəzən də ərəb və kürdlərdə olan variantlarını təhlilə cəlb etmişdir. Eyni zamanda atalar sözlərinin böyük bir qisminin necə yaranması, niyə belə deyilməsi, bəzən məlum dəlillərlə, bəzən də alimin ehtimalları gücünə aydınlaşdırılmışdır. Tədqiqatçı atalar sözlərinin yaranması ilə bağlı bir çox maraqlı hekayələri də kitabına daxil etmişdir.

Əta bəyin xalqa ərmağan etdiyi əhəmiyyətli və dəyərli tədqiqatlardan biri də “Arzu-Qəmbər” dastanının yaşlı bir kərküklü qadının dilindən lentə köçürərək çap etməsi olmuşdur. “Arzu-Qəmbər” dastanı Kərkük ləhcəsinin bariz nümunəsi olduğundan, ondan həm folklorşünaslar, həm də dilçi tədqiqatçılar – dialektoloqlar qədərincə bəhrələnmə bilirlər. Dastan İraqda (1964), İranda (Təbriz, 1967), Türkiyədə (1971) və tərəfimizdən Azərbaycanda dənə-dənə (1971, 1987, 1990, 1999, 2009) çap olunub.

Folklorun elə bir sahəsi yoxdur ki, Əta Tərzibaşı toplayıb, nəşr və tədqiq etməsin. Eləcə də ədəbiyyatşünaslıq sahəsində cığır açan, lider olmaq səlahiyyəti və rəhbərliyi, tarixi bir missiyanı çox bacarıqla yerinə yetirdiyinin göstəricisidir (Ərşad Hürmüzlü).

Bu tarixi missiya barədə ən tutarlı sözü qocaman şair Əli Marifoğlu demişdir: “XX əsrin birinci yarısında ölümə məhkum olan ədəbiyyatımız (ingilislər İraqı tutduqdan sonra – Q.P), XX əsrin ikinci yarısında Əta Tərzibaşının sayəsində yenidən dirçəldi” (“Qardaşlıq” dərgisi, №5, Bağdad, 1967; Arzu-Qəmbər dastanı, Bakı, 1971 s.9).

Bu böyük alimin yazdığı möhtəşəm əsərlər sayəsində İraq türkman ellərində neçə-neçə folklorşünas və ədəbiyyatşünas yetişmişdir. Professor Mahir Naqib təsadüfi deməmişdir: “Əta Tərzibaşı mədəniyyətimizin gerçəkdən bir ümdəsi və təməl daşdır” (“Qardaşlıq” dərgisi, №23, İstanbul, 2004, s.21).

Əta bəyin ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti ilə əlaqədar onu demək olar ki, tədqiqatçının 13 cildlik “Kərkük şairləri” və 3 cildlik “Ərbil şairləri” kitabları əsasında “İraq türkman poeziya antologiyası” I cild (Bakı, 2019, 464 səh.) kitabını hazırlayıb, geniş ön sözlə çap etdirmişəm. Əta bəyin kitablarına istinadən ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətini təqribən belə qruplaşdırmaq olar: “Əta Tərzibaşı və klassik İraq türkman ədəbiyyatı”, “Əta Tərzibaşı və çağdaş İraq türkman ədəbiyyatı”, “Füzuli yaradıcılığı Əta Tərzibaşının tədqiqatlarında”, “Əta Tərzibaşının “İraq türkman mətbuat tarixi” əsərində ədəbiyyat məsələləri”, “Əta Tərzibaşı yaradıcılığında elmi məqalələrin mövqeyi”, “Əta Tərzibaşının təzkirəçilik və mətnşünaslıq fəaliyyəti”, “Əta Tərzibaşı və Azərbaycan–İraq türkman ədəbi-mədəni və elmi əlaqələri” və s.

Əta Tərzibaşı görkəmli təzkirəçi və mətnşünasdır. Ədəbiyyat və mətbuat tarixçisidir, füzulışünasdır. İraq türkman ədəbiyyatında elmi publisistikanın əsasını qoyan və inkişaf etdirən alimdir. Ədəbi-elmi məktublar ustasıdır, tənqidçidir. O, Füzulidən bu yana bütün İraq türkman şairlərinin tərcümeyi-halını yazıb, şeirlərini toplayıb tədqiq edib.

Beləliklə, Əta Tərzibaşı İraq türkman ədəbiyyatı və folklorunun taleyinə cavabdehlik missiyasını vicdanla yerinə yetirmişdir.

Əta bəyin 250-dən artıq elmi məqaləsi vardır: “Yazı dili, qonuşma dili”, “Heca vəznə və gənc şairlərimiz”, “Füzulidə qapalı anlamlar”, “İraqda türk musiqi tarixinə toplu bir baxış”, “Şimali Azərbaycanda türkmanoloji araşdırmalar”, “Bizdə və başqa türk ölkələrində xoyrat və manilər” və s. belələrindəndir.

Bu böyük alimin çoxşaxəli yaradıcılığının miqyası barədə təsəvvür yaransın deyə görkəmli alimlərimizlə müqayisə etməyi münasib bildim.

Əta Tərzibaşını İraq türkman folklorunun ən müqəddir tədqiqatçısı kimi – Hənəfi Zeynallı, Əmin Abid, Məmməd Hüseyin Təhmasiblə müqayisə etmək olar.

Ədəbiyyat tarixçisi kimi – Firudin bəy Köçərli, Həmid Araslı ilə və Mir Cəlal Paşayevlə,

Füzulışünas kimi – Mir Cəlal Paşayevlə,

Tənqidçi kimi – Kamal Talıbzadə və Bəkir Nəbiyev,

Mətbuat tarixçisi kimi – Əziz Mirəhmədov və Şirməmməd Hüseyinova,

Nəzəriyyəçi kimi – Məmməd Cəfər Cəfərov, Yaşar Qarayev, İsa Həbibbəyli, Şirindil Alışanlı ilə,

Elmi publisistikaya görə - Rafael Hüseyinov və Qəzənfər Paşayevlə,

Təzkiyəçi kimi – Salman Mümtazla,

Mətnşünas kimi – Həmid Araslı, Kamandar Şərifov, Aslan Salmansoyla,

Ədəbi-elmi məktublarnın ustası kimi – Abbas Zamanov və Qəzənfər Paşayevlə müqayisə etmək olar.

İstər ədəbi, istərsə də elmi əlaqələrimiz yolunda Əta Tərzibaşı müstəsna xidmətlər göstərmişdir. O, İraq türkman tədqiqatçıları arasında eyni dilə, eyni folklorla, eyni xalq musiqisinə, eyni adət-ənənəyə malik bir xalq olduğumuzu gündəmə gətirən ilk araşdırıcıdır. “Yazı dili, qonuşma dili” məqaləsində bir kökdən olduğumuzu, eyni dildə danışdığımızı təsdiqləyən ilk İraq türkman tədqiqatçısıdır. O, bu münasibətlə yazır: “İraq türkman ləhcəsi azəri ləhcəsinə türk ləhcəsindən daha yaxın və bəlkə, əkiz qardaşlar olmaqla bərabər, bu ləhcələr uzun bir tarix boyunca çeşidli səbəblərin təsiri ilə biri-birindən xəbərsiz olaraq gəlişdikləri halda aralarında görkəmli fərqlər bilinməmişdir (“Qardaşlıq” dərgisi, №4, Bağdad, 1962, s.26-27) Əta bəy “Şimali Azərbaycanda türkmanoloji araşdırmalar” məqaləsində isə bayatların, atalar sözlərinin və s. də bir kökdən olduğunu sübut edir. Tədqiqatçı xoyrat, mani və xalq havalarını ortaqlı sayır. “Xoyratlar əhalisinin əksəriyyəti türkman olub, azəri və ya azərbaycanlı adlanan Sovet Azərbaycanına yayılmışdır – hökmünü verir” (“Qardaşlıq”, №5, Bağdad, 1962, s.8).

Buna görədir ki, Güney və Quzey Azərbaycan həmişə onun diqqət mərkəzində olmuşdur. Bircə misalla kifayətlənəcəyəm. “Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti” mövzusunda dissertasiyasını müdafiəyə hazırlayan dissertantım Orxan İsayev Əta bəyin gənclikdə yazdığı çox maraqlı məqaləsini üzə çıxarmışdır. Məqalədən məlum olur ki, Əta Tərzibaşı Qahirədə çap olunan “Əl-Risalə” dərgisində professor Əhməd Mustafa Əl-Xətibin Əhməd Ağaoğlunun

“Azad insanlar ölkəsində” əsərinin ərəb dilinə tərcüməsini oxuyur. Əsər o qədər xoşuna gəlir ki, Əhməd Ağaoğlunun yaradıcılığından bəhs edən “Fikir adamı Ağaoğlu” adlı məqalə yazır və dərc etdirir (Əl-Risalə, №1007, Qahirə, 1952, s.76-84). Bu, birliyimiz yolunda atılan ilk uğurlu addım idi.

Əta Tərzibaşı birliyimizi təsdiq üçün tarixə ekskurs edir. “Əhalisinin əksəriyyəti türkman olan, azəri və ya azərbaycanlılarla uzun bir tarix boyunca çeşidli səbəblər üzündən ayrı düşmüşük” – deyir. Əta bəyin söhbət açdığı “çeşidli səbəblər” üzündən ayrı düşməyimiz, 1774-cü ildə Nadir şah qətlə yetirildikdən sonra baş verib. İngilis tarixçisi Stefan Lonqriqin “Müasir İraqın dörd səsi” kitabında obrazlı şəkildə göstərdiyi kimi, Bağdad, Mosul və Kərkük xan itirib, paşa qazanıb”. Bu yerlər birdəfəlik osmanlıların tabeliyinə keçib və əlaqələrimiz XX əsrin 2-ci yarısına qədər kəsilib.

1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra SSRİ-də ab-hava yumşaldı. Yollar açıldı. Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə və Qasım Qasımzadə İraqa səfər etdilər. Kərküklü Sinan Səid Azərbaycan radiosunun ərəbcə bölümünə işə dəvət olundu.

Bu sətirlərin müəllifi sovet şirkətində tərcüməçi işləmək üçün İraqa uzunmüddətli ezamiyyətə göndərildi.

Əta Tərzibaşı Azərbaycanda Xalq şairi Rəsul Rzanın “Uzaq ellərin yaxın töhfələri” məqaləsi ilə tanındı. Rəsul Rza ilə birgə hazırladığımız “Kərkük bayatıları” (1968) hadisəyə çevrildi. “Kərkük bayatıları” kitabından və mənim “İraq azəriləri” (“Elm və həyat”, №4, 1967), “Kərkük şairləri” (“Ulduz”, №7, 1968), “Kərkük azəriləri” (“Azərbaycan” jurnalı, №2, 1969) və “Uzaq və doğma ellər” (Bağdad, Qardaşlıq, №3-4, 1969 məqalələrimdən sonra İraqdakı soydaşlarımız və onların ən parlaq simalarından biri Əta Tərzibaşı Azərbaycanda daha yaxşı tanınmağa başladı. Görkəmli folklorşünas alim, professor Məmmədhusəyn Təhmasib “Kərkük bayatıları”na həsr etdiyi eyni adlı “Uzaq ellərin yaxın töhfələri” məqaləsində Əta bəyin yaradıcılığından ürək dolusu söhbət açdı (“Azərbaycan” jurnalı, №2, 1969).

1971-ci ilə Əta Tərzibaşının “Arzu-Qəmbər” dastanını xocama həsr etdiyim “Bir ömürdən səhifələr” adlı əhatəli məqaləmlə dərc etdirdim. Əsər və məqaləm böyük əks-səda doğurdu. Yazım elmi ictimaiyyətin diqqətini ciddi şəkildə çəkdi. Əta Tərzibaşı görkəmli alim kimi etiraf edildi.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti Məmməd Arif Dadaşzadə məni çağıraraq dedi ki, Əta Tərzibaşı haqqında çox yazın, onun kitablarını çap etdirin. Özünə də xəbər verin ki, onu akademiyamıza fəxri üzv seçmək niyyətindəyik.

Biz böyük alim Məmməd Arifin dediyi kimi də etdik. Professor M.Təhmasib Əta Tərzibaşının “Kərkük əskilər sözü” (Bağdad, 1962) kitabına “Ara uzaq, ürək yaxın” adlı çox maraqlı məqalə həsr etdi (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti,

12 mart 1972). Mən Rəsul Rzain redaktorluğu ilə Əta Tərzibaşının “Kərkük mahnıları” (1973) kitabını ön sözlə çap etdirdim.

Lakin Əta Tərzibaşı təklifdən imtina etdi. Bu şərəfli addan imtinanın səbəbini sonralar kərküklü alim, professor Sübhi Saatçının Əta Tərzibaşının 80 illiyi münasibətilə yazdığı məqalədən öyrəndik: “Toplumuna Əta Tərzibaşı kimi xidmət edən insanları mənsub olduğu toplumlar əl üstündə tutarlar. Onlar üçün yubileylər düzənləyərək mükafatlandırılar, təltif edirlər. İraqda uzun illər sürən diktator rejimi üzündən, həyatına bir zərər dəyməsin deyər, türkman toplumunun bu önəmli kültür adamına gərəkən qədirşünaslıq göstərilməmişdir. Tərzibaşıya hər hansı bir xidmətdə bulunmaq təhlükəli görülmüşdür” (“Qardaşlıq” dərgisi, №23. İstanbul, 2004, s.10)

Göründüyü kimi, Əta Tərzibaşının Azərbaycan Elmlər Akademiyasına fəxri üzv olmaqdan imtina etməsi səbəbsiz deyilmiş.

Bununla belə, Əta Tərzibaşının xidməti ölkəmizdə yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu böyük alimə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında geniş yer verilmişdir (IX cild, Bakı, 1986, s.257). Ensiklopediyada gedən oçerki olduğu kimi təqdim edirəm: “Tərzibaşı Əta Ömər oğlu (doğulduğu tarix 11.11.1924. İraq, Kərkük) İraq türkman (Azərb.) folklorşünası, publisist, dilçi, tənqidçi, Türk Dil Qurumunun (Türkiyə) fəxri üzvü. İraq türkmanlarının folklor nümunələrinin toplanması, nəşri və tədqiqində mühüm xidməti var. “Şərqiylər və türkülər” (1953), “Kərkük xoyratları və maniləri” (cild 1-3, 1953-1957), “Kərkük havaları” (1961), “Kərkük əskilər sözü” (1962) və sair kitablarında folklor materialları ilə yanaşı, elmi araşdırmalar da mühüm yer tutur.

“Kərkük şairləri” (1-2 cildlər, 1963, 1968) kitabında İraq türkman şairlərinin həyat və yaradıcılığına dair məlumat və əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Füzuli və M.Şəhriyara həsr olunmuş məqalələri var. Tərzibaşının topluları əsasında Bakıda “Kərkük bayatıları” (1968), “Arzu-Qəmbər dastanı” (1971), “Kərkük mahnıları” (1973), “Kərkük atalar sözləri” (1978), “İraq Kərkük bayatıları” (1984) kitabları çap olunmuşdur.

Ədəbiyyat:

Paşayev Qəzənfər. Bir ömürdən səhifələr. “Arzu-Qəmbər dastanı” kitabından, Bakı, 1971.

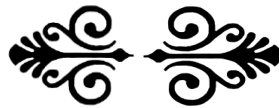
1994-cü ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin fəxri üzvü Əta Tərzibaşıya “Azərbaycan Yazıçıları XX-XXI yüzillikdə Ensiklopedik məlumat kitabı”nda (Bakı, “Nurlar”, 2011, səh.937-938) da geniş oçerk verilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, qədirşünaslıq əlaməti olaraq ustadıma “Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti” adlı monoqrafiya həsr etmişəm. Monoqrafiya Bakıda (2016) və Ankarada (2017) çap olunub. Monoqrafiya Əta bəyin yaradıcılığına həsr olunan ilk sanballı əsərdir.

Əta Tərzibaşının anadan olmasının 100 illiyinə (11.11.2024) Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun fəxri doktoru, Dr.Şəmsəddin Kuzəçinin ustadın yaradıcılığını hərtərəfli əhatə edən sanballı monoqrafiyası və azərbaycanlı tədqiqatçı Orxan İsayevin Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinə həsr olunan monoqrafiyası dərc olunacaq. Bu əsərlər xocamızın xatirəsinə həsr olunmuş ən böyük hədiyyə olacaq.

Bugünkü kimi xatırlayıram, Əta bəylə tanışlığım **düz altmış il** bundan əvvəl, 1964-cü ilin sentyabr ayında Bağdadda, İraq türkmənlərinin “Qardaşlıq” dərgisində Universitetlərə qəbul olunmuş tələbələrə görüş zamanı olmuşdu. Folklor və ləhcə barədə verdiyi məsləhətlər gələcək elmi fəaliyyətimdə çox gərəkli oldu. Məktublaşmağımız özü bir məktəb idi (“Altı il Dəclə-Fərat sahillərində”. “Yazıçı”, 1985, s.83-89) Bu gün sevinclə deyə bilərəm: Xocam, ruhun şad olsun, arzularımız yerinə yetir. Hərtərəfli əlaqələrimiz get-gedə genişlənir. Kərküklü yazar və alimlər tez-tez Azərbaycana gəlir, bir kökdən olduğumuzu onlar daha dərindən dərk edirlər.

Burada Əta bəyin qürur duyduğu, çox sevdiyi, “Kərkük şairləri” kitabında yer verdiyi İhsan Doğramacının Heydər Əliyevlə dostluğu nəticəsində əlaqələrimizin yüksək səviyyəyə qalxdığını fəxrlə qeyd etmək istəyirəm. Onu da qeyd edirəm ki, İhsan Doğramacının xahişi ilə Heydər Əliyevin “Qardaşlıq” dərgisinə verdiyi müsahibədə xüsusi vurğuladığı “Tarixi araşdıranda gördüm ki, Güney Azərbaycan, Quzey Azərbaycan və İraq türkmənləri bir bütövün parçalarıdır” tarixi kəlamı (“Qardaşlıq”, №8, İstanbul, 2000, s.4) ədəbi-mədəni, elmi əlaqələrimizin inkişafında böyük rol oynayıb və bu gün də öz bəhrəsini verməkdə davam edir.



Sabir RÜSTƏMXANLI
Xalq şairi, millət vəkili



KƏRKÜKÜN SÖNMƏZ TÜRK OCAĞI

Doğma qardaşlarımız olan İraq türkmanlarının yetirdiyi böyük fikir və söz adamı, görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Əta Tərzibaşı haqqında danışmaq əslində İraq türkmanlarının XX yüzildə keçdiyi yoldan, Türk dünyasının ədəbi-mədəni həyatında İraq türkmanlarının yerindən və Kərkükün tarixindən, bitməz savaşıdan danışmaq deməkdir. Onun xarakteri və ədəbi şəxsiyyəti haqqında düşünəndə, nədənsə, bizim XX əsrin əvvəllərində yaşamış böyük maarifçilər nəsli və sovet dövründə onların davamçıları olmuş alimlərimiz, böyüklərimiz düşür yadıma. Görüşdülər-görüşmədilər aralarında çox bənzər cəhətlər var: universallıq, böyük vətən eşqi, dərin ədəbiyyat, dil və folklor bilgisi, fədakarlıq, yorulmadan çalışmaq və s.

Bu qeydlərimi yazarkən ilk növbədə 1994-cü ildə Kərkükdə Əta Tərzibaşını ziyarət etmək üçün evinə getdiyimiz günü xatırlayıram. Bu ziyarət Füzulinin anadan olmasının 500 illiyi münasibəti ilə İraqa səfərimiz zamanı baş tutmuşdu. Əslində o səfər həyatımızın gözlənilməz, qeyri-adi bir olayı idi. Azərbaycan respublikasının 110 nəfərdən artıq ziyalı – yazıçılar, bəstəkarlar, rəssamlar, musiqiçilər, kino xadimləri dörd avtobusla İrandan – Güney Azərbaycan torpaqlarından keçib İraqa getmişdik. Bu, tarixi bir səfər idi və təfərrüatı ilə yazılmalıdır.

Öncə onu deyim ki, İran onun ərazisindən keçməyimizə mane olmamışdı, lakin yol elə seçilmişdi ki, Təbrizi görməyə! Lakin əvəzində Qəzvindən, Həmədandan keçdik, yol boyu hər yerdə İran türkləri ilə rastlaşdıq və belə bir təəssürat yarandı ki, İran elə başdan-başa türkdür, türklərindir.

Bağdadda o vaxt baş nazirin müavini olan xalq yazışısı Elçinlə mənə (Mətbuat və İnformasiya naziri idim) İraqın o vaxtkı rəhbəri Səddam Hüseyn qəbul etdi. İraqın Batı ölkələri tərəfindən sıxışdırıldığı, yolların bağlandığı vaxt idi və biz gedişimizlə bu qamarqa hökmlərini aşmışdıq. Buna görə də nümayəndə heyətimizə həssaslıqla yanaşılırdı.

Görüşümüz qərribə bir şəraitdə keçirdi. Şirmayılının arxasından bizə tuşlanmış avtomatların lülələri görünürdü. Bir neçə nazir otağın ayaq tərəfində fərağat durumunda sıralanmışdılar. Səddam Hüseyn yorğun və qayğılı görünürdü. Azərbaycandan belə bir böyük nümayəndə heyətinin dünyadan təcrid vəziyyətində olan İraqa səfərindən məmnunluğu hiss olunurdu. Öncə Füzuliyə İraqda olan sevgidən danışdı, sonra Azərbaycanla maraqlandı, Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevə salam göndərdi; dedi ona çatdırın ki, İranın şimalında, Əhər bölgəsində böyük mis mədənləri var və o mədənləri farslar ermənilərlə bir yerdə istismar edirlər. Axırda ciddi şəkildə “ümumiyyətlə, İrana inanmayın- dedi,- bağda bir alma ağacı görsəniz, İran desə ki, bu alma ağacıdır, inanmayın; yaxınlaşıb ağacdan asılmış meyvələri görsəniz, İran “bunlar almadır” desə inanmayın; hətta almanı budaqdan üzüb yeyəndə də İran dediyinə görə onun alma olduğuna inanmayın. Çünki İranın aldığı nəfəs də yalandır; düz sözü yoxdur.”

Söhbətin axırında Səddam Hüseyn bizdən nə arzumuz olduğunu soruşdu. Mən “Kərkükə getmək istəyirik” dedim. O, ayaqüstə bizim söhbətimizi izləyən mədəniyyət nazirini çağıraraq tapşırığını verdi: “Azərbaycanlı qonaqlarımızın Kərkükə getməsinə şərait yaradın!”

Beləliklə, erətsi gün Kərkükə yola düşdük. Təxminən 250 km. quzeyə doğru yol gedəcəkdik. İnanırsınız, biz xeyallarımızın, arzularımızın şəhərinə gedirdik. Kərkük mənə Gəncəni xatırlatdı, hər cəhətdən doğma idi. Azərbaycan musiqiindən ibarət gözəl bir konsert verildi; sabaha kimi yatmadıq, Kərkükün küçələrində dolaşdıq.

O səfərin iki olayı hafizəmə ömürlük həkk olunub. Onlardan biri şəhər kənarında Baba Gur-Guru ziyarətimiz idi. Bura minillər boyu sönməyən oduyla, yerdən şölələnib qalxan alov dilimləri ilə bizim Yanar Dağı xatırladır. Fərq ondadır ki, Baba Gur-Gur düzəngahın ortasındadır və xırman boyda bir yeri dövrələyən alov halqasıdır. Baba Gur-Gur Kərkükün barmağına Allah tərəfindən taxılmış bir odlun nişanıdır.

İkinci unudulmaz hadisə İraq türkmənlərinin böyük övladı, Azərbaycanda da yaxşı tanınan böyük ədəbiyyatşünas-alim Əta Tərzibaşı ilə görüşümüz idi. Azərbaycan Yazarlar Birliyinin sədri Anar, tanınmış ziyalılarımızdan Ayaz Vəfalı, Yaşar Qarayev, Qəzənfər Paşayev və mən yerli şairlərdən Mustafa Ziyani ilə Əta Tərzibaşının evinə getdik.

Uzun müddət İraqda yaşayıb işləmiş Qəzənfər Paşayev burda hər kəsə tanınır və əziz adamları kimi qəbul edirdilər.

Əta Tərzibaşı mənə ilk baxışda Şəhriyarı xatırlatdı. Müdrik adam idi və müştərək ədəbiyyatımız haqqında xeyli maraqlı söhbətlər etdi: bilmədiyimiz mövzulara toxundu; İraq türkmənlərinin ədəbiyyat və folklor nümunələrinin toplanması və öyrənilməsi sahəsində görüşmüş işlərdən danışdı.

Sakit, təvazökar adam idi. Hiss olunurdu ki, duyğularını biruzə verməyi, özü haqqında danışmağı xoşlamır. Ancaq Füzulinin yubileyinin Azərbaycanda belə yüksək səviyyədə qeyd olunması, bu boyda böyük bir nümayəndə heyətinin Güney Azərbaycandan keçərək İraqa gəlməsi onu çox sevindirmişdi. Özəlliklə Kərkükə buraxılmağımıza təəccüblənmişdi. Səddam Hüseyn rejiminin iç üzünü yaxşı bilirdi; çox vaxt Azərbaycanla yaxınlığını dilə gətirməkdən çəkinmişdi. Ömrünün bir hissəsi sürgündə keçmişdi. Birdən-birə buz qırılmış və adlarını eşidib üzlərini görmədiyi doğma insanlar onun qarısını döyüb ziyarətinə gəlmişdilər.

Hamıya diqqətlə baxır, hamının sürətini gözüne köçürmək istəyirdi.

Öncə Anar bəy danışdı, xalq şairi Rəsul Rzanın İraq səfərini, bu səfərdən sonra yazdığı məqalə və şeirlərini (Rəsul Rza özü də Kərkük bayatlarından seçilməyən gözəl bayatılar yazmışdı.), nəşr etdirdiyi kitabları xatırlatdı və bundan sonra Azərbaycanda yüksələn İraq-türkmən sevgisindən, bu işdə Əta Tərzibaşının rolundan bəhs etdi. Əta Tərzibaşını AYB sıralarına üzv qəbul edilməsi xəbərini verdi və üzvlük biletini təqdim etdi.

Mən Azərbaycan türkləri ilə İraq türklərinin tarixi yaddaşının, birlik və bütövlük duyğularının dirçəlməsində folklorun, o cümlədən Əta Tərzibaşının kitablarının böyük etkisi və əhəmiyyətindən danışdım.

Ayaz Vəfalı və Yaşar Qarayev Füzulişünaslığın inkişafında Əta Tərzibaşının araşdırmalarının necə ciddi rol oynadığından bəhs etdilər.

Qəzənfər Paşayev köhnə görüşlərindən söz açdı, bildirdi ki, İraqa Kərkük ləhcəsini öyrənməyə gəlsə də onu folklor araşdırmaçılığı işinə məhz Əta Tərzibaşının məsləhətləri yönəltmişdir.

Əta Tərzibaşı İraq Türkmənlərinin taleyində özəl xidmətləri olan adamlardandır. O, ixtisasca hüquqşünas idi və bütün ömrünü öz çəfəqət xalqının hüquqlarının müdafiəsinə, milli kimliyinin öyrənilməsinə həsr etmişdir. Bütün müdrik adamlar kimi bilirdi ki, xalqı birləşdirməyin, səfərbər etməyin, qorumağın başlıca yollarından biri onun özünüdürki, tarixindən və mədəniyyətindən xəbərdar olmasıdır. Bu xidmət də sərkərdəlikdir; döyüş cəbhəsində yox, mədəniyyət sahəsində...

Əta Tərzibaşı ensiklopedik bilik sahibi idi. Elmi araşdırmalarının dairəsi çox genişdir: Ədəbiyyatşünaslıq, tənqidçilik, publisistika, dilçilik, musiqişünaslıq, folklor araşdırmaçılığı... Bu fikrimizi təsdiq üçün onun kitablarının bir neçəsinin adını xatırlatmaq yetərlidir: “Kərkük xoyratları və maniləri”(3-cild), “Kərkük şairləri” (13-cild), “Kərkük havaları”, “Kərkük atalar sözü”, “Arzu Qənbər “dastanı”, “Kərkük mətbuat tarixi”, “Füzuli haqqında yazılar”

O, Qazi Bürhanəddin, Cahansah Həqiqi, Nəsimi, Füzuli, Şəhriyar haqqında geniş elmi araşdırmalar aparmışdır. Bu il görkəmli alimin anadan olmasının 100 illiyidir və yəqin ki bu yubiley Azərbaycan yazıçıları birliyi və TÜRKSÖY tərəfindən geniş qeyd olunacaqdır.

Əta Tərzibaşı ilə bağlı bu yazımı böyük şairimiz Rəsul Rzanın Kərkük haqqında bir neçə bayatısı ilə bitirirəm:

Bağdaddan karvan gəlir,
Dərdli, pərişan gəlir.
Kimlər qurban kəsilib,
Sularım al qan gəlir.

Mosulun yolu daşdı,
Yollar qana bulaşdı,
Bir-birinin qənimi
İki insan-qardaşdı.

Kərkük üstü dumandı,
Kərkük oda qalandı,
Kərbəla müsibəti
Buna baxsan yalandı...

5.03.2024



Dr. Səmsəddin KÜZƏCİ
Jurnalist-yazar
Kərkük Kültür Dərnəyinin sədri



KƏRKÜKÜN MİLLİ TƏDQIQATÇISI ƏTA TƏRZİBAŞI

İraq azərbaycanlılarının (türkmanların) tədqiqatçısı, publisist yazar, fikir və düşüncə adamı, kültür, dil və ədəbiyyat bilicisi, alim Əta Tərzibaşının adı hələ orta məktəbdə oxuyarkən böyüklərimdən, müəllimlərimdən eşitmişdim. Ailəmin Kərkük türkülərinə, xoryatlarına sevgisi məndə də xoryat məhəbbəti o vaxtdan başlamışdı. Xüsusilə də dönəmin Türkman səs sənətçiləri; İzzəddin Nimət, Rəşid Külərza, Topal Hamə, Sıddıq Bəndə Qafur, Mehmet Qalayı, Sami Cəlalai, Əli Kal'ali, Əkrəm Tuzlu, Abdülvahid Kuzəci və Abdülvəhab Barğaş (Haba) ilə Kərim Osmanın (Kor Kərimin) türküləri və xoryat deyişmələri məni böyütmüş, gecələri belə qırıq radiomla xarici dalğaları axtararkən tapdığım **“Bura Bakıdır, Sovet Radio studiyası – Ərəbcə bölümü”** anonsunu də əzbərləmişdim. Çünki orada Sinan Səidin oxuduğu xoryatlarını təsiriylə bilinməyən bir duyğu, düşüncə və həyəcan bürüyürdü məni. İllər sonra o duyğunun milli varlıq şüuru, kimlik birliyi, özümün, soyumun və kökümün incə tellərinə təmas etdiyini hiss etdirirdi mənə Xoyrat (Bayatı). Bu kitabın giriş hissəsində əsasən Əta Tərzibaşı ilə ilk tanışlığım, ziyarətlərim, Azərbaycan və Qəzənfər Paşayevin Əta Tərzibaşı ilə bağlı fəaliyyətini, bununla yanaşı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu və Folklor İnstitutu ilə ortaq fəaliyyətlərindən və anadan olmasının 100-cü ilində görülməli olan işlərdən, layihələrdən söz açmağa çalışacağam.

Əta Tərzibaşının ilk dəfə tanımaq

Əta Tərzibaşının adını İmam Əhməd məhəlləsində ailəliklə yaşadığımız müddətdə, Mehmet İzzət Xəttatın kürəkəni qapı qonşum, pedaqoq və ədəbiyyatçı rəhmətlik Seyfəddin Biravcının mənə əmanət verdiyi əski türkcə ilə (ərəb hərfləri) ilə 1955-ci ildə Bağdad “Darül Marifə” mətbəəsində çap edilən **“Kərkük xoryatları və maniləri”** kitabının birinci cildi məni Tərzibaşı, xoryatlarımız və varlığımızla daha yaxından tanış etdi. O əsərdə xoryatları bir-bir oxuduqca sanki özümə gəlirdim. Bu ad aqlımın ən bir küncündə dayanırdı. Çox vaxt da önəm vermirdim. Çünki o dövənlərdə idmanı, topla oynamağı hər şeydən üstün tuturdum. Elə buna görə də Kərkükün milli futbol komandasında 1-ci liqada illərlə top qovdum. Təhsilimi də Mosul Universiteti Ədəbiyyat fakültəsində deyil, Bədən tərbiyəsi fakültəsində tamamladım.

Azərbaycan nümayəndə heyəti Bağdadda Tərzibaşını soruşdu

Fakültədə oxuyarkən bir tərəfdən də Bağdadda “Qardaşlıq”, “Birlik səsi” və “Yurd” qəzetlərinə Mosuldan şeirlərimi göndərirdim. Artıq, Bağdaddakı ədəbiyyatçı, yazar və şairlərdən Bəndəroğlu, Sinan Səid, Nevzat Abdülkərim, Qasım Sa-

rıqahya, Adnan Sarıqahya, Sübhi Kamal Hassun, Fazil Mahmud, Salah Mahiyəddin kimi şəxsləri tanıyırdım, onlar da bizi uzaqdan da olsa yayınlarımızla tanıyırdılar. Bu vəsiləylə də bizi 1989-cu ildə Azərbaycandan Bağdadda gələn bir heyətlə ortaq şeir və musiqi gecəsinə dəvət edən Bəndəroğlu sayəsində əvvəlcə Azərbaycanın tanınmış *şairi Nəbi Xəzri, Kamil Vəli Nəriman, xanəndə Hacıbaba Hüseynov, Aybəniz Həşimova* və İraqdan da başda *Sinan Səid, Salah Növrəs, Əli Marufəoğlu, Mehmet Mehdi Bayat* və digərləri ilə gözəl bir axşam keçirdik. Azərbaycan ziyalıları ilə ilk yaxın təmasıımız və tanışlığımız o gecə başladı. O gecədə bir daha Əta Tərzibaşının əsərlərindən söz açıldı. Qarabağ şikəstəsi ilə Kərkük Qarabağlı xoryatıyla atışmalarında Hacıbaba Hüseynov ilə kərküklü sənətkar Mehmet Rauf Tərzi bir-birindən möhtəşəm xoryat və Füzulidən qəzəllər oxudular, məst olduq. Azərbaycandan gələn dostlarımız *“bes Əta Tərzibaşı niyə yoxdu?- deyə* soruşdular. Cavab verə bilmədik. İndi də soruşsalar yenə cavab verə bilmərik...!

Tərzibaşı ilə üz bəüz ilk görüşmə

1992-ci ildə Kərkükdə tələbə olarkən işə başladığımda Kərkük televiziyasında “Gənclik və İdman” proqramını təqdim edirdim. Birdən-birə ustad Əta Tərzibaşı ilə qarşı-qarşıya geldim. Sən demə, verilişimi izləyirmiş. Kərkük Ədliyyə Dairəsində pilləkənlərdən enərkən aradakı boşluqda uzun boylu əl çantasını qoltuğunun altında tutan birisi qabağıma çıxdı. Diqqətli baxışları ilə *“Sənsən idman proqramını apararı?”* sualını mənə yönəltdi. *“Bəli, mənəm”*- dedim. *“Sən bu “konferans” kəlməsini nə üçün işlədirsen. Bu kəlməni bizim xalq haradan bilir?”*. *“Xocam, nə işlədim?”*-dedim. *“Öz ləhcəmizdə nədisə, onu işlət?”* Sən demə “mühazirə” sözünü işlətməyim lazım imiş. Təbii ki, bu ustadın baxışı idi. *“Tamam oldu, xocam”*-deyərk ayrıldıq. Yanımda olan vəkil dostum Nəsrullah dedi ki, tanıdın mı? Dedim yox? Dedi vəkil Əta Tərzibaşı idi. Beləcə anladım və ağılımın bir küncündə dayanan Xocayla nəhayət tanış oldum. O gündən Tərzibaşı birbaşa beynimə yazıldı.

3 xoryat = 3 ay həbs

1993-cü ildə bir dostumun toyunda 3 milli xoryat oxuduğum üçün İraq İstihbaratı tərəfindən Tikrit İstihbarat həbsxanasında 3 ay saxlandım. Allahın izniylə həbsdən çıxdıqdan sonra oradakı işgəncənin izlərini və psixoloji təsirini bir müddət üzərimdən ata bilmədim. Bu qorxuylə Azərbaycan nümayəndə heyətini Kərkükdə görəndə görüşmədən dayana bilmədik.

128 nəfər azərbaycanlı ziyalı Kərkükdə

Füzulinin anadan olmasının 500-cü ili münasibətilə İraqda düzənlənən “Füzuli festivalı”na qatılan 128 nəfərin Səddam Hüseyn ilə görüşdükdən sonra Kərkükə gəlmələri biz türkmənlər üçün, xüsusilə də yazar və sənətkarlar üçün çox sevincli bir hadisə idi. Heyət 3 avtobusla Kərkükə gəldi. Heyətdə kimlər yox idi, yadıma düşənləri sayıram: nümayəndə heyətinin rəhbəri Elçin Əfəndiyev-Baş nazirin müavini, Sabir Rüstəmxanlı-İnformasiya və Mətbuat naziri, Anar-Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Professor Qəzənfər Paşayev, Yaşar Qarayev, Ayaz Vəfalı, Zəlimxan Yaqub, AZTV (Turan) verilişinin aparıcısı Nailə Muradxanlı, Qəndəb xanım, Mələkxanım xanım və digər bir-birindən dəyərlı sənətkarlar, şairlər, yazıçılar.

AzTV və “Turan” verilişi Kərkükdə

Heyət Kərkük Sarayı otelinin salonunda Füzulinin *“Leyli və Məcnun”* əsərini təqdim etdi. Amma necə təqdim etdi. O təqdimatla Kərkükdə bir bayram yaşandı. Yeddindən yetmişə türkmənlər xoşbəxt, sevincli və möhtəşəm bir gecə yaşadılar. Həqiqətən də, fələkdən bir gecə oğurladıq desək, yanılmırıq. Opera sonrası AZTV-nin mikrofonu bəndəniz və rəhmətlik şair Sami Yusif Tütüncüyə uzadıldı. Nə deyəcəyimizi bilmirdik. Şokdaydıq. Bir yandan möhtəşəm bir ifa, bir tərəfdən də Səddamın adamları salonun içində və çölündə hər yerdə tədbirə qatılanları izləyirdilər. Duyğu və düşüncələrimizi qısa olsa da qorxu içində AZTV-yə danışmağa çalışdıq. Ancaq digər şair dostumuz Ümid Köprülü bizim qədər şanslı deyildi. O, sənətcilərə yaxınlaşıb şəkil çəkdirmək istəyəndə dərhal Səddamın “Mit”ləri onu tutub apardılar.

Əta Tərzibaşına Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin fəxri üzvü vəsiqəsi təqdim olunub.

Bir tərəfdən də Azərbaycan nümayəndə heyətindən önəmli və həssas bir tələb gəlmişdi. Əta Tərzibaşının görmək istəyirdilər. Tələbi Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri Mustafa Ziyaya çatdırdı. O da vəziyyətin həssas olduğunu və Tərzibaşının çölə çıxamadığını bildiyi üçün məsələni Hökumət nümayəndəsi, şair və sənətcə Yarbəy Sabah Qaraaltun bəyə dedi. Qaraaltun bəy də qısa bir müddət araşdırdıqdan sonra bir neçə nəfərin Əta Tərzibaşının evinə gedə biləcəyini dedi. *Mustafa Ziya ilə Sabah Qaraaltun* iki ticari taksi ilə gizləncə ustadın evinə gedirlər. Azərbaycan nümayəndə heyətindən *Sabir Rüstəmخانli, Anar, Qəzənfər Paşayev, Yaşar Qarayev və Ayaz Vəfəli Tərzibaşının* evində gizləncə qonaq olurlar. Ziyarətlə bağlı İraq türkmənləri tərəfdən narahatlıq var azərbaycanlı dostlar tərəfindən isə xoşbəxtlik və tarixi bir ana şahidlik ediləcək bir hadisənin sevinci. Qəhvələr içilir, əsl söhbətə keçmək üçün sözü Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri Anar bəyə verilir. Bunları deyir: *“Bu gün böyük Füzulinin nəvələrinin yaşadığı Kərkükün qonağıyıq. İlk istəyimiz sizi görmək idi. Siz sadəcə İraqda deyil, Türkiyə, Azərbaycan və digər ölkələrdə Kərkükün xoyrat, mani və havalarının ən etibarlı kolleksiyoneri və araşdırmaçısı olaraq geniş şöhrətə çatmış bir elm adamısınız. Azərbaycan Yazıçılar Birliyi sizi Birliyin “Fəxri üzvü” seçdi və sizə üzvlük vəsiqəsini təqdim edir. Bu qürurlu vəzifəni məmnuniyyətlə yerinə yetirirəm”*. Yazıçılar Birliyinin sədri Anar, Birliyin “Fəxri üzv” vəsiqəsini Əta Tərzibaşıya təqdim etdi. Tərzibaşının gözləri doldu, ancaq bəlli etməməyə çalışdı.

Bundan sonra *Mətbuat və İnformasiya naziri Sabir Rüstəmخانli çıxış etdi*. *“Əta Tərzibaşının İraq-Türkmən folklorunun hörmətli tədqiqatçısı olaraq xidmətləriniz daim diqqət çəkmişdir. Rüstəmخانli İraq-Türkmən ədəbiyyatının böyüyünün, xalqın mənəvi zənginliyini ciddi cəhdlə toplamağa, onu dərin bir elmi metodla incələməyə və tanıtmağa həsr etmiş yarım əsrlik araşdırmaçı-yaradıcı həyat yolu keçmişdir. Əta Tərzibaşının fundamental əsəri “Xoyratları və Maniləri”nin Azərbaycanda yayınlanmasına ehtiyac olduğunu, nazirliyin bunun üçün gərəkli addımlar atacağını söylədi. Sıra Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru Yaşar Qarayevə gəlir. O da “Əta Tərzibaşının adının və imzasının Azərbaycanın çağdaş sənət və elmi hafizəsinə müqəddəs bir örnək və simvol olaraq daxil oldu-*

ğunu desəm, düşünürəm ki, səhv olmaz. Mənə görə, "Ata" kəlməsi Kərkük türkmanlarının Xəzər sahillərindəki soydaşlarına xoyratlardan ilk müjdəni gətirənlərin "atası" anlamına gəlməkdədir. "Tərzibaşı" kəlməsi mənim üçün bu xoyratların ilk müasir araşdırma və analiz yöntəmi anlamına gəlir" deyərək sözü İraq-türkman folklorunun tanınmış tədqiqatçısı **professor Qəzənfər Paşayevə** buraxır.

Paşayev; "50-ci illərin sonuna qədər İraqda yaşayan soydaşlarımızın ədəbi və sənətsal zənginlikləri haqqında heç bir məlumatımız yox idi. 1950-cii illərin sonlarında Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə və Qasım Qasımzadənin İraq səfərindən gətirdikləri hədiyyələr arasında ən dəyərlisi Əta bəyin üç cildlik "Kərkük xoyratları və maniləri" adlı kitabı olduğunu deyə bilərəm. İraqda çalışdığım illərdə Əta Tərzibaşının necə inamlı bir şəkildə Türkman folklorunu topladığı, araşdırdığı və yayınladığına şahid oldum. **İraq-Türkman folkloruyla bağlı ilk dərsmi 1964-cü ildə Bağdadda Türkmən Qardaşlıq Ocağında Əta Tərzibaşı ilə üç saatlıq bir toplantı sırasında aldım.** İraq-Türkman folklor mövzuları ölkəmizdə bir neçə dəfə çap olunması və kütləvi alana girməsi mövzusunda apardığım çalışmalarda və ayrıca folklor çalışmalarına yönəlik doktora dissertasiyama yazmağımda Əta Tərzibaşının əsərlərinin böyük köməyi oldu. Bu zəngin və mənəvi yardımını heç bir zaman unutmayacağam".

"**Ədəbiyyat**" qəzetinin baş redaktoru **Ayaz Vəfali** isə bunları dedi: "Bakıdan Bağdada gələrkən yanımda "Gənclik" nəşriyyatında çap edilən "Füzulinin yaradıcılığı" kitabımı gətirdim. Səhifələrinə baxdığımızda üç cildlik "Kərkük xoyratları və maniləri" adlı kitabınıza göndərmələr görəcəksiniz. Ərəb əlifbası ilə çap edilən əsərinizi mənə 60-cı illərin əvvəllərində rəhmətlik şairimiz Qasım Qasımzadə tərəfindən hədiyyə edilmişdi. O sıralarda Füzuli və xalq yaradıcılığı ilə bağlı dissertasiya üzərində çalışıram. Yüz illərdir İraqdakı soydaşlarımızın könuüllərində yaşayan böyük söz zənginliyində başqa, Füzulinin mirasının mədəni qaynaqlarını necə xəyal edə bilərsiniz? Daha sonra **A.Vəfali** sözlərinə bunları da əlavə etdi: "Qardaşlıq" dərgisindəki ayrı-ayrı yazılarım haqqındakı nazik düşüncələriniz, görüşləriniz və imzalı olaraq göndərdiyiniz qiymətli "Kərkükün xoyratları və maniləri" (İstanbul, 1975) kitabını əsla unutmayacağım hədiyyələrdəndir".

Bu tarixi görüşdə son sözü Əta Tərzibaşı dedi. O, dəyərlı qonaqlarının gözlərinin içinə baxaraq bu ifadələri dilə getirdi: "Gördüyüm işlərin öz xalqıma qarşı bir övladlıq borcu olduğunu düşünürəm. Füzulinin yubiley tədbirlərinin uğurla başa çatmasına və bundan sonra ədəbi və mədəni əlaqələrimizin yepyeni bir mərhələyə daxil olacağına ümidli olduğumu deyə bilərəm". Görüşün sonunda Əta Tərzibaşı 3 cildlik "Kərkük havaları" və "Kərkük şairləri" adlı kitabını ziyarətçi dostlarına təqdim etdi. Beləcə Azərbaycan nümayəndə heyəti xoşbəxt bir şəkildə (Qəsr Kərkük- Kərkük Sarayı) otelinə qayıtdılar.

Belə bir qarışıq vəziyyətdə azərbaycanlı ustadları görmək və onlarla üz-üzə söhbət etmək, danışmaq bizə çox xoş idi. Ancaq siyasi hadisələr həqiqətən də biz ziyalıları çox məyus edirdi. Qəzənfər Paşayev, Anar, Elçin Əfəndiyev, Zəlimxan Yaqub və digər məşhur şəxsləri uzaqdan görə bilmişdik. Ancaq Əta Tərzibaşı bizdən daha şanslı idi...

Tərzibaşının tələbəsi Q.Paşayevlə ilk dəfə üz-üzə görüşmək

İraqda əsas və Kərkükdə xüsusi olaraq o dönmə siyasi gəlişmələr işığında yaşamaq çox çətin bir hal almışdı. ABŞ-nin embarqosu bir tərəfdən, bir tərəfdən də İraqda qorxu, istiqrarsız, elektriksiz, yeməksiz, ərzaqsız və təzyiqlə yaşamaqdan heç cür qurtara bilmirdik. Təzyiqlər artdıqca səbrim tükəndi, doğulub böyüdüyüm müqəddəs torpağımı Kərkükü tərək etmək məcburiyyətində qaldıq. Nəhayət, 1996-cı ildə ailəmlə Türkiyəyə qaçdıq. Əvvəlcə 4 il İstanbulda, sonra isə Ankarada yaşadıq. İstanbulda professor Qəzənfər Paşayev Tərzibaşının əsərlərindən yola çıxaraq və öz araşdırmaları ilə **“İraq Türkman folkloru”** əsəri Mahir Nakib tərəfindən yeni türkcəyə çevrilərək “Kərkük Vəqfi”nin ilk yayımı olaraq 1998-ci ildə İstanbulda çap edildi və 13.11.1999-cu il tarixində İstanbulda gerçəkləşən kitab tanıtımında Q. Paşayev ilə ikinci dəfə bir araya gəldik. İmzalı kitabını alaraq dostluğumuzun davamını arzuladıq.

Əta Tərzibaşının əsərləri Azərbaycanda

2000-ci ildə Azərbaycana ilk səfərimdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında olduqdan sonra türk dünyasının öndər jurnalistlərindən rəhmətlik Kamal Çapraz ilə Qəzənfər Paşayevin Bakıda İçərişəhərdə öz vəsaitləri hesabına açdığı **“İraq-türkman ədəbiyyatı ocağı”**nı ziyarət etdik. Orada başda Əta Tərzibaşı olmaqla, bütün yazarların kitabları sərgilənirdi. Bu da bizim üçün bir qürur qaynağı olmuşdur. Min yaşa, Qəzənfər Paşayev, dedik. Hər nə qədər mütəvazi bir məkan olsa da, orada ustadımız Əta Tərzibaşının şəkili Abdülvahid Kuzəci, Şakir Sabir Zabit, Nəsrin Ərbil və Əbdüllətif Bəndəroğlu ilə yan-yanı divarda asılmışdı...

Q.Paşayev bizimlə xüsusi olaraq görüşdü. İlk soruşduğu adam müəllimi Əta Tərzibaşı oldu. Biz də o dövənlərdə müxalif olaraq İraqı tərək etmişdik. Türkiyədə yaşayırdıq. Qəzənfər müəllimə Əta Tərzibaşından xəbərimizin olmadığını desək də, içimizdən bir fəryad göylərə yüksəlirdi **“nə zaman bu İraq rejimi gedər öz vətənimizə dönərik”**. Paşayev növbəti səfərdə önəmli proyektlərinin olduğunu söylədi. Vidalaşib Bakıdan ayrıldıq. Bu ziyarətimizdən sonra bir daha başa düşdüm ki, Əta Tərzibaşı İraq və Türkiyədən sonra da Azərbaycanda da önəmli izlər qoymuşdur. Azərbaycanı görməməsinə rəğmən fikir, düşüncə və əsərləriylə Azərbaycan elm adamlarının könlündə taxt qurmuşdur.

Səddam sonrası Kərkükdə Əta Tərzibaşını ziyarətim

ABŞ-nin İraq əməliyyatından sonra işğal edilən İraqa artıq rahat gedə bilirdik. 1996-2003-cü illər arasında uzaq düşdüyümüz yurdumuza, torpağımıza, xalqımıza qovuşmaq zamanı gəlmişdir. 10 aprel 2003-cü ildə Kərkükün Səddamın əlindən xilas olmasından sonra 22 aprel 2003-cü ildə Kərkükə gedib, 8 illik həsrətimizə son qoyduq. Birinci Əta Tərzibaşı ilə Abdülvahid Kuzəcinin evlərini ziyarət etdik. Tərzibaşı ustadımla 1992-ci ildən bu yana üz-üzə görüşə bilməmişdik. O, istər Türkiyə, istərsə də Azərbaycanda olan bütün çalışmaları yaxından izlədiyini dedi. Heyrət etdik...

Əta Tərzibaşıya “VEKTOR”dan “Fəxri doktor”

Mərkəzi Azərbaycanın paytaxtı Bakıda yerləşən “Vektor” Beynəlxalq Elm Mərkəzi 2006-cı ildə bizə “Fəxri doktor” verdikdən sonra bizi bu mərkəzin

yayın orqanı olan “Füzuli” dərgisinin İraq təmsilçisi elan etdilər. Biz də tərəddütsüz olaraq ustadımız Əta Tərzibaşı “Fəxri doktor” ünvanının verilməsi üçün müraciət etdik. “Vektor”un rəhbəri dostumuz professor Elçin İsgəndərzadə ilk fürsətdə idarə heyətinin 18 sentyabr 2007-ci ildə D-091 nömrəli qərarı ilə tələbimizi yerinə yetirdi. “Fəxri doktor” diplomunu və geyimini Azərbaycandan Kərkükə apardım. Səhhətinin çox pis olmasına baxmayaraq bizimlə şair dostum Mehmet Ömər Həmzəlini qəbul etdi. Diplomunu təqdim etdik. Ancaq geyimini geyindirə bilmədik. Oturduğu yerdə geyimi açıb Azərbaycan bayrağını öpüb alınma qoydu. Bizlərə bunları dedi; *“Əvvəla sizlərə çox təşəkkür edirəm. VEKTOR qurumuna da minnəddaram. Ancaq mən “Dr”-dən istifadə etməyəcəyəm. Bu mənim prinsipimdir. Kimsə yanlış anlamasın. Üzrlü sayın”*- dedi. Biz də fikirlərinizə hörmətimiz var, cənab xocam, deyərək əllərindən öpdük və rahat şəkillər çəkirdik. Ayrılmadan öncə bizə 2 ədəd yeni çıxan “Kərkük şairləri” ilə “Kərkükdə mətbuat tarixi” kitablarını təqdim etdi. Səmimiyyətiylə bizi yola saldı.

Əta Tərzibaşının xüsusi məlumat əldə etmə üsulu tapılmadı

Səddam dönəmində İraqda bu qədər internetin və televiziyaaların yasaqlanmasına rəğmən Tərzibaşı bu məlumatları necə əldə edirdi? Necə əlaqə qura bilirdi sualı hələ də ağılımıza batmır. Bu gün düşündüyümüz bu mövzu həqiqətən də həll edilməmişdir. Bu sətirləri yazarkən də Əta Tərzibaşının araşdırma yöntəmlərini çox düşündüm. Bu da həll edilməyən bir sirri Tərzibaşı özü ilə məzara apardı!

Tərzibaşı ilə Qəzənfər Paşayev arasında körpü olmuşdum

Artıq yollar açılmışdı. Türkiyədən Kərkükə gedib-gəlmək çox asan olmuşdu. Hə dəfə gedərkən də Tərzibaşını ziyarət etmək mümkün deyildi. Əlimizdə Türkiyədə kitablardan və Azərbaycandan Q. Paşayevin kitablarını Tərzibaşıya və Tərzibaşının kitablarını da Türkiyə və Azərbaycana çatdırırdıq. Ən önəmlisi də Tərzibaşı və Paşayevi telefonla görüşdürmək olurdu. Hər ikisi də o qədər xoşbəxt olurdu ki, heç deyə bilmirəm... Ancaq bir gerçəyi də demək istəyirəm ki, hər ikisindən də ən çox mən xoşbəxt olurdum.! İndi o görüşlərin fotosəkillərinə baxıram gözlərim dolur...

Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti ilə “Füzuli” kitabı

İraq türkmanların həqiqi mədəniyyət elçisi Prof. Dr. Qəzənfər Paşayev Bakıda 2016-cı ildə “Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti” adlı kitabını Azərbaycan türkcəsində çap etdirdi və kitabın təqdimat mərasimi Azərbaycan Milli Kitabxanasında baş tutdu. Mərasimə Mustafa Ziya və Nicat Kövsəroğlu ilə qatıldıq. Orada bir daha Tərzibaşının əsərləri aktual oldu. Bu əsərin Kərkükdə çap olunması Qəzənfər Paşayevə tövsiyyə edildi. Əsəri ədəbiyyatçı Aydın Kərkük əski Türkcəyə çevirdi və bəndənizin başçısı olduğu “Kərkük Kültür Dərnəyi” yayınları arasında Mustafa Ziyanın dəstəyi ilə Türkiyədə və Kərkükdə eyni zamanda basıldı və təqdimatı keçirildi. Bir yandan da Tərzibaşının Füzuli haqqındakı 19 məqaləsini toplayıb bir kitab halına gətirən Nicat Kövsəroğlu da eyni toplantıda kitabın qısa olsa da təqdimatını etdi. Əta Tərzibaşının Füzulişünaslığını ortaya qoydu.

Türkiyə Yazıçılar Birliyindən Əta Tərzibaşıya “Üstün xidmət ödəli”

Türkiye Yazıçılar Birliyi (TYB) 2014-cü ildə yazıçı, fikir adamı və sənətkarlar mükafatları çərçivəsində kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşıya “Üstün

xidmət ödəli” təqdim edildi. Ödəli almaq bəndəniz Ş.Küzəçiyə qismət oldu. Bayburt Üniversitesi Sosial Təsislərində təşkil olunan mükafatlandırma mərasiminə dəvət edildik. Tərzibaşının salamlarını və təşəkkürlərini çatdırdıqdan sonra ödəlinü qürurla aldık. Özüne xəbər verdəndə çox sevindi. Kərkükə gələndə də əlində gətirərsən dedi və təşəkkür etdi. Amma təəssüf ki, Kərkükə getməyim gec oldu. Vəfatının 40-cı günündə Kərkükdə təşkil olunan mərasim əsnasında bacısı-oğlu olan Saygın Tərzibaşıya ödəlinü Türkiyə Jurnalistlər Federasiyasının başçısı Yılmaz Karaca ilə təqdim etdik.

“Əta Tərzibaşının məqalələri” kitabı

Azərbaycana hər dəfə gedəndə əlimizdə onlarla Türkman şairlərinin şeir kitablarını daşıyırdıq. Bir gün Azərbaycan Yazıçılar Birliyi sədri Anar bəy məndən soruşdu ki, *hər dəfə şeir kitabı gətirərsən. Türkman ədəbiyyatında məqalə yoxdur.* Bu sual qarşısında donub qaldım. Əlbəttə var dedim. Amma əlimdə yoxdur...! O tarixdən sonra bütün çalışmalarıma ara verib İrak-Türkman ədəbiyyatında toplama, düzyazı, hekayə, roman və məqalələri araşdırmağa başladım. Başda Əta Tərzibaşı olmaqla bir çox yazarın çalışmalarıncəladım. Bunlardan yola çıxaraq Əta Tərzibaşının yazılarını ələ aldık. Dr. Mustafa Ziya dostumla çalışmalarıncəladım. Sürətləndirərək Əta Tərzibaşının ərəbcə və türkcə yazdığı təxminən 500 məqaləsinin 42-ni bir kitabda topladıq. Kitabı da Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri Anarın 80-ci doğum gününə ithaf etdik, kitabın üz qapağında qırmızı rənglə yazdıq. Beləcə Anar bəyin sualına da ilk cavabımızı vermiş oldum.

Əta Tərzibaşının 90-cı doğum günü Kərkükdə təşkil edildi

Biz türkmanlar üçün simvol bir ad olan Tərzibaşının 90-cı yaş gününü qeyd etməyə bilməzdik. İraq-türkman Jurnalistlər Cəmiyyəti ilə Türkman Mətbuat Şurası olaraq Kərkükdə ən uyğun böyük toplantı salonu olan Kərkük Üniversitesi salonunu rektor Prof. Dr. Bahran Xurşid bizə verdi. 13 oktyabr 2014-cü ildə gerçəkləşən təbirdə Kərkükün bütün ziyalıları, ərəb, kürd, süryanilərin siyasi partiya, ictimai toplum quruluş təmsilçiləri, sevrələri və ailəsinin yanında media nümayəndəsi ordusu hazır oldu. Toplantının ideya müəllifi və Türkman Mətbuat Şurası olaraq açılış çıxışından sonra Tərzibaşı haqqında panel keçirildi. Paneldə; Əbdüləziz Səmin Bayatlı, Nicat Kövsəroğlu, Fevzi Nuri, Avni Ömər Lütfüoğlu, Yüksəl Tərzibaşı və bəndəniz çıxış etdi. İştirakçılara da söz verildi.

Tərzibaşı haqqında 40 nəfərə yaxın adam çıxış etdi. Şəkillər çəkərdikdən sonra jurnalistlərlə Tərzibaşının evinə gedib oturduğu otağın divarına toplantının böyük bir afişasını asdıq, medallarını da qarşısına qoyub ustadımızı da yerində oturduqdan sonra evində də xüsusi doğum gününü qeyd etdik. İlk dəfə televiziyalara müsahibə verdi. Hətta bir az müsahibə uzandıqda gülümsəyərək bizə tərəf çevrildi *“yavaş-yavaş mənim də təbiətim dəyişdirirsiz”*-dedi. Biz də bu gün xüsusi gündür, hər şey mübahdır dedik.

TV-ye danışarkən özümü saxlaya bilmədim Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin məktubunu demək istədim. *“Azərbaycandan da salam var sizə”* dəfələrlə deməyimə baxmayaraq adamların çoxluğundan xocamız səsimi eşitmirdi. Ən sonunda kim dedi? Yenə Azərbaycandan dedim. Gözlərimin içinə baxaraq kim? *Qəzənfərdənmi?*-dedi. Mən də bəli, Qəzənfərdən dedim və söhbət gülüslərlə sona çatdı...

Əta Tərzibaşının vəfatı və anma tədbirləri

Əta Tərzibaşının 31 Mart 2016-cı ildə vəfat etməsi sevənlərini yasa boğdu. Axşamüsdünyaya gözlərini yuman Tərzibaşı sinəsinin üstündə, sağ əlində özünə yeni verilmiş “Füzuli Haqqında Yazılar” kitabı var idi. Beləliklə bir Füzuli aşıqi getdi dünyadan. Gedərkən də atəşiyə bizləri də yandırdı-yaxdı. Tərzibaşı üçün 1 aprel 2016-cı ildə əvvəlcə Musalla Parkında cənazə namazı qılındı, sonra da Musalla məzarlığında toprağa tapşırıldı. Ardından yas mərasimi keçirildi. Ankarada da Türkmənli Vəqfi Kültür Mərkəzi tərəfindən yas və məlumatlandırma mərasimi keçirildi. Bizlərə qalan Tərzibaşının əsərləri və məqalələri bir də onun səmimi dostları və sevənləri...

Əta Tərzibaşı və Türkmən Şairləri az.wikipedia-da

Azərbaycanda azad ensiklopediya olan "Vikipediya" 2023-cü ildə 3 İraq türkmən yazıçısının həyat və yaradıcılığını paylaşdı. Əta Tərzibaşı da onlardan biridir. Əta Tərzibaşından sonra ikinci yeri kərküklü şair Hicri Dədə tutdu. Üçüncü müəllif Dr. Şəmsəddin Kuzeçinin həyatı, yaradıcılığı və əsərləri yer aldı. Belə ki, Azərbaycan dövləti və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İraq-türkmən ziyahlarına verdiyi dəstək türk dünyasında böyük ölçüdə müsbət qiymətləndirilib.

Əta Tərzibaşının anadan olmasının 100-cü ili ilə bağlı planlar

Bura qədər Tərzibaşı üçün edilənlər edildi. Yazılanlar yazıldı. Ancaq heç kimin ağına gəlməyən doğumunun 100-cü ilinin fərqi idim. Bu mövzunu Qəzənfər Paşayev və Nicat Kövsəroğlu ilə dəfələrlə danışmışdım. 90-cı ildönümündən bəri 10 ildir Tərzibaşının yazdıqları türkcə və ərəbcə məqalələri, kitabları və haqqındakı yazıları və şeirləri toplamağa çalışırdım. Bütün planlarım 100-cü ilində Tərzibaşı ustadımıza yaraşan bir şəkildə anmaq və onu məzarında xoşbəxt etməkdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu ilə ortaq çalışma

Azərbaycan Millət vəkili, Türk dünyasının can dostu və müdafiəçisi Qənirə Paşayevanın ani ölümü səbəbiylə Azərbaycana 3 günlük gedəndə Folklor İnstitutundan Səkinə Qaybalyeva ziyarətimə gəlmişdi. Məni instituta dəvət edib Muxtar İmanov və digər dostlarla görüşməyimi istədi. Mən də istəyi qəbul edib getdim. İnstitutun direktoru Muxtat İmanov bütün əməkdaşları toplayıb mənimlə görüşmək istəyirdilər. İlk dəfə mini konfransımızı keçirdik. Əlimizdə yeni kitablarımızdan nümunələri təqdim etdik. Sıra gəldi iş birliyinə. Bundan sonra nə edə bilərik. Mən də Kərkük Kültür Dərnəyi ilə Folklor İnstitutu arasında bir protokol imzalanmasını istədim. Bundan sonra ortaq layihələrə və işbirliyinə başlayırıq. İlk layihəni mən irəli sürdüm. “Əta Tərzibaşının doğumunun 100-cü İli” layihəsi. Dərhal qəbul edildi. May 2024-cü ildə keçirilməsinə qərar verdik. Noyabr 2023 tarixində Azərbaycana yenidən gələndə rəsmi protokolu Muxtar bəylə imzaladıq. Protokol çərçivəsində hazırladığım Tərzibaşının bir kitabının Azərbaycan türkcəsinə çevrilib Folklor İnstitutu tərəfindən çap olunması da nəzərdə tutulur. Əlinizdəki bu kitabın məhz bu cür hazırlanmasına qərar verdik.

Kərkükün Milli Tədqiqatçısı Əta Tərzibaşı kitabı

Əta Tərzibaşının doğumunun 100-cü ilində çalışmaları son mərhələsi kitab və bəlgəsəl çalışması idi. Bəlgəsəl üçün daha öncə qeyd etdiyim görüntülər

və reportajların 68 GB. ham görüntülərinin siyahısını tutudum və TRT idarəçisi dostum və dərənəyimizin baş katibi Yılmaz Tərziyə verdim. O da artıq çalışmalara başladı. Kitaba gəlincə, burada çalışma təqvimini nəzərə aldığımda Azərbaycanda çap olunacaq kitab üçün zamanımız çox daralmışdır. Tərzibaşı haqqındakı dosyanı rəfdən götürüb məlumatlara baxanda heyrətimi gizlədə bilmədim. Ərəbcə, əski və yeni türkcə məqalələr, kitablar, dərgilər və əlyazmalarla çalışmaq üçün özüm özümü “düşərgə”yə bağladım. Ən əsası akademik bir çalışma olmasını istədim. Dissertasiya üsulu ilə *ədəbiyyat araşdırması, toplama, mövzu başlıqları, çalışmanın önəmi, toplanan məlumatların analizi və dəyərləndirilməsi, nəticə və ədəbiyyat siyahısı kimi hissələrə ayırdım.*

Tərzibaşı ilə bağlı əldə edilən qaynaqların nəticəsində ortaya 5 kitab çıxacağını təxmin edirdim. Elə də oldu. Əlinizdəki bu kitabdən başqa Əta Tərzibaşı ilə bağlı daha 4 kitab çıxacaqdır:

Kərkükün Milli Tədqiqatçısı Əta Tərzibaşı. Azərbaycan dilində
Kərkükün Milli Yazarı Əta Tərzibaşı. Yeni Türkcə
Kərkükün Milli Yazarı Əta Tərzibaşı 100-cü ilində 100 məqaləsi
Kərkükün Milli Yazarı Əta Tərzibaşı ərməğanı
Kərkükün Milli Yazarı Əta Tərzibaşı. Ərəb dilində

Mənim üçün Azərbaycan dilində çap olunacaq kitab çox önəmlidir. Kitabın hazırlanmasını Qəzənfər Paşayev xocamla müzakirə edib planı ona da göndərdim. O razılıq verdikdən sonra işlərimə sürətlə davam etdim. Azərbaycan kitabını hissə-hissə hazırlayıb Azərbaycan dilinə çevirmələri üçün Orxan İsayevlə Səkinə Qaybaliyevaya göndərirəm. Ara-sıra Q.Paşayevlə də müzakirə edirik. Bizi bir qədər çətinə salan Tərzibaşının məqalələri idi. Təxminən 550 ərəb və türk dilində məqaləsi olan Tərzibaşı 400-ə yaxın yazısını türkcə və 150-yə yaxınını ərəbcə yazmışdır. Bunlardan Azərbaycan kitabına ancaq 30 məqaləsini daxil edə bilərdik. O cür də etdik. Məqalə seçimində yenə 4 nəfər qərar verdik. Əvvəlcə Azərbaycan oxuyucusunu və elmi qurumlarının xüsusiyyətlərini nəzərə aldığımız. Bu məqalələr folklor, ədəbiyyat, Füzuli, dil, tarix, musiqi, sosial mövzulardan ibarətdir.

Kitabın hazırlanmasında və çap edilməsində zəhməti olan hər kəsə təşəkkür etməyi özümə borc bilirəm. Məqsədimiz Əta Tərzibaşı ustadımızı layiq olduğu yerde göstərməkdir. Bunu da bacara bilsək xoşbəxt olarıq...



Afaq RAMAZANOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: afagramazanova@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.2.81>



ƏTA TƏRZİBAŞI VƏ “ARZU-QƏMBƏR” DASTANI

Açar sözlər: Əta Tərzibaşı, dastan, İraq-türkman folkloru, “Arzu-Qəmbər”, janr, mani

SUMMARY

Ata Tarzibashi and the epic “Arzu-Gambar”

Ata Tarzibashi has a special place in the collection, research and publication of Iraq-Turkmen folklore. The collection and publication of Turkmen folk examples, the epic “Arzu-Gambar”, proverbs and sayings, folk songs, etc. are directly related with the name of Ata Tarzibashi. His books such as three-volume “Khoirats and manis of Kirkuk”, “Songs and melodies”, “Kirkuk old words” and others are distinguished by the richness of the collection materials. In the three-volume collection more than 2,000 songs with and without “jinas” clearly shows the scale of the done work. In addition to collection materials Ata Tarzibashi’s books contain his theoretical views on various genres of Kirkuk folklore, which allows us to evaluate him as a folklorist-scientist. Ata Tarzibashi is considered the first collector and publisher of the Kirkuk version of the epic “Arzu-Gambar” in the first volume of three volumes. The version collected by him was published for the first time in Baghdad in 1964 and later appeared many times in Turkey and Baku.

Key words: Ata Tarzibashi, epic, Iraq-Turkmen folklore, “Arzu-Gambar”, genre, song

РЕЗЮМЕ

Ата Тарзибаши и дастан «Арзу-Камбар»

Ата Тарзибаши занимает уникальное место в собирании, исследовании и публикации Иракско-туркменского фольклора. Фиксация и издание туркменских хорят и мани (четверостиший), дастана «Арзу-Камбар», пословиц и поговорок, народных песен и др. напрямую связано с именем Ата Тарзибаши. Его трехтомник «Хойраты и мани Киркука», «Народные песни Киркука», «Киркукские пословицы» и др. отличаются богатством фиксированного и собранного материала. Трехтомный сборник, насчитывающий более 2000 хорятов (четверостиший), наглядно показывает масштаб проделанной им работы. Помимо коллекционных материалов, в книгах Ата Тарзибаши, в особенности в первом томе трехтомника содержатся его теоретические взгляды на различные жанры Киркукского фольклора, что позволяет оценить его и как учёного-фольклориста. Ата Тарзибаши считается первым собирателем и издателем киркукской версии эпоса «Арзу-Гамбар». Собранная им версия была впервые опубликована в Багдаде в 1964 году, а затем неоднократно издавалась в Турции и Баку.

Ключевые слова: Ата Тарзибаши, эпос, иракско-туркменский фольклор, «Арзу-Гамбар», жанр, мани.

Giriş. İraq-türkman şifahi xalq ədəbiyyatının epik örnəkləri içərisində ən geniş yayılmış dastan “Arzu-Qəmbər” hesab edilir. İndiyədək bu dastanın “Türkmeneli”ndə bir neçə variantı qeydə alınmışdır. Variantlar toplandığı ərazilərə görə adlandırılmışdır.

“Arzu-Qəmbər” dastanının İraq-Türkman variantının ilk toplayıcısı və nəşiri Əta Tərzibaşı olmuşdur. Əta Tərzibaşı onu Kadriye isimli bir kərküklü qadından toplamış, dəfələrlə bütün söyləmə incəliklərini saxlayaraq İraqda, İranda və Türkiyədə çap etdimişdir. Bu variant *Kərkük variantı* adlanır.

“Arzu-Qəmbər”in *Tuzhurmati variantı* Əbdüllətif Bəndəroğlu tərəfindən Tuzhurmatıdan olan Heybət xanım adlı bir qadından toplanmışdır. Toplayıcının verdiyi məlumata görə, Heybət xanım onun böyük əmisinin yoldaşı imiş və o, bu dastanı 50-ci illərdə toplamış, 1993-cü ildə Bağdadda çap etdirmişdir. Bu variant 1999-cu ildə Ə.Bəndəroğlu və prof.Q.Paşayev tərəfindən Bakıda nəşr edilmişdir.

Tədqiqatçı İbrahim Daquqi bu dastanın *Daquq variantının* olduğunu da qeyd edir, amma bu variantın Əta Tərzibaşının topladığı Kərkük variantına nisbətən daha zəif olduğunu da bildirir. Cengiz Ketene Daquq nahiyəsindən İmam Zeynalabdin köyündən 1937 təvəllüd Semih Bayatlıdan “Arzu-Qəmbər”in Daquq variantını toplamış və 1990-cı ildə Ankarada “Kerkük halk edebiyatından seçmələr” kitabında dərc etdirmişdir (Ketene, 1990: s.1).

Prof. Necdet Yaşar Bayatlı 2016-cı ildə “Arzu-Qəmbər”in *Türkmenli`ndəki yeni bir variantı* barədə məlumat verir və bu variantın təhlilinə böyük-həcmli məqalə həsr edir (Bayatlı, 2016, s.336-365). Bu variant barəsində isə N.Bayatlı bunları yazır: “Bağdat-İrak El Yazmaları Kütüphanesin`nde bulunan metin, araştırmacı Muhsin Hasan Ali tarafından tespit edilmiş və arap alfabesi ile bir kitapçık şeklinde yayımlanmıştır... Kitap, Türkmen şehri Tuzhurmati şehrinden Molla Muhammed adlı bir türkmen tarafından yazıya geçirilmiştir. Yazar kitaba “Kıssat Arzi Kanber Koca Karı” adı vermiştir” (Bayatlı, 2016: s. 340). Çox sevindirici haldır ki, bu yeni təsbit edilən mətn də müəllif tərəfindən məqaləyə əlavə olunmuşdur. Qeyd edək ki, Necdet Yaşar Bayatlı Türkmeneli`ndə “Arzu-Qəmbər” dastanı barəsində ardıcıl tədqiqat aparən müəlliflərdəndir. Onun bu dastanın İraqda yayılmış variantlarının araşdırılmasına həsr olunmuş çoxsaylı məqalələri və kitabı mövcuddur (Bayatlı, 2017).

Onu da qeyd edək ki, bu dastanın İraq türkmanları arasında yayılan variantlarına həsr olunmuş kifayət qədər tədqiqat mövcuddur və onlardan biri xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Kərkük Universiteti məzunu Sara Qərib (Sarah Ghareeb) 2020-ci ildə Türkiyənin Atatürk Universitetində (Ərzurum) “Arzu ile Kamber hikayesinin Kerkük varyantları” adlı yüksək lisans tezi yazmışdır (Ghareeb, 2020). Burada müəllif sadəcə iki sözlü (Əta Tərzibaşı və Əbdüllətif Bəndəroğlu variantlarını) və bir yazılı (Şəmsəttin Türkmənoğlu) variantı tədqiqat obyektinə seçmişdir.

Əta Tərzibaşı və “Arzu-Qəmbər” dastanı. Əta Tərzibaşının “Arzu-Qəmbər” dastanının araşdırılması sahəsindəki fəaliyyətini iki istiqamətdə tədqiq etmək mümkündür:

- Əta Tərzibaşı “Arzu-Qəmbər” dastanının toplayıcısı və ilk nəşiri kimi.
- Əta Tərzibaşı “Arzu-Qəmbər” dastanının tədqiqatçısı kimi.

Əta Tərzibaşı “Arzu-Qəmbər” dastanının toplayıcısı və ilk nəşiri kimi. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “Arzu-Qəmbər” dastanının ilk toplayıcısı və nəşiri Əta Tərzibaşı olmuşdur. Bu nəşrlər barəsində ən düzgün məlumat da müəl-

lifin özünün yazdığı ön sözdə əksini tapır: ““Arzu ile Kanber” hikayesinin Kerkük varyantı, **1964 yılı başlarında ilk defa** olarak tarafımızdan yayımlandığı zaman halk arasında olduğu kadar, ilmi çevrelerde de ilgi ile karşılanmışdır. Bütün nüshaları piyasada kısa bir zamanda tükenmiş olan kitabın **ikinci kez** basılışı, **1967 yılında** Tahran`da ofset baskı ile yapılmış, böylece, eserin, Güney Azərbaycan`da yayılması mümkün olmuştur. Ayrıca bu yıl içerisinde (1971) Bakülü dostumuz Dr.Gazanfer Paşayev`in yardımıyla kiril (rus) harfleriyle basılmakta olduğunu da anlamışızdır” (Terzibaşı, 1971: s.5).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Əta Tərzibaşının “Bakülü dostu” prof. Qəzənfər Paşayev **1971-ci ildə** Kərkük variantını “Arzu-Qəmbər (Kərkük xalq dastanı)” adı ilə Bakıda “Gənclik” nəşriyyatında çap etdirir (Arzu, 1971: 31 s.) və 1987-ci ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında işıq üzü görən “Kərkük folkloru antologiyası”na salır (Kərkük, 1987: s.163-174) . 1971-ci il nəşrinə “Bir ömürdən səhi-fələr” adlı ön söz yazan prof. Qəzənfər Paşayev Əta Tərzibaşını Azərbaycan oxucusuna tanıdır və dastanın “yerli şivədə yazıldığından Kərkük dialekti üzərində tədqiqat işində əvəzsiz bir mənbəyə çevrildiyini” (Paşayev, 1971:, s.6) qeyd edir. Bu ön sözün bir əhəmiyyəti də ondadır ki, prof. Q.Paşayev qeyd edir ki, “oxucu bir tərəfdən əsərdə baş verən hadisələrin qismən Azərbaycanla əlaqədar olduğunu görür:

Arzım əndi bulağa,

Səsi gəldi qulağa.

Arziyə peşkəş olsun

Şirvan, Təbriz, Marağa” (Paşayev, 1971: s.6)

Ümumiyyətlə, prof. Qəzənfər Paşayevin Əta Tərzibaşıya olan çox isti və qədrbilən münasibəti onun bütün elmi yaradıcılığı boyu izlənilir. İstər yuxarıda adını çəkdiyimiz kitabda, istərsə də Qəzənfər Paşayevin Bakıda dəfələrlə çap etdirdiyi İraq-türkman folkloru antologiyalarında, saysız məqalələrində onun elmi-bədii yaradıcılığına sıx müraciət nəhayətdə “Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti” kimi sanballı bir monoqrafiya ilə nəticələnir. Təbii ki, professor bu kitabda Əta Tərzibaşının “Arzu-Qəmbər” dastanı ilə bağlı fəaliyyətinə ayrıca bir fəsil həsr edir. Kitabın bu bölməsində dastanın təhlili, Azərbaycan variantı ilə müqayisəsi aparılır, Azərbaycanda bayatı üstündə söylənən digər məhəbbət dastanlarına toxunulur, prof. M.Təhmasibin Kərkük folkloruna həsr olunmuş “Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında” məqaləsi xatırlanır (Paşayev, 2016: s.157).

Əta Tərzibaşı “Arzu-Qəmbər” dastanının tədqiqatçısı kimi. Əta Tərzibaşının “Arzu-Qəmbər” haqqında elmi-nəzəri fikirləri əsasən onun bu dastanın nəşrlərinə yazdığı ön sözlərdə öz əksini tapır. Bu baxımdan 1971-ci il İstanbul nəşrinə nəzər yetirmək maraqlı olardı. Qeyd edək ki, 1971-ci ildə “Fatih” mətbəəsində çap olunmuş dastana Əta Tərzibaşı 1964-cü il İraq nəşrinə yazdığı ön sözü də əlavə edir və bununla yanaşı “Üçüncü basılış üçün önsöz” başlığı ilə yeni bir yazı da əlavə edir. “Birinci basılış üçün önsöz”dən məlum olur ki, Əta Tərzibaşı bu dastanın yazılı ədəbiyyatdan şifahi ədəbiyyata keçərək folklorlaşdığını düşünür: bu ön söz məhz bu cümlə ilə başlayır: “Aslında yazılı milli destanlardan olup, sonradan halk ağzına geçmiş olduğuna inandığımız “Arzu ile Kanber” hikayesi,

İrak türkləri arasında en çox məşhur olan türkülü hikayelerden biridir” (Terzibaşı, 1971: s.3).

Əta Tərzibaşının dastanın tədqiqatına həsr etdiyi hissə “Hikayenin dəyərləndirilməsi” adlanır və fərqli hissələrə bölünür. Bu hissələrdən də belə məlum olur ki, Tərzibaşı dastanın tədqiqinə ciddi yanaşaraq onu hərtərəfli öyrənməyə çalışır. Hissələr “Məhiyyəti və incelenməsi”, “Tarihi”, “Tarihle ilgisi”, “Yaşayışımızla ilgisi”, “Özeti”, “Anadolu varyantı”, “Mukayese” adlanır və hər bir hissədə həmin dövr üçün yeni olan fikir və mülahizələr irəli sürülür. Müəllif Anadolu variantına dair “Türk Ansiklopedisi”ndə olan məlumata toxunur və haqlı olaraq qeyd edir ki, “İran və Rusya Türkləri arasında bu kitaptan başqa, basılmış herhangi bir “Arzu-Kanber” hikayesine təsadüf edilməmişdir”. Doğrudan da, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İranda da və Quzey Azərbaycanda da “Arzu-Qəmbər”in ilk nəşri məhz Əta Tərzibaşı variantıdır. Bu günün prizmasından baxanda isə deyə bilərik ki, həmin dövrdə belə (XX əsrin 70-ci illəri) Azərbaycanda bu dastanın variantları xalq arasında mövcud idi. Hətta Sovetlər Birliyində yaşayan digər türk xalqlarında da – noğaylarda, türkmənlərdə, Krım türklərində, özbəklərdə, qaqauzlarda, habelə karaimlərdə və b. bu dastan var idi. Amma burada Əta Tərzibaşı təbii ki, nəşr olunmuş dastandan danışır.

Bunlardan əlavə, Əta Tərzibaşı “Arzu-Qəmbər” dastanına “Kərkük xoryat və maniləri” üçcildliyinin birinci cildində də toxunur. Bu əsərin təhlilini Azərbaycan oxucusuna çatdıran prof. Q.Paşayevin göstərdiyi kimi, “əsərin 1955-ci ildə Bağdadda çap edilən birinci cildi tamamilə tədqiqatdır” (Paşayev, 2016: s.50). Bu üçcildliyin birinci cildi sonradan Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdıraraq İstanbulda “Ötügen” nəşriyyatında təkrar-təkrar çap edən Əta Tərzibaşı 1975-ci ildə üçüncü nəşrə yazdığı ön sözdə göstərir ki, “bu kitabın birinci cildi, ilk kez 1955 yılında Bağdat`da, ikinci cildi 1956 da Kerkük`te, üçüncü cildi de 1957 de yine Kerkük`te hep eski harflerle basılmıştır. Birinci cildin ikinci basılışı 1970 yılında Bağdat`ta yeni harflerle yapılmıştır” (Terzibaşı, 1975: s. 2). Bu əsərdə Əta Tərzibaşı, təbii ki, “Arzu-Qəmbər”ə də yer ayırır. Bu kitabın “Hoyrat ve manilerin konusu ve kaynağı” adlı yeddinci bölümü iki hissəyə ayrılır – I.Dağınık konular, II. Özel konular. İkinci hissə (Özel konular) - başlıqları ilə dörd yerə ayrılıb ki, *Leyle, Sazlamağ, Tapmaca, Manili hikaye* sonuncusu - *Manili hikaye* “Arzu-Qəmbər” dastanına həsr olunmuşdur. Müəllif yazır: “Bir kısım maniler, süslemekte oldukları bazı halk hikayelerini canlı bir şekilde tasvir etmekle ve hikayenin temel unsurunu teşkil etmektedir. Netekim bilinen “Arzu ile Kanber” hikayesi, Kerkük`te halk özel bir matal (masal) halinde destani motiflerle süslü ve yerli manilerle dolu olarak “Arzu Kamber” adıyla anlatılmaktadır. Bizim dolaylardaki biçimi, ilk defa olarak bir Kerküklü hanımın ağzından derliyerek, 1964 yılında Bağdat`ta eski harflerle yayımlamışızdır (Bunun ikinci bir tıpkı basımı 1967 yılında Tahran`da ofset baskı ile yapılmıştır). Burada, hikayede geçen otuz kadar maniden sadece beş tanesini yazmakla yetiniyoruz.

Aldı Arzı:

Tuluğımı doldurdım
Dolu diyin kaldırdım

Dinim imanım Kamber
Bilezigim saldırdım.

Aldı Kamber:

He gülşeni, gülşeni
Güller yere döşeni
Bilezigiv üstünde
Ne varıydı nişanı

Aldı Arzı:

He gülşeni, gülşeni
Güller yere döşeni
Bilezigim üstünde
Arzı Kamber nişanı

Aldı Kamber:

Bu sular ulug ulug
Kızlar doldırı tulug
Bilezigiv tapanı
Ne verirsən muştulug

Aldı Arzı:

Bu sular ulug ulug
Kızlar doldırı tulug
Bilezigim tapanı
Şirin canım muştulug

Bu çeşit manilere başka bir halk hikayesinde de təsadüf etmişizdir. Şimdilik bu kadarla yetinməği uyğun gördük” (Tərşibaşı, 1975: s. 92-93). Təəssüf ki, Əta Tərşibaşı burada mani üzərində qurulan digər dastanın adını çəkmir.

Əta Tərşibaşının bu kitabdakı “Arzu-Qənbər” dastanına dair yazdıqlarına prof. M.Təhmasib yuxarıda adını çəkdiyimiz məqaləsində öz münasibətini bildirir. 1969-cu ildə “Azərbaycan” jurnalında (təkrar nəşr M.Təhmasib. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: Mütərcim, 2010, s. 449-461) “Kərkük bayatıları” kitabına resenziya kimi çap olunmuş bu məqalədə prof. M.Təhmasib “Məlumdur ki, “Kərkük bayatıları” kitabı A.Tərşibaşının “Kərkük xoyrat və maniləri” kitabı əsasında tərtib edilmişdir. Buna görə də vaxtı ilə yalnız bəzi mütəxəssislərə məlum olan bu kitab haqqında da söhbət açmamaq mümkün deyildir” (Təhmasib, 2010: s.457) deyərək, “Arzu-Qənbər” dastanı haqqında öz fikirlərini bu şəkildə təqdim edir: “A.Tərşibaşı bəzən manilərin müəyyən bir xalq dastanı ilə əlaqədar olduğunu deyir və Arzu ilə Qənbər arasındakı bayatılaşmanı misal gətirərək belə bir hökm verir: “Bu hekayədə keçən (yəni işlənən) manilər Kərkükə xas manilərdir”. Lakin cənab Tərşibaşının bu fikri ilə mübahisə etmək olar. Görünür ki, o, bu sətirləri yazdığı zaman azəri bayatıları və “Arzu-Qənbər”in Azərbaycan variantı ilə lazımı qədər tanış deyilmiş.

“Arzu-Qənbər” türk xalqları arasında geniş yayılmış qədim dastanlardan biridir. Bu dastan bizdə də vardır. O, bayatılar üzərində qurulmuşdur. Bu formada bizdə başqa dastanlar da vardır. Beləliklə, biz bu formada da Kərküklə şərikik, cildə “Arzu-Qənbər”dən verilmiş epizoddakı bayatı-manilər isə deyəsən, bizə da-

ha yaxın, hətta daha doğma nümunələrdir. Əgər belə olmasaydı, cənab Tərzibaşı hər nümunədə işlənən türk sözlərinə xüsusi izahat verməli olmazdı” (Təhmasib, 2010: s. 459).

Nəticə. Beləliklə, “Arzu-Qəmbər” dastanının toplanması, nəşri və tədqiqində xüsusi iz buraxmış Əta Tərzibaşı “Azəri-türk camiası içerisinde doğduğuna inandığımız bu destani hikaye”de “Azəri-Türkmen motifleri fazlaca yer alıyor” və ya “bu hikaye, olayın geçtiği çevreyi, Şirvan, Tebriz, Marağayı daha doğrusu Azəri-Türkmen bölgelerini coğrafi bir şekilde olmasa dahi telmih ve işaretle belirtmektedir” deməklə, onun ortağ türk keçmişinin məhsulu olduğunu göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

Arzu Qəmbər (1971). Kərkük xalq dastanı. Bakı: Gənclik, 31s.

Bayatlı, N.Y. (2016). Arzu Kanber hikayesinin İrak türkmenleri arasında tespit edilən yeni bir varyantının incelenmesi // *Journal of the College of languages*, №34, s. 336-365

Bayatlı, N.Y. (2017). İrak türkmenleri arasında Arzu Kanber hikayesi üzerine incelemeler. Bağdat: Türkmen Kardeşlik Ocağı, 128 s.

Benderoğlu, A. (1993). İrak-Türkmen folklorundan örnekler. Bağdat: İrak kültür Tanıtım Bakanlığı Türkmen Kültür Müdürlüğü yayınları.

Kərkük folkloru antologiyası (1987) / toplananı, tərtib edəi, işləyəni və ön sözün müəllifi Qəzənfər Paşayev. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, s. 163-174

Ketene, C. Paşayev, Q. (1971). Bir ömürdən səhifələr // *Arzu Qəmbər* .Kərkük xalq dastanı. Bakı: Gənclik, s. 5-9

Ghareeb, S. (2020) “Arzu ile Kamber hikayesinin Kerkük varyantları. Lüksek Lisans tezi. T.C.Araturk Universitesi, 190 s.

Paşayev, Q. (2016). Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti. Bakı: Təhsil, 264 s.

Terzibaşı, A. (1971). Arzu-Kamber matalı. Kerkük varyantı. İstanbul, Fatih, 48 s.

Terzibaşı, A. (1975). Kerkük hoyratları və manileri. İstanbul: Ötügen,

Təhmasib, M. (2010). Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında // *M.Təhmasib. Seçilmiş əsərləri*. 2 cildə. I cild. Bakı: Mütərcim, s. 449-461

Təhmasib, M. (1969). Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında // *Azərbaycan jurnalı*, №2, s.199-203



Səkinə QAYBALIYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: sakina051@rambler.ru

Orcid – 0000-0001-6194-7351

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.2.87>



İRAQ-TÜRKMƏN FOLKLORU ƏTƏ TƏRZİBAŞININ TƏDQIQATLARINDA

Açar sözlər: İraq, türkman, Ətə Tərzibaşı, xoyrat, Kərkük, mani, matal, folklor, mətbuat, ədəbiyyat

SUMMARY

The İraq turkmen folklore in Ata Tarzibashis researchs

Ata Tarzibashi, one of the greatest personalities raised by the İraqi Turkmen and as a whole the Turkic world in the 20th century, worked tirelessly in such important fields as language, folklore, literature, press, etc. - the most obvious example of the people's historical past, national-spiritual wealth and created his fundamental works. Ata Tarzibashi, the prominent researcher who has published about 50 works in İraq and Turkiye, has attracted attention since the middle of the last century, especially with his valuable research in the direction of collecting, publishing and researching folklore heritage.

Ata Tarzibashi not only with his fundamental work "Khojrats and Maniis" of Kirkuk (Turkmen songs) played the most important role in the development of İraqi-Turkmen folklore studies, but also he published his "Folk songs of Kirkuk" in the field of research of İraqi-Turkmen folklore in 1961. He collected his other works, as well as the examples of oral folk literature which were widely spread among the people, and published his books as "Old Kirkuk words", "Arzi-Gambar matali" and others.

By making the necessity of collecting, publishing, and researching issues of folklore in the press pages, Ata Tarzibaşı was the first initiative and patriotic researcher to focus the attention of his colleagues to this direction.

Key words: İraq, Turkmen, Ata Tarzibashi, Khojrats, Kirkuk, Mani, Matal, folklore, press, literature.

РЕЗЮМЕ

Иракско-тюркманский фольклор в исследованиях Ата Тарзибаши

Ата Тарзибаши, один из самых величайших личностей, воспитанный иракскими тюркманами и тюркским миром в целом в XX веке, неустанно работал и создал фундаментальные произведения в таких важных областях как язык, фольклор, литература, печать и т.д., являющиеся наиболее ярким показателем исторического прошлого народа, его национально-духовного богатства. Выдающийся исследователь Ата Тарзибаши, около 50 работ которого опубликовано в Ираке и Турции (1), привлек к себе внимание с середины прошлого века, особенно в направлении сбора, публикации и исследования фольклорного наследия. Ата Тарзибаши сыграл очень важную роль в развитии иракско-тюркманского фольклора своим фундаментальным произведением «Хойраты Киркука и мани», в 1961 году в области исследования опубликовал другое произведение под названием «Киркукские песни», а также собрал образцы устной народной литературы, широко распространенными среди народа, «Старые слова Киркука», «Арзы-Гамбар маталы» и др. подобные им книги.

Ата Тарзибаши был первым инициативным и патриотичным исследователем, который обратил внимание своих коллег в это направление, приведя в необходимое состояние

вопрос широкого освещения сбора, публикации и исследования фольклора на страницах прессы.

Ключевые слова: Ирак, түркман, Ата Тәрзибаши, хойрат, Киркук, мани, эпос, фольклор, пресса, литература

İraq türkmanlarının və bütövlükdə türk dünyasının XX əsrdə yetişdirdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən biri Əta Tərzibaşı xalqın tarixi keçmişinin, milli-mənəvi zənginliyinin ən bariz göstəriciləri – dil, folklor, ədəbiyyat, mətbuat və s. kimi mühüm sahələrdə yorulmadan çalışmış, fundamental əsərlər yaratmışdır. Əsl adı Ətaullah (Allahın töhfəsi, payı) olan bu dəyərli alim, həqiqətən, Allahın onun xalqına bəxş etdiyi əvəzsiz bir nemətdir. Əta Tərzibaşı 14 noyabr 1924-cü ildə İraqda Kərkükün Piryadi məhəlləsində anadan olmuşdur. O, Kərkükün Piryadi məhəlləsində ibtidai məktəbdə ilk təhsilinə başlamış, burada Qurani-Kərimi xətm etmişdir. Sonra altı sinifli türk məktəbində oxumuş, tam orta təhsilini ərəbcə bitirmişdir. 1950-ci ildə Bağdadda hüquq fakültəsini bitirən Ə. Tərzibaşı təqaüd yaşınadək Kərkükdə vəkil işləmişdir.

İraq türkmanlarının milli özünüdərk və özünüdərsədiqində mühüm rol oynayan bu görkəmli elm fədaisi, əsasən ədəbiyyat və folklorla dair araşdırmaları ilə tanınmış, ilk yazısı universitet tələbəsi olduğu dövrdə Misirdə nəşr olunan “ər-Risalə” dərgisində işıq üzü görmüşdür. Tədqiqatçının İraq türkmanlarının dili, ədəbiyyatı, folkloru, mətbuatı ilə bağlı saysız-hesabsız məqalələri 1945-ci ildən etibarən Misir (“ər-Risalə”), Livan (“əl-Ədib”), Suriya (“əl-Hadis”), Türkiyədə (“Türk yurdu” və “Türk dili”) müxtəlif dərgilərdə nəşr olunmuşdur. İraqda isə Ə.Tərzibaşının çıxış etdiyi mətbu orqanlar daha çox olmuşdur: “Kərkük”, “Afaq”, “əs-Saqaf-əl-Hadis”, “Bəşir” qəzetlərində, eləcə də “Qardaşlıq”, “Turas-əş-Şaab” kimi dərgilərdə türkcə və ərəbcə geniş araşdırmaları nəşr olunmuşdur. Bundan başqa, İraqın “əl-Aqləm”, “əş-Şaab”, “əl-Əxbər”, “əl-Bələd”, “ət-Təzəmu”, “əl-Əyyəm”, “əl-Məktəbə”, “Əs-Siyəsə”, “əl-Məsə” və s. dərgilərində onun ərəbcə yazıları dərc olunmuşdur.

İraqda və Türkiyədə təxminən 50 əsəri dərc olunmuş (1) görkəmli tədqiqatçı Əta Tərzibaşı ötən əsrin ortalarından başlayaraq, xüsusilə folklor irsinin toplanması, nəşri və tədqiqi istiqamətində dəyərli araşdırmaları ilə diqqəti cəlb etmişdir. Xalqın milli irsinin toplanması, nəşri və tədqiqi zərurətini yaradıcılığının əsas qayəsinə çevirmiş tədqiqatçı ilk araşdırmalarını İraq türkmanlarının milli kimliyinin əsas simvollarından biri olan qədim və zəngin xoyratın yaranması, təşəkkülü istiqamətində aparmış, bəzi mətbu orqanlarda məqalələr çap etdirmişdir. “Qardaşlıq” dərgisində “Qoryatın yaranması və inkişafı” adlı ərəbcə yazdığı məqaləsində xoyratın İraqda yarandığını, həmçinin yayılma arealını göstərməyə çalışmışdır: “Bu gözəl xalq sənəti keçmiş dövrlərdə İraqın türkman bölgələrində yaranmış, ədəbi və musiqi (ifə üsulu) baxımından Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu kimi İraqda Osmanlı hakimiyyətinə qabaq qurulmuş türkman dövlətləri, Səlcuq dövləti zamanında inkişaf etmişdir. O, Osmanlı dövründə təkmilləşərək indiki formasını almışdır. Xoyratın kökləri İraqdan Türkiyə və İranın şimalı, xüsusilə əhalisi türkman olan Təbriz və Rusiyanın türkman bölgələrinə, əhalisinin əksəriyyəti türkman olub azəri və ya azərbaycanlı adlanan Azərbaycana yayılmışdır. Xoyrat bu ölkələrdə İraqda olduğu kimi inkişaf etməmişdir” (2, 8). Müəllif bu məqaləsində qoryat (xoryad) sözünün şəkil eti-

barilə türklər arasında qədimdən mövcud olduğunu, xoryad olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”da, Süheyl-Nevbahar kitabında və Aşıq Paşazadənin Tarixində zikr olunduğunu, qoryatın geniş yayılmış şeir rübailərindən yarandığını, tarixinin isə XIV əsrin əvvəlləri və ya XIII əsrin axırlarına təsadüf olunduğunun güman edildiyini göstərir. Tədqiqatçı XV əsrdə Abdal, Xəlil Əhməd, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan Şah Qara Yusifin, XVI əsrdə isə Şah İsmayıl Xətəinin xoyratlar yazdığını qeyd edir. Bu məqaləsində Ə.Tərzibaşı, həmçinin xoyratın musiqi sənəti ilə bağlılığına, ifa üsullarına toxunmuş, bunları İraq muğamları ilə müqayisə etmişdir. Tədqiqatçı bu ifa üsullarının hər birini bir növ muğam pərdəsi və ya müstəqil muğam adlandırmış və 24 adda belə üsulun olduğunu göstərmişdir. 1953-cü ildə çap etdirdiyi bir məqaləsində Əta Tərzibaşı bu muğamların 30-a qədər növünün olduğunu qeyd etmişdir.

Araşdırmaçı dördüncü sayından on birinci sayınadək redaktoru olduğu “Afaq” qəzetində ilk folklor nümunələri, atalar sözləri, el məsəlləri, digər şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri nəşr edərkən buna ağız büzüb “bunların ədəbiyyatla heç bir əlaqəsini görməyənlərə” tutarlı cavab kimi “Xalq bilgisi” adlı məqalə ilə çıxış edərək folklorun bir termin kimi mahiyyətini, əhəmiyyətini şərh etmiş, bir xalqın tarixi keçmişinin, dilinin, adət-ənənələrinin öyrənilməsində əsas açar rolunu qeyd edərək zəngin qaynaq olduğunu vurğulamışdır.

Çox qədim və zəngin bir tarixə malik olan, İraq türkmanlarının milli kimlik səviyyəsinə qaldıraraq böyük önəm verdikləri xoyrat, bu janrın İraq-türkman folklorunda və ədəbiyyatında geniş yayılmış bir janr kimi yeri, əhəmiyyəti, yaranma tarixi və səbəbləri, məzmun və forma xüsusiyyətləri, Kərkükə xas muğam növləri arasında özünəməxsus ifa üsulları və s. kimi aktual cəhətlərinin dolğun şəkildə işıqlandırılması zərurətini gözəl bilən Əta Tərzibaşı İraq-türkman folklorşünaslığında yaranmış bu boşluğun yalnız ayrı-ayrı məqalələrlə doldurula bilməyəcəyi gerçəkliyini başa düşərək “Kərkük xoyratları və maniləri” adlı üç cildlik monoqrafiyasını çap etdirmişdir. Mənsub olduğu xalqın zəngin və çoxşaxəli folklorunun yazıya alınması, nəşri və tədqiqi zərurətini dərindən duyan bir vətəndaş və vətənpərvər ziyalı kimi Əta Tərzibaşı təkcə “Kərkük xoyratları və maniləri” kimi fundamental əsəri ilə İraq-türkman folklorşünaslığının inkişafında çox əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1955-ci ildə Bağdadda birinci cildi nəşr edilən bu əsərin ikinci cildi 1956-cı ildə, üçüncü cildi isə 1957-ci ildə Kərkükdə ərəb əlifbası ilə çap olunmuşdur. 1970-ci ildə kitabın birinci cildi Bağdadda latın qrafikalı əlifba ilə yenidən çapdan çıxmış, 1975-ci ildə isə İstanbulda hər üç cild birlikdə yeni düzəliş və əlavələrlə nəşr edilmişdi. Tədqiqatçı kitaba yazdığı qısa annotasiyada əsərin ədəbiyyat və musiqi baxımından xoyrat və mani qavramı, yaranması və yayılması haqqında kompleks araşdırmanı əhatə etdiyini qeyd etmişdir.

Qeyd edək ki, XX əsrin 50-ci illərində İraq-türkman dili, tarixi, ədəbiyyatı, folkloru, ümumiyyətlə mədəniyyət tarixi sistemli şəkildə araşdırılmamış, bu sahədə ciddi tədqiqatlar aparılmamışdı. Xammal kimi qorunub saxlanmış, milli ruhu və milli zövqü əks etdirən bu zəngin mədəniyyət xəzinəsinin yazıya alınıb araşdırılmasını İraq türkmanları qarşısında bir vətəndaşlıq və vətənpərvərlik vəzifəsi kimi dəyərləndirən görkəmli araşdırıcı Əta Tərzibaşı mənsub olduğu xalqın milli kimlik göstəricisi olan xoyrat və maniləri bu səviyyədə tədqiqata cəlb etmək-

lə əsərini bütövlükdə türk millətinin məhsulu kimi ortaya qoya bilmişdi. Bu işin milli ideoloji əhəmiyyətini nəzərə alan araşdırıcı hələ kitabın nəşrinədək – 1952-1953-cü illərdə “Kərkük” qəzetində kitabın ayrı-ayrı bölmələrini əhatə edən çoxsaylı məqalələr çap etdirmişdir.

Təəssüflə qeyd etmək istərdik ki, uzun əsrlər boyu müxtəlif təlatümlərə sinə gərərək öz varlığını qoruyub saxlamış xoyrat və manilərin, ümumiyyətlə İraq-türkman folklor nümunələrinin mətbu orqanlarda nəşri XX əsrin 50-ci illərində istehza və gülüslə qarşılanaraq yol verilməmişdir. Hətta həmin dövrdə öz yaradıcılığında xoyrat və manilərə yer verən divan ədəbiyyatı nümayəndələri, tanınmış şairlər bu zəngin folklor nümunələrinə sənət gözü ilə baxmamış, adlarını gizli saxlamış və yazdıqları bu növ əsərlərdə öz təxəllüslərini göstərməmişlər. Belə bir dövrdə xoyrat və manilərin ədəbi və musiqi baxımından ayrıca bir sənət növü kimi tərkibi, orijinallığı və bədii dəyərini nəzərə çatdıran araşdırıcı Əta Tərzibaşı həmin nümunələrin dil və qrammatik quruluş cəhətdən də yerli dialekt və şivəni qoruyub saxladığını, eləcə də dildə morfoloji və leksik xüsusiyyətləri ilə əhəmiyyət kəsb etdiyini əsas gətirərək bu sambalı monoqrafiyanı ortaya qoymuşdur. Araşdırıcı uzun zaman üzərində işlədiyi bu tədqiqatla bağlı qənaətini dilə gətirmiş və əsərin əhəmiyyətini belə dəyərləndirmişdir: “...xoyrat biçimi divan ədəbiyyatı, hətta təkkə ədəbiyyatı və musiqisi ünsürlərini içinə aldığı halda və ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatı məhsulu sayılmasına rəğmən, bunu daha çox folklor sahəsinə girən ədəbi və musiqi bir tərkib saymaq doğru olar ki, şifahi xalq ədəbiyyatı və musiqisi baxımından incələnməyə dəyər görürük. Nə yazıq ki, bizim bu xalq məhsulu çox zamanlar kitabiyat çevrəsində istehza və istixfəf mövzusu olmuşdu. Buna əskidən klassik zümrəcə sənət gözü ilə baxılmamış və gerçək dəyər verilməmişdir” (3, 13).

Ə.Tərzibaşı sırf milli qayə naminə ərsəyə gətirdiyi bu kitabında xoyrat və maninin tədqiqi ilə bağlı Türkiyə, İran və Azərbaycanda ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən nəşr olunmuş araşdırmalara toxunmuş, geniş qaynaq siyahısı vermişdi. Əsərin birinci cildinin “Bizdə və başqa türk ölkələrində xoyrat və mani” bölümündə araşdırıcı bütün müşahidələrinə əsasən gəldiyi qənaəti belə ifadə etmişdi: “Bizim xoyrat və manilərimizlə ilgisi ən yaxın olanı muhaqqaq ki Azəri olanlarıdır. İraqda yaşayan türkmanların qullandığı şivə, Azəri şivəsinin də əsli olanı, Şərqi Oğuz türkcəsidir...” (3, 40).

Tədqiqatçı əsərin birinci cildində xoyrat və mani sözlərinin lüğəvi mənası, ədəbi qavram olaraq xoyrat və maninin müqayisəsi, vəzn, qafiyə, rədif, xoyratlarda cinas anlayışı, məna bağlılığı, mövzusu, yaranma səbəbləri, tarixi, təşəkkül mərhələləri və s. haqqında geniş bilgilər vermişdi. Bildiyimiz kimi, İraq türkmanları arasında bu janr müxtəlif hərf dəyişmələri ilə müşahidə olunur: “xoyrat”, “xoryat”, “qoyrat”, “qoryat”. Əta Tərzibaşı “xoyrat” kəliməsini qəbul edərək xalq arasında bu formanın daha çox yayıldığını qeyd etmişdir: “Kərkükdə xalq dilində qullandığı ən fazla şayi olan “xoyrat” və “qoyrat”dır. Bununla bərabər bəzilərinin “xoryat”, bəzilərinin də “qoyrat” və “qoryat” dedikləri məlumdur. Biz kitabda bu təbirlərdən xalq arasında ən fazla tutulan və araşdırmalarımız nəticəsində də doğru bulduğumuz “xoyrat” sözünü qullanmayı uyğun gördük” (3, 47). Xoyratın etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmiş, bu ifadə müxtəlif şəkillərdə mənalandırılmışdır.

Ə. Tərzibaşı öz monoqrafiyasında xoyratın “quru yad”, yəni acı xatirənin məhsulu olduğunu və ya Kərkükün Qələ hissəsində çox qədim məhəllələrdən biri olan “Qor-ya” məhəlləsi ilə əlaqəli yarandığını qeyd etmiş, “xori” (qaba, kobud, sərsəm) kəliməsi ilə bağlı olduğunu qəbul etməmişdir: “İləri sürülən bu mütaliə görüşü də heç bir əsasa dayanmayan pək ibtidai bir rəvayətdir. Xoyrat bir millətin xoruları tərəfindən söylənən saçma sözlər olmayıb, o millətin ancaq parlaq güzgüsüdür ki, könullərdən fısqıran içli duyğuları min bir sədaqətlə əks etdirir” (3, 49). Bu monoqrafiyasında Əta Tərzibaşı xoyratlarla bağlı qəti qənaətini bildirmişdir: “Bizə qalırsa xoyrat ləfzi nəhayət başqa türkcə qeyri müştəq sözlər gibi dilin bir ehtiyacı olaraq doğmuş bir ləfzdir, hər halda həmasət və sərtilik mənalarını da andıran bir ifadə vasitəsi olaraq bəlimişdir” (3, 54). Tədqiqatçı həmin əsərində xoyratla bağlı digər qənaətlərini də irəli sürmüş, İraqda xoyratın yalnız Kərkük və yaxınlığındakı Təzəxurmatu bölgəsinə aid olduğunu, şimalda Ərbil və Təzəxurmatunun cənubunda xoyratın yayılmadığını, “doğuş və gəlişməsi, ləhcə və şivəsi və daha bir çox baxımdan başqa ölkələrin xoyrat və mənilərindən ayrılmaqda” olduğunu qeyd etmişdir. Həmçinin xoyratın yaranma tarixindən danışan müəllif: “Xoyrat və mənilerin əskiliyi pək bilinməməklə bərabər kökünün İraqda türk ədəbiyyatının başlanğıcına dayandığını düşünmək mümkündür” fikrini irəli sürmüşdür. Araşdırıcı bu kitabında Muxalif, Bəşiri, Nobatçı, İskəndəri, Qarabaği, Atıcı, Dəllihəsəni, Kurdo, Qızıl, Kəsük, Yetimi, Ömərgələ, Məməli, Bayat, Əcəm, Muçıla, Yolçu və s. kimi xoyrat üsullarının olduğunu göstərmiş, həmçinin xoyrat çağırma ənənəsindən, xoyratın oxunduğu yerlərdən, məclislərdən, məşğuliyyət (peşə-sənət) sahələrindən, xalq arasında yayılmış əfsanələrə görə müxtəlif hadisələrlə bağlı yaranmış xoyrat və manilərdən bəhs etmişdir. Əta Tərzibaşı XVIII-XX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Mılla Vəli, Şaltağ, Muçıla, Malalla, Məməli, Darmankaha, Yetim Məhəmməd, Məhəmməd İskəndər, Məhəmməd Çulboyın, Məhəmməd Taha, Rəşid Külə Raza, Məhəmməd Gülboy, Sıddıq Bəndə Qafur, Abdolvahid Kuzəçioğlu, Kərkük Qızı, Əbdürrəhman Qızılay, Əkrəm Tuzlu və başqaları kimi onlarla məşhur xoyrat ustadı haqqında məlumat vermiş, onlardan bəzilərinin – Muçıla, Malalla, Məməli, Darmankaha, Yetim Məhəmməd, Məhəmməd İskəndər və başqalarının adı ilə xoyrat üsullarının yarandığını qeyd etmişdir. Kitabın ikinci cildində ləhcə xüsusiyyətlərinə diqqət edən tədqiqatçı əlifba ardıcılığı ilə 1050 cinaslı xoyrat mətni vermişdi. Bunlardan 950 anonim xoyrat, həmçinin xalq arasında yayılmış müəllifi məlum olan təxminən 100 müasir xoyrat mətni yer alır:

Aman dedim,
Kəs dilim, yaman dedim.
Kəs başım al tərkiyə,
Namərdə aman dedim
(3, 301).

Kimi gözlər,
Ah çəkib kimi gözlər.
Qaşiv kimin qaş olmaz,
Gözləriv kimin gözlər
(3, 361).

Bax səmaya
Baş qaldır, bax səmaya.
Zərrəcə hüsnüv görsəm,
Namərdəm baxsam aya
(3, 308).

Dalda sına,
Bilbili dalda sına.
Namərd aslan olırsa,
Sığınma daldasına
(3, 327).

Araşdırıcı kitabın üçüncü cildində 1440 cinassız maniyə yer vermişdi. Bunlardan 1400 mani anonim, təxminən 40 mani mətni isə müəllifi məlum olan nümunələr kimi verilmişdi. Azərbaycan folklorunun ən qədim və zəngin janrlarından biri olan bayatı kimi yadda qalan:

Apardı tatar məni,
Qul kimin satar məni.
Yarım vəfalı olsa,
Axtarar, tapar məni (3, 436) –

mətni burada mani kimi verilmişdir. Həmçinin digər mani mətnləri də folklorumuzla bir doğmalığı, əkizliyi yaşadır:

Apardılar gülümü,
Eylədilər zülümü.
Nə qoydular şad olum,
Nə kəsdilər dilimi
(3, 436).

Araxçınıv biçmişəm,
Biçəndə and içmişəm.
Bınca aləm içində
Səni gözəl seçmişəm
(3, 437).

Bilmirəm nə xəbərdi,
Cümlə canım qabardı.
Bir yanıml sel apardı,
Bir yanıml bexəbərdi
(3, 468).

Qurbanam qaşuva, yar,
Qoy dönüm başuva, yar.
Məni bı qəmnən qurtar,
Dolandır başuva, yar
(3, 539).

Dəyərli tədqiqatçı 1961-ci ildə İraq-türkman folklorunun tədqiqi sahəsində “Kərkük havaları” adlı digər əsərini nəşr etdirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kitabın nəşrindən səkkiz il əvvəl, 1953-cü ildə Bağdadda Ə.Tərzibaşının “شرقى و توركيلر” (Şərqi və türkülər) kitabı işıq üzü görmüşdür. Tədqiqatçı İraq türkmanları arasında yayılmış iki yüzdən artıq şərqi və türkünü ilk dəfə olaraq qeydə almış, kitab şəklində nəşr etdirmişdir.

Folklorşünas Əta Tərzibaşı “كركوك هوالى” (Kərkük havaları) kitabında İraq-türkman folklorunda geniş yayılmış havaları nəzəri cəhətdən qruplaşdıraraq belə təsnifat vermişdir: Aşıq havaları; sazlaşmağ havası; kərəm havaları; leylə havası; qəzəl havası; tənzilə havaları(dini havalər). Tədqiqatçı kitabda adıçəkilən havalara aid parçalara, eləcə də muğam, qarabaği, divan, qəzəl, türkü nümunələrinə geniş yer vermişdir.

Aşıq havalərindən bəhs edən araşdırıcı qeyd edir ki, bu sənətin daşıyıcıları olan aşıqlar “qədimdən şəhər-şəhər gəzib saz çalaraq xalqın zövqünü oxşayan, sözü və nəğməsi özlərinə aid havalər oxuyurdu” (4, 36). Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl Kərkükdə Aşıq Abbas adlı bir ustadın yaşayıb-yaratdığını qeyd edən Əta Tərzibaşı ona aid “Kərkükün” adlı qoşmasını kitabda vermişdir. Həmçinin tədqiqatçı aşıq havalərinə aid olan “Kərəm havası”ndan da söhbət açır. Hazırda Kərkük şəhərində, eləcə də Kərkükə bağlı Təzəxurmatu kimi kənd və qəsəbələrdə çox rastlanmayan “Kərəm havası”nın daha çox Ərbildə yayıldığını göstərən araşdırıcı belə nümunələrə də kitabda yer vermişdir. Biz kitabın “İraq-türkman ədəbiyyatında xalq şeiri janrları” bölümündə bəzi belə nümunələrə yer ayırdığımız üçün burada təkrara yol vermədik.

Əta Tərzibaşı kitabda İraq türkmanları arasında qədimdən xoyrat üsulu kimi tanınmış Qarabaği havasından da bəhs etmişdir. Tədqiqatçının Qarabağla bağlı olduğunu və uzun hava tərzində azəri türkü ağzıyla oxunduğunu (3, 156) qeyd etdiyi Qarabaği nümunələri də kitabda yer almışdır:

Düşdü beçarə gevil atəşi-hicrana genə,
Od tutub yandı gevil, döndü al qana genə.
Dönməsəydi gevil qana genə,
Dönsəydi gül çehreyi-xandana genə.
Səniv ruhi-rəvana zülfüv olmuşam xəstə bugün,
Qalmışam çöllərdə xəndana genə,
Doldurdu eşq badəsin, eylədi divana genə (5, 174).

Kitabda “Sazlamağ havası”nın “ölünün arxasından özəl bir nəğmə ilə söylənən müəyyən xoyrat şeirlərinə verilən ad” olduğunu qeyd edən tədqiqatçı Azərbaycan folklorunda ağı kimi yayılmış bu mətnlərin Kərkük dolaylarında daha çox qadınlar tərəfindən oxunduğunu göstərir. Bununla belə, araşdırıcı xoyrat çağıran kişilər arasında da sazlamağ sənətində tayı-bərabəri olmayan sənətkarlar olduğunu qeyd etmiş, həmçinin ayrı-ayrı mətn nümunələrinə yer vermişdir:

Öz nənəm,
Qarnı dolu köz nənəm.
El yığlar*, qələt yığlar,
Qoy yığlasın öz nənəm.

Musalla* çöl olaydı,
Ətrafi göl olaydı.
Mənnən səniv aranda
Bir incə yol olaydı (4, 39).

Qeyd etmək lazımdır ki, İraq-türkman ziyalıları arasında bu sahədə ilk dəfə Əta Tərzibaşı geniş miqyasda belə bir araşdırma aparmışdır. “Kərkük havaları” kitabı 1973-cü ildə Azərbaycanda və 1980-ci ildə Türkiyədə nəşr olunmuşdur.

Məhsuldar tədqiqatçı 1962-ci ildə Bağdadda, özünün də qeyd etdiyi kimi, sayca üçüncü olan “كركوك اسكيلر سوزى” (Kərkük əskilər sözü) kitabını nəşr etdirmişdir. Müəllif kitaba yazdığı ön sözdə həmin dövrdə atalar sözlərinin ərəblər, farslar və türklər arasında nəşr olunub yayılmasına baxmayaraq türkmanların bu sahədə nəinki çap edilmiş bir əsərinin, ümumiyyətlə onlar arasında toplama təşəbbüsünün belə olmadığını göstərir. Tədqiqatçı yazır ki, türkmanlar arasında ilk dəfə 1958-1959-cu illərdə onun “Bəşir” qəzetində atalar sözlərini nəşr etdirməsi bəzi oxuyucular tərəfindən istehza ilə qarşılanırsa da, sonradan artıq “Qardaşlıq” dərgisində bu nümunələrin geniş yayımlanması xalqda böyük təşviqə səbəb oldu. Təbii ki, bütün bunlar tədqiqatçının qarşısında belə bir kitabın nəşri zərurətini ortaya qoymuş və Əta Tərzibaşının bu qiymətli əsəri işıq üzü görmüşdür.

İraq türkmanlarının müdrikliyini, əxlaqını, dünyagörüşünü əks etdirən, xalqın məişətində mühüm rol oynayan atalar sözlərinə müəllif öz kitabında geniş və dolğun tərif vermişdir: “Atalar sözü xalqa gözəl yol göstərən, çeşidli görüş və düşüncələrin təmsili olaraq anladan, basma qəlib biçimində qısa, fəqət geniş, həm

də toplu anlamlı hikmət ifadə edən kinayəli, çəkici və yararlı sözdür ki, xalqın lisan halı olmuşdur” (6, 6). Bununla belə, tədqiqatçı atalar sözünün ümumi olaraq izahının yetərli olmadığını qeyd etmiş, hər hansı açıqlamanın “sözün geniş olan tətbiq sahəsinin yalnız kiçik bir tərəfini bildirə bilən”, “sözün zaman və yerinə görə istənilən qayə və hədəflərini isə bütün-bütünüə izah edə bilməyən” şərtlər olduğu qənaətinə gəlmişdir (6, 10).

Bəzi təbirləri, vəsfləri, bədduaları, söyüşləri, təşbehləri və s. bu tərifdən fərqləndirib kitabda yer verməyən tədqiqatçı “Cənnətdə Əli ağanı tanıır”, “Qul yazıdan qaçmaz”, “Dünyanın quyuğu uzundur”, “Doğruluğ dost qapısıdır”, “Səni görə bəy olar”, “Bazara gül gəlipdi”, “Qarıv ağırdı topalağ ye, başıv ağırdı şapalağ ye”, “Çal başına gözü açılısın” və s. kimi deyimləri, xalq arasında Molla Nəsrəddin lətifələrinə istinadən yaranmış “Yorğan getdi, qavğa bitdi”, “Allah dəvəyə qanad versəydi, bütün damları yıxardı” və s. kimi məsəlləri, eləcə də “Xak ol ki, xuda mərtəbəni eyləyə ali” (Ruhi), “Xərabatı görənlər hər biri bir halətin söylər” (Rəğib Paşa), “Bağban bir gül üçün min xarə xidmətkar olur” və s. kimi yazılı ədəbiyyat nümunələrini atalar sözləri sırasına daxil etmədiyini vurğulamışdır. Həmçinin tədqiqatçı xoyrat və manilərdə yer alan “Bir dərddinin dərmanın o dərdə düşəndən al”, “Yatan aslan olursa, fürsət hə oyağındır”, “Göz var ziyarət olunur, tüpürməgə göz də var”, “Əgri ağac düz olmaz, rəndə vursan yüz yerdən”, “Düşənin dostu olmaz, inanmazsan, düş də gör” kimi ibrətamiz deyimləri də atalar sözlərindən fərqləndirdiyini göstərmişdir.

Müəllif topladığı 700 atalar sözü mətninə kitabda yer vermiş və bunlar arasında atalar sözü olmayan digər nümunələrə də təsadüf edilə biləcəyi ehtimalını irəli sürmüşdür. Həmçinin kitabın adına aydınlıq gətirən tədqiqatçı Kərkükdə və ona aid bölgələrdə daha çox yaşlı insanlardan topladığı atalar sözlərinə xalq arasında verilən “Əskilər deyər”, “Əskilər sözüdü”, “Əskilər yalan deməyib” təbiriə əsaslandığını qeyd etmişdir (6, 8).

Kitabda folklor nümunələrinin yerli ağızla verilməsi İraq-türkman ləhcəsinin öyrənilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçı yerli ləhcədə verdiyi sözlərin mənasını Türkiyə türkcəsində açmışdır. Azərbaycan folklorunda da geniş yayılmış “Axtaran tapar” (6, 12), “Acın toxdan xəbəri olmaz” (Kərkük ağzı ilə “Acın toxdan xəbəri yoxdu”) (6, 12), “Qorxan gözə çöp düşər” (Kərkük ağzı ilə “Qısqanan* gözə çöp düşər”) (6, 95) “Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit” (6, 95) və s. kimi atalar sözlərini tədqiqatçı Türkiyə türkcəsində açıqlamışdır. Müəllif bu kitabında verdiyi bəzi atalar sözlərinin ərəblər arasında, eləcə də Türkiyə və Azərbaycanda olan bənzər nümunələrinə də müqayisəli şəkildə yer ayırmışdır.

Kitabda “Keçəl Həsən, Həsən keçəl” (6, 96), “Qoyun başlı, qurt dişli” (6, 95), “Qoyunu qurda ismarlayır” (6, 95), “Quyu dərinə, suyu sərinə” (6, 95), “Qurt dedi, qulağı çıxdı” (6, 90), “Qaş sürmələrkən göz çıxartdı” (6, 88), “Sögmə qul babamı, sögməyim bəg babavı” (6, 68), “Sən dərədən gəl, mən təpədən” (6, 66) və s. kimi deyim və ifadələr, eləcə də “Sən də imamlardan İmam Cırcı tapduv” (6, 66), “Qazanda ət qalmaq, üç gündür baş qaldırdı” (6, 88), “Kəfən soyan gedər, qazuğ qoyan gəli” (6, 96) və s. məsəllər atalar sözü kimi göstərilmişdir. Müəllif kitabda bu və digər atalar sözləri kimi verilmiş “Qaxtu öz eviv yıxtu, düş-tü xaxın evin yıxtu” (6, 84-85), “Qaçanı tut, qaçan malımızdı” (6, 83-84) və s.

İraq türkmanları arasında yayılmış məsəllərin yaranma hekayəsinə də kitabda yer ayırmışdır.

“Kərkük əskilər sözü” kitabı İraq türkmanlarının milli irsinin qorunub saxlanması, qədim adət-ənənələrinin tanıtılması, həmçinin xalqın özünəməxsus ləhcə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından bütövlükdə türk dilləri və folklorunun tədqiqi kontekstində dəyərli bir mənbə kimi də əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün ömrünü şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin toplanması və tədqiqinə həsr etmiş dəyərli folklorşünas Əta Tərzibaşı 1964-cü ildə Bağdadda “*آرزی قمبر مطالی*” (Arzu Qəmbər matalı) kitabını nəşr etdirmişdir. Tədqiqatçı İraq türkmanları arasında geniş yayılmış bu dastanı ilk dəfə qeydə alıb nəşr etdirməklə öz xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanması istiqamətində daha bir uğurlu addım atmışdır. Kitaba yazdığı ön sözdə tədqiqatçı dastanın folklorşünaslıq və dilçilik baxımından əhəmiyyətini qeyd etmiş, onun “başdan sona təkin hərfi-hərfinə ağızdan alınmış bir əsər” olduğunu diqqətə çatdırmışdır. Əta Tərzibaşı bu dastan mətnini Kərkükdə bir neçə şəxsdən dinləmiş, amma heç bir təhsili olmayan, dilində “ərəbcə təbirlərə və farsca izafələrə əsla təsadüf edilməyən” bir xanımdan qeydə almağa üstünlük vermişdir: “Dil baxımından məktəb filan təsiri altında qalmayan sayın yaşlı xanımın qonuşma dilinə heç toxunmadan hekayəni kəlimə-kəlimə, cümlə-cümlə təsbit etdim. Bu, yerli ağız üçün günün ən gözəl örnəyidir” (7, 7-8). Tədqiqatçı dastanda ayrı-ayrı sözləri Kərkük şivəsində olduğu kimi saxlamış, bəzi sözlərin mənasını vermişdir. Dəyərli araşdırıcı dastanı xüsusilə qadınların özlərinə aid məclislərdə danışdıqlarını qeyd etmişdir.

Kitabın ikinci nəşri 1967-ci ildə Tehranda, üçüncü nəşri 1971-ci ildə Türkiyədə həyata keçirilmişdir. Kitabın üçüncü nəşrinə yazdığı ön sözdə tədqiqatçı dastanın mahiyyəti, yaranma tarixi, təşəkkül dövrü və s. kimi məqamlardan da bəhs etmişdir. Folklorşünas burada “Arzu-Qəmbər” dastanının Kərkük və Anadolu variantları arasında müqayisələr aparmış, ayrı-ayrı motivlərin zənginliyi baxımından birinciyə üstünlük vermişdir. Qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycanda da dastanın Naxçıvan, Şamaxı, Gəncə, Bakı, Qarayazı, Güneydə isə Heştər variantı toplanıb nəşr edilmişdir (8, 348-353; 9, 52-67; 7, 88-97). Bu dastan mətnləri arasında istər arxaik elementlərin üstünlük təşkil etməsi, istərsə də yerli ləhcə xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması baxımından Əta Tərzibaşının “Bizim yayımladığımız bu hekayə başqa ölkələrdə yayımlanmış dərləmələrdən tamamilə fərqlidir” (10, 3) qənaətinə haqq qazandırmamaq mümkündür deyil.

“Arzu-Qəmbər” dastanı ilk dəfə 1971-ci ildə Bakıda professor Qəzənfər Paşayev tərəfindən dördüncü dəfə çap edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, sonralar dəyərli alim dastanın Kərkük variantını Bakıda dəfələrlə nəşr etdirmişdir.

“Arzu-Qəmbər” dastanının “İraq türkmanlarının ləhcəsini öyrənmək üçün istinad ediləcək bir sənəd, onların kimliyini aydınlaşdıran əhəmiyyətli bir abidə” (11, 5) kimi toplanıb nəşr edilməsi Əta Tərzibaşının bu istiqamətdə gördüyü ən qiymətli işlərdən biridir.

Mətbuat səhifələrində folklorun toplanması, nəşri və tədqiqi məsələlərinin geniş işıqlandırılmasını bir zərurət halına gətirərək öz həmkarlarının da diqqətini bu istiqamətə yönəldən ilk təşəbbüskar və vətənpərvər araşdırıcı Əta Tərzibaşı ol-

muşdur. O, bu sahədəki yorulmaz fəaliyyətini dördüncü sayından on birinci sayınadək mühərriri olduğu “Afaq” qəzeti, sonra idarə etdiyi “Bəşir” qəzeti, fəal müəlliflərindən biri sayılan “Qardaşlıq” dərgisi, həmçinin maraqlı məqalələrlə çıxış etdiyi “Kərkük”, “İraq” qəzetləri və “Turas-əş-şəabi” (Folklor) dərgisinin səhifələrində uğurla davam etdirmişdir.

Araşdırıcı “Afaq” qəzetinin 1954-cü il ikinci sayında şifahi xalq yaradıcılığına aid ilk nümunələri, atalar sözləri, el məsəlləri və s. nəşr etdirərkən həmin araşdırmalara ağız büzüb “bunların ədəbiyyatla heç bir əlaqəsini görməyənlərə” “Xalq bilgisi” adlı məqalə ilə tutarlı cavab vermişdir. Əta Tərzibaşı həmin məqalədə folklorun bir termin kimi mahiyyətini, əhəmiyyətini şərh etmiş, xalqın tarixi keçmişinin, dilinin, adət-ənənələrinin öyrənilməsində əsas açar rolunu, zəngin qaynaq olduğunu vurğulamışdır (12, 135).

Professor Qəzənfər Paşayev folklorşünas alim Əta Tərzibaşının çoxşaxəli fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək yazır: “Həqiqətən də, Əta Tərzibaşı İraq-türkman folkloru və ədəbiyyatının ən müqəddir tədqiqatçısıdır. Bu böyük alimin yazdığı möhtəşəm əsərlər və şəxsi nümunəsi sayəsində İraq-türkman ellərində neçə-neçə folklorşünas və ədəbiyyatşünaslar nəslə yetişmişdir. Çəkinmədən deyə bilərik ki, Əta Tərzibaşı folklorşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində məktəb yaratmışdır” (13, 224). Görkəmli alimimizin bu fikrinə biz də ürəkdən qoşuluruq. Qeyd etmək istərdik ki, bütün ömrünü yalnız öz xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanmasına, bədii təfəkkürünün zənginləşməsinə, tərəqqipərvər, maarifçilik ideyaları ilə əhatə olunmasına həsr etmiş fədakar alim Əta Tərzibaşının bu qiymətli yaradıcılığı yalnız yüksək təqdirə və sonsuz təşəkkürə layiqdir.

Əta Tərzibaşı XX əsrin 50-ci illərində İraq-türkman ədəbiyyatının, Kərkükdə yetişən şairlərin həyat və yaradıcılığının tədqiq olunmaması, bu şairlərin çap edilmiş bəzi əsərlərinə nadir hallarda təsadüf edilməsi zərurətini nəzərə alaraq “İləridə İraqda türkman ədəbiyyatı tarixini hazırlamaq və beləcə ümumi türk ədəbiyyatında sönük qalan bir bölümün aydınlanması üçün ilk addımı atmış”, ilk cildi 1963-cü ildə çap olunmuş və “bu sahədə başlıca bir qaynaq vəzifəsini görəcək olan “6 cildlik “كركوك شاعرلىرى” (Kərkük şairləri) əsərini yazmış, sonradan bu istiqamətdə fəaliyyətini genişləndirmişdir.

İraq-türkman mətbuatı haqqında ilk geniş tədqiqat işi Əta Tərzibaşı tərəfindən aparılmışdır. Görkəmli tədqiqatçı 1954-cü ildə ərəbcə nəşr olunmuş “Kərkükdə mətbuat tarixi” adlı məqaləsində Kərkükdə mətbuat və mətbəəçiliyin yaranma tarixinə toxunmuş, orijinal mənbələrə istinad edərək türkman mətbuatının yaranma tarixi, mühərrir və əməkdaşları haqqında məlumat vermişdir. Fədakar alim İraqda və digər ölkələrdə bu istiqamətdə çoxlu sayda məqalələr nəşr etdirmiş, 2005-ci ildə isə “Kərkük mətbuat tarixi” kitabı işıq üzünə görmüşdür.

Dəyərli yaradıcılığı ilə öz xalqının qəlbində əbədi yaşam hüququ qazanmış fədakar alim ömrünün sonlarına yaxın qələmə aldığı üç cildlik “Türkman sözlüyü” kitabında uzun zaman səhhətində yaranmış problemi bir xoyrat yangısı ilə dilə gətirmişdir:

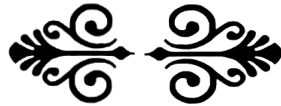
Dərd məni aldı, neynim,
Yatağa saldı, neynim,

Çox niyyətlər tutmuşdum,
Gevlimdə qaldı, neynim (1).

Heç vaxt ailə qurmayan, bütün mənalı ömrünü təmənnəsiz olaraq yalnız İraq türkmanlarının elmi-mənəvi yüksəlişinə, milli-mədəni tərəqqisinə həsr etmiş, bu istiqamətdə 50 kitab, 1000-ə yaxın məqalə (1) yazmış böyük alim Əta Tərzibaşı bütün türk dünyasında adı qürurla anılacaq bir şəxsiyyətdir. Əta Tərzibaşı qiymətli ömrünün 92-ci baharında – 31 mart 2016-cı ildə vəfat etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kuzeçi Şemseddin. Kerkükün temel taşı Ata Terzibaşının ardından. <https://www.turkocaklari.org.tr/yazar/semsettin-kuzeci/kerkuk-un-temel-tasi-ata-terzibasini-nin-ardindan-6499>
2. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kültür dərgisi. 1962 haziran, yıl 2, sayı 2, Bağdad.
3. Terzibaşı Ata. Kerkük Hoyratları ve manileri. İstanbul, Ötüken Yay. 1975. 599 s.
4. Tərzibaşı Ata. Kərkük havaları. Bağdad – 1961. 166 s.
5. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Azərbaycan – Irak (Kerkük) Türk Edebiyatı. Tərtibçi: S. Saatçı. VI c. T.C. Kültür Bakanlığı Yay. Ankara – 1997, 485 s.
6. Tərzibaşı Ata. Kərkük əskilər sözü. Bağdad – 1962. 163 s.
7. Arzı ilə Qəmbər dastanı. Kərkük, Anadolu, Tuzxurmatu, Heştər varyantları. Təshih və ətək yazıları: Dr. Həsən M.Cəfərzadə. Təbriz, 1394 h.ş. /2009 m./
8. Azərbaycan folkloru antologiyası. I. Naxçıvan folkloru. Tərtibçi: M.Cəfərli. Bakı, Sabah nəşriyyatı, 1994. 388 s.
9. Xalqın söz mirvariləri. Tərtibçi: Pirsultanlı Sədnik Paşa. Bakı, Azərənşr, 1999. 110 s.
10. Terzibaşı Ata. Arzı-Kamber matalı. Kerkük varyantı. Üçüncü basılış. Fatih matbaası, İstanbul-1971. 48 s.
11. Səid Sinan. Azərbaycandan gələn qardaş səsi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. 19 aprel, 1969.
12. Səid Sinan. İraqda türk mətbuatı və ədəbi məsələlər. Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi alm
13. Paşayev Qəzənfər. Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti. Bakı, Təhsil, 2016. 262 s. aq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı -1969.



Sakir ALBALIYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: albaliyevshakir@rambler.ru

Orcid:0000 – 0002 – 4261 – 3054

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.2.98>



ƏTA TƏRZİBAŞI TƏZKİRƏÇİ VƏ FOLKLORŞÜNAS KİMİ

Açar sözlər: Əta Tərzibaşı, folklor, təzkirəçi, folklorşünas, İraq-türkman

SUMMARY

Ata Tarzibashi as a memoirist and a folklorist

In the article it is said about the intellectual sacrifice of the Iraq-Turkmen scientist Ata Tarzibashi for the sake of his people. The references are made to the researches by Professor Gazanfar Pashayev and the monographic book by PhD Sakina Gaibaliyeva as the sources. Ata Tarzibashi's literary and folkloristic activities were shown and it was mentioned that he had made an important contribution to works at the level of the literature review.

In the article it was noted that a scientist, a journalist, a literary critic, a folklorist, who is connected with his native Turkmen people with his soul and blood, tirelessly serve his people. It is justified that his love is connected with our native Azerbaijan from the heart and it was stated that he was the founder of literary and cultural relations between our nations.

In the light of the study of Ata Tarzibashi's activity and life path, the heart of an intellectual burning for the people and the native land is clearly visible. In fact, an intellectual builds a statue of eternal life in his memory by serving his nation and country with his heart and soul. On the occasion of the 100th anniversary of Ata Tarzibashi's memory is a proof of it and this appreciation is reflected throughout the article.

Key words: Ata Tarzibashi, folklore, memoirist, folklorist, Iraq-Turkmen

Резюме

Ата Тарзибаши как мемуарист и фольклорист

В статье говорится об интеллектуальной жертве иракско-туркменского учёного Аты Тарзибаши ради своего народа. В качестве источников приведены ссылки на исследования профессора Газанфара Пашаева и монографическую книгу доктора философии Сакины Гайбалиевой. Была показана литературная и фольклористская деятельность Аты Тарзибаши и отмечено, что он внес важный вклад в работы на уровне литературного обзора.

В статье отмечалось, что учёный, журналист, литературный критик, фольклорист, душой и кровью связанный с родным туркменским народом, неустанно служит своему народу. Обосновано, что его любовь от всего сердца связана с нашим родным Азербайджаном, и сказано, что он был основоположником литературных и культурных связей между нашими народами.

В свете изучения деятельности и жизненного пути Аты Тарзибаши отчетливо видна суть интеллектуального горения за народ и родную землю. Фактически, интеллектуал строит статую вечной жизни в своей памяти, служа своему народу и стране всем сердцем и душой. 100-летие памяти Аты Тарзибаши является тому подтверждением, и эта оценка отражена на протяжении всей статьи.

Ключевые слова: Ата Тарзибаши, фольклор, мемуарист, фольклорист, ирак-туркмены.

Professor Qəzənfər Paşayevin tərtib etdiyi “İraq-Türkman poeziya antologiyası” (2) kitabına yazdığı ön sözdə prof. dr. Suphi Saatçı yazır: “İrak Türkmənəlinin qiymətli alimi və böyük araşdırmaçısı Av. Ata Tərzibaşının (Kərkük, 1924-2016) şah əsəri olan “Kərkük Şairləri” adlı külliyyatı 13 cildə çıxıb. İlk cildi 1963

yılında basılan “Kərkük Şairləri”nin 12 cildi 2006 yılında tamamlandı. Bu külliyyatın latın əlifbasına çeviri işi yapılrkən rəhmətli Tərzibaşı 13 cildi də 2013 yılında bastırmış və son cild də bu çeviriyə əlavə edilmişti.

Böyləcə əski hərflərlə 13 cilttən ibarət “Kərkük Şairləri” 4 kitab halında İstanbulda (2013) Ötükən Nəşriyatı tərəfindən basılmışdır. Birinci kitaptı 1., 2. ciltlər; ikinci kitaptı 3., 4., 5. ciltlər; üçüncü kitaptı 6., 7., 8., 9. ciltlər; dördüncü kitaptı isə 10., 11., 12. və 13. ciltlər yer almışdır.

Ata Tərzibaşı külliyyatına “Kərkük Şairləri” adını verməklə sadəcə mərkəz Kərküktə yetişən şairləri degil, Kərkük və dolaylarında yetişən şairləri də içinə almışdır. Başka bir deyişlə Kərküktən başka Tuzxurmatu, Daquq, Kifri və Tazəhurmatu gibi yörələri də içinə almışdır. Nətəkim Tuzhurmatudan Hasan Görəm (1922-1995), Ali Marufoğlu (1927-2018), Tuzhurmatu Yengicə doğumlu Əbdülxaliq Bayatlı (1930-2013), Xeyrulla Bəlləvoğlu (1932-1987) və Məhəmməd Mehdi Bayat (1952-2013) antolojiyə alınmışdır. Bunun gibi Daquqtan Rəşid Ali Daquqlu (1914-1975) ilə Talip Semin Daquqlu (1952-1992), Kifridən Hulusi Abdülkadir (1890-1945), Mehmet Hamlegil (1899-1965), Şekibə Vandavi (1940-2000) və İsmət Özcan (1946-1994); Tazəhurmatudan Mustafa Kamal Dəndən (1934-2017); Türkalın köyündən Ümmü Nedimə (1941-2004) və Kümbətlər köyündən də Sabah Karaaltın (1956-2006) kitaptı yer almışlardır” (səh.5).

Bu fikirlərdən Əta Tərzibaşının ədəbi istiqamətdə gördüyü ağır və gərgin əməyinin – təzkirəçilik fəaliyyətinin üstünə işıq düşür. Kitaba yazılmış digər bir ön sözdə isə Türkmanlı Mədəniyyət Mərkəzi Başkanı dr.Mustafa Ziya yazır: “İraq-Türkman ədəbiyyatının ən gəlmiş dalı şeirdir və binlərcə şeir yazan bulunur. Fəqət ədəbi dəgərə sahib olan və tarixə mal olabilən şeir mətinlərini seçməyi ən gözəl şəkildə böyük ustad Ata Tərzibaşı yapmışdır. Tərzibaşı, həyatının əlli ildən çoxunu 13 ciltlik “Kərkük Şairləri” və 3 ciltlik “Erbil Şairləri” kitablarına həsr etmiş, möhtəşəm bir şeir antologiyası ortaya qoymuşdur. Tərzibaşının əsərlərinin bir çoxunu kəndi ələstirəl və mukayisəli üslubuylə Azərbaycan oxucusuna çatdıran böyük elm xadimi Qəzənfər Paşayev, bu antologiyasında da Tərzibaşının kitablarını əsas almışdır. Deməli ki, kaynak möhkəm və Paşayevin o təməl üstündə tiktiği bina sağlamdır.

Ata Tərzibaşı böyük bir folklor tədqiqatçısı olmanın yanında çox iyi bir təzkirəçidir. Füzulidən bugünə qədərə Türkman şairlərinin həyatlarını yazmış və şeirlərindən örnəkləri toplamışdır. Fəqət Tərzibaşı yaşayan şairlərə və sərbəst şeir örnəklərinə də pək yer verməmişdir. Son yıllarında Tərzibaşı, antologiyasında birkaç yaşayan şairi ələ almışdır. Erbil Şairləri kitabında isə, bir istisna olaraq – Tərzibaşı Erbil şəhrinin Türklüğünü ispat etmək amacıyla bir çox həyatta olan şairi kitabına almışdır. Dolayısıyla Tərzibaşının kitabında daha çox əruz vəznüylə və qismən heca vəznüylə yazan şairləri görmək mümkündür” (2, 9 - 10).

Bunun ardınca gələn kitabın tərtibatçısı professor Qəzənfər Paşayevin ön sözündə də biz eynilə Əta Tərzibaşının gərgin əməyilə bağlı eyni qədərbilənliyi görürük: “İraq-Türkman poeziya antologiyası” kərküklü alim Əta Tərzibaşının onilliklər boyu ağır zəhmətə qatlaşaraq 1963-cü ildən çapına başladığı 13 cildən ibarət “Kərkük şairləri” və 3 cildlik “Erbil şairləri” adlı tədqiqat əsərləri əsasında hazırlanmışdır. Şairlərin tərcümeyi-halı və yaradıcılıqları barədə elmi informasiya və şeirlərindən örnəklər də Əta Tərzibaşının adı keçən kitablarından götürülmüşdür.

Əta Tərzibaşı bu möhtəşəm abidəni yaradarkən Əhdi Bağdadi, Şəhrəbanlı Əbdülqadir Hatib, Hicri Dədə və başqa təzkirəçilərin əsərlərindən faydalanmışdır.

O, görəcəyi işin miqyas və mahiyyətini hələ 1963-cü ildə çap etdirdiyi “Kərkük şairləri” (Bağdad, I cild, 1963) kitabına yazdığı “Ön söz”də vurğulamışdır: “Kitabımızda kərküklü şairlərin həyatlarını əldən gəldiyi qədər bir yana sarmadan geniş bir şəkildə anlatmağa, şeir və nəsr əsərlərindən örnəklər verməyə çalışdım ki, bununla da əsərə “Kərkükdə Türkman Ədəbiyyatı antologiyası” vəsfini qazandırmaq amacını güdmüş oldum”.

Göründüyü kimi, Əta Tərzibaşı “Kərkük şairləri” və “Ərbil şairləri” kitabları ilə İraq türkman ədəbiyyatı tarixi haqqında müəyyən təsəvvür yaradan zəngin bədii və elmi məxəzlərdən ibarət əsər ortaya qoymuş və ümumtürk ədəbiyyatında, ustadın təbirincə desək, “sönük qalan” bir boşluğu doldurmağa çalışmışdır.

Fikir verirsinizmi, Əta Tərzibaşı İraq-Türkman ədəbiyyatı tarixindən söz açır. Məsələ burasındadır ki, İraq-Türkman şairləri Azərbaycanda olduğu kimi nəslə də məşğul olurlar. Əta Tərzibaşı hətta onların bəzisinin nəsr yaradıcılığının daha üstün olduğunu qeyd etmiş, şairlərin nəsr sahəsindəki, yaradıcılığını da tədqiqat süzgəcindən keçirmiş, örnəklər vermişdir. Biz yalnız poeziya antologiyasını hazırladığımızı görə bu sahəyə toxunmadıq.

Əta Tərzibaşı böyük tədqiqat işi aparıb və Hicri Dədə, Növrəs Əbdürrəzaq, Şeyx Əbdürrəhman, Rasih, Şeyxoğlu, Növrəs Salih, Əsəd Naib, Molla Məhəmməd Sadıq, Osman Məzlum, Əli Marufoğlu, Nəsrin Ərbil və bir çox başqalarının hər birinin həyat və yaradıcılığına 15-40 səhifə yer ayırmışdır” (2, 13 - 14).

Bu minvalla Qəzənfər müəllim Əta Tərzibaşının fəaliyyətini yüksək dəyərləndirir, onun İraq-Türkman ədəbiyyatının toplanması, qorunması, təbliği istiqamətindəki yorulmaz və ardıcıl xidmətlərindən qədirlənlik hissi ilə söz açır:

“İraq-Türkman poeziya antologiyası”nın 2-ci kitabına (3) yazdığı “Ön söz”də isə professor Qəzənfər Paşayev göstərir ki, “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında Kərkük ədəbiyyatşünaslığı elminin patriarxı, görkəmli folklorşünas və ədəbiyyatşünas alim Əta Tərzibaşıya da yer verilmişdir.

Qeyd etməyə dəyər ki, Əta Tərzibaşı Azərbaycanda keçən əsrin 60-70-ci illərindən yaxşı tanınırdı. Onun kitabları əsasında “Kərkük bayatıları” (1968), “Arzu-Qəmbər dastanı” (1971), “Kərkük mahnıları” (1973), “İraq-Kərkük atalar sözləri” (1978), “İraq-Kərkük bayatıları” (1984) kitabları nəşr olunmuşdur. Odur ki, Əta Tərzibaşı haqqında “Azərbaycan yazıçıları (XX-XXI yüzillikdə)” adlı ensiklopedik məlumat kitabında və Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında oçerklərin verilməsi təbiidir.

Təəssüf ki, akademik Məmməd Arif Dadaşzadənin təşəbbüsü ilə onu ədəbi-elmi əlaqələrimiz yolunda müstəsna xidmətlərinə görə vaxtilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasına fəxri üzv seçmək məsələsi gündəmə gələndə Əta Tərzibaşı İraqda siyasi durumu və rejimin qəddarlığını nəzərə alaraq, bu yüksək fəxri adı almaqdan imtina etdi (Ətraflı məlumat üçün bax: 4, 40-41).

Göründüyü kimi, hörmətli professorumuz Qəzənfər müəllim Əta Tərzibaşını “Kərkük ədəbiyyatşünaslığının patriarxı” kimi dəyərləndirir, onun bu sahədəki xidmətlərinin, necə deyərlər, yığcam xülasəsini verir ki, bu da bizdə mühüm, dolğun təsəvvürlər formalaşdırır. Bu fikirlərdə biz Əta Tərzibaşının kərkük folklorunun – bayatıların, mahnıların, atalar sözləri, dastanlarının da toplanması, nəşri sahəsində fədakarlığını görürük.

Mən Əta Tərzibaşı ilə bağlı bu yazımda əbəs yerə dəfələrlə prof. Q.Paşayevdən sitatlar gətirmirəm. Axı İraq-Türkman dünyasını bizim üzümüə açan məhz Qəzənfər müəllim olmuşdur. Biz bunun təsdiqini Arəstə Paşayevanın tərtibçiliyi

ilə işıq üzü görün “Kərkük sevdalı elm adamı” (“Təhsil” 2013, 232) kitabından da apaydın şəkildə görürük. Kitabın annotasiyasına göz yetirmək bəs edər ki, buna şahid olaq: “XX əsrin 70-ci illərindən günümüzədək prof. Qəzənfər Paşayevin yaradıcılığına həsr olunan elmi və elmi-publisistik yazıları üçün alan bu kitabın I-ci bölümündə Türkiyə və İraqda türkcə və ərəbcə çıxan və Quzey Azərbaycanda çap olunan məqalələr yer alır. İkinci bölümə görkəmli alim və qələm sahiblərinin Prof. Q.Paşayev haqqında ürək sözləri verilmişdir. Üçüncü bölümə Türkiyə və İraqda türkcə çıxan, lakin Azərbaycanda işıq üzü görməyən məqalələr toplanmışdır. Kitabda Q.Paşayevin həyatı, yaradıcılığı və çap etdirdiyi əsərləri barədə məlumat, eləcə də həmin kitabların üz qabığı tarixi ardıcılıqla təqdim edilir.

Görkəmli alimlərdən Prof.Dr. İhsan Doğramacı, Prof.Dr. Sübhü Saatçı, Prof.Dr. Mahir Naqib, Prof.Dr. Mustafa Arqunşah, Prof.Dr. İsa Özqan, Prof.Dr. Cəlal Ərtuq, Prof.Dr. Babək Qurbanov, Prof.Dr. Əflatun Nemətzadə və bir çox başqalarının yazılarında prof. Paşayevin gördüyü gərəklı işin miqyası gündəmə gətirilir”.

İndi də biz həmin kitabda yer almış yazılardan birinə – Mövlud Taha Qayaçının “Onu sevməmək olmur” məqaləsindən bir parçaya diqqət kəsilsək, İraq-Azərbaycan mədəni əlaqələrinin qurulmasında prof. Q.Paşayevin fədakarlığından hali olarıq! “İraq türkmanları ilə Azərbaycan türkləri arasında çağdaş kültür körpüsünün təməl daşını atma şərəfini Rəsul Rza pay etmişdir. Kərkükə yaddığı qısa ziyarəti sırasında xocamız Əta Tərzibaşının üçcildlik “Kərkük xoyrat və maaniləri” kitabını əldə edən Rəsul Rzanı – Azərbaycanda sərbəst şeir cığırını açıb dərinləşdirən ünlü şairi bu xalq yaradıcılığı nümunələri elə təsirləndirmişdi ki, onun çalışmaları Azərbaycanda bayatı janrına rəğbəti bir dönüşə gətirib çıxardı.

Əta bəyin adı keçən kitabı elm adamları tərəfindən çox mühüm və zəruri sayılmış, çoxsaylı araşdırmalara mövzu olmuş, bir çox ədəbiyyatçının könlündə səl-tənət taxtını qurmuşdu. Bu vadedə könül verən gənc nəslin nümayəndələrindən biri də Qəzənfər Paşayev olmuşdur. Qəzənfər İraqda fəaliyyət göstərən Sovet şirkətində çalışarkən, fürsətdən yararlanaraq xalqa xidmət göstərmişdir. Q.Paşayev İraqda işlədiyi altı ilə ərzində böyük əlaqələr qurmuş, bol-bol material toplamış, dəyərli işlər görmüşdür. Siyasi baxımdan zorakılıqlarla qarşı-qarşıya qaldığı da olmuşdu.

Onunla tanışlıq mənə Bağdadda “Qardaşlıq” ocağında qismət olmuşdu. Sağlam, dinamik qəzet müxbirləri kimi bir əlində qeyd dəftəri, bir əlində maqnitofon qeyd edir, səs yazırdı. Sovet rejimi dönəmi idi. Kommünizm kabusu İraqı da cayanığına almışdı. Kommünistlər 1959-cu ildə Kərkükdə qətlə tövətmişdilər. Bizlərdə Qəzənfər Paşayevə münasibət başqa idi. Azəri olduğu yardımına yetmişdi. Çünki azərilər də Sovet rejiminin qurbanı hesab olunurdu. Bununla belə, Qəzənfər ürəyini açıb kimliyini göstərə bilməzdi. O, Abbas Zamanov kimi millətçi adı qazanmışlardan söz açaraq pasport kimi istifadə edirdi. Sovet pasportu daşdığı üçün kritik suallarla qarşılaşdığı, kəndi inancı acısından cavab verməmək nəticəsində çəkdiyi sıxıntılar, ölçülü-biçili danışma və davranışlarına rəğmən o, Sovet Bağdad Elçiliyində nəzərdən düşmüş və izlənmışdi. Onu Sovetlərin əleyhdarları Türkmanlarla yaxınlaşmasına, Türkman “qardaşlıq” ocağına ayaq açmasına, “Qardaşlıq” dərgisində yazı yazdığına görə suçlamışdı. Amma Qəzənfər Paşayev diplomatik və açıqgözlülük fərasəti ilə fəlakəti adlamayı bacarmışdı.

Çox vəfalı olan bu dostumla anılacaq anlarım kitab dolduracaq qədər çoxdur. Bu yazımda ancaq bir olay üzərində duracağam. 1966-cı ildə Qəzənfər material toplamaq üçün Kərkükə gəlmişdi” (64-65).

Məncə, bu 3-4 abzaslıq mətndə həm Qəzənfər müəllimin, həm Xalq şairi Rəsul Rzanın, həm də Əta Tərzibaşının ədəbi-mədəni əlaqələrimizin qurulmasında və möhkəmləndirilməsindəki mühüm xidmətlərini tam aydınlığı ilə təsəvvürümüzə canlandırma bilərik. Burada o dövrə nəzərən “Gənc nəslin nümayəndəsi” olaraq təqdim olunan Qəzənfər müəllim məhz gəncliyindən bu günə kimi həyatını, elmi fəaliyyətini İraq-Türkman ədəbiyyatı, folkloru, dili, mədəniyyəti və s. mədəni əlaqələrin qurulması, möhkəmləndirilməsinə həsr etdi. Bunun bariz bir nümunəsi də onun Əta Tərzibaşını bizim ədəbi-elmi aləmə təqdim etməsidir ki, bu gün biz bu mövzudan danışarkən Qəzənfər müəllimin yazdıqlarına istinad etmədən ötüşə bilmirik. Eləcə də bu mövzuda ərsəyə gələn dissertasiyalar, araşdırmalar, kitablar və s. də öz kökünü-rişəsini Qəzənfər Paşayevin qurduğu Türkmaneli – Azərbaycan mənəvi qardaşlıq körpüsündən keçməklə götürür. “İraq-Türkman ləhcəsi” (“Elm”, 2004), Kübra Quliyevanın “İraq-Türkman ləhcəsinin leksikası” (“Elm və təhsil”, 2022) və başqa bu qisim kitabları buna əyani nümunə gətirə bilərik.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Səkinə Qaybaliyeva “İraq-Türkman folklor mühiti” monoqrafiyasının (1) “İraqda Türkman folklorunun tədqiqatçıları” adlı fəslində Əta Tərzibaşıya lap başda xüsusi yer ayırır: “İraq türkmanlarının və bütövlükdə türk dünyasının XX əsrdə yetişdirdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən biri Əta Tərzibaşı xalqın tarixi keçmişinin, milli-mənəvi zənginliyinin ən bariz göstəriciləri – dil, folklor, ədəbiyyat, mətbuat və s. kimi mühüm sahələrdə yorulmadan çalışmış, fundamental əsərlər yaratmışdır. Əsl adı Ətaullah (Allahın töhfəsi, payı) olan bu dəyərli alim, həqiqətən, Allahın onun xalqına bəxş etdiyi əvəzsiz bir nemətdir. Əta Tərzibaşı 14 noyabr 1924-cü ildə İraqda Kərkükün Bulaq məhəlləsində anadan olmuşdur. O, Kərkükün Piryadi məhəlləsində ibtidai məktəbdə ilk təhsilinə başlamış, burada Qurani-Kərimi xətm etmişdir. Sonra altı sinifli türk məktəbində oxumuş, tam orta təhsilini ərəbcə bitirmişdir. 1950-ci ildə Bağdadda hüquq fakültəsini bitirən Ə. Tərzibaşı təqaüd yaşınadək Kərkükdə vəkil işləmişdir (1, 148).

Bu cümlələrlə başladığı oçerkində Səkinə xanım Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, publisistik fəaliyyətindən ətraflı şəkildə bəhs açmışdır.

Ayrı-ayrı mənbələrə isnadən də bir daha Əta Tərzibaşının öz xalqının yolunda göstərdiyi fədakarlıqları görürük. Canı-qanı, ruhu ilə doğma türkman ellərinə bütün ömrü boyu xidmətdə olan alim həm də doğma Azərbaycanımıza qardaşlıq əlini uzatmış, İraq-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin qurulmasına əvəzsiz töhfələr vermişdir. Onun adı təzkiyəçi və folklorşünas alim kimi türk dünyasının tarixində dünya durduqca yaşayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qaybaliyeva S. İraq-Türkman folklor mühiti. Bakı, Elm və təhsil, 2020
2. Paşayev Q. İraq-Türkman poeziya antologiyası. I cild, Bakı, Elm və təhsil, 2019
3. Paşayev Q. İraq-Türkman poeziya antologiyası. II cild, Bakı, CBS PP, 2021
4. Paşayev Q. Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti. Bakı, 2016



Orxan İSAYEV

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: orkhanlit@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.2.103>



ƏTA TƏRZİBAŞI PUBLİSİSTİKASININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: İraq-türkman, publisistika, ədəbiyyat, Kərkük, diktatura

SUMMARY

The main features of Ata Tarzibashi's publicist

The article examines the main features of the journalistic articles of Ata Tarzibashi, a prominent Iraqi-Turkmen scientist. Although Ata Tarzibashi's publicism is more scientific, it also covered other topics. Depending on the conditions created by the existing political regimes in Iraq, Ata Tarzibashi's journalism differs from one another in terms of idea-content direction. His scientific-journalistic articles are mostly devoted to language and literature issues. In general, both scholarly and journalistic articles of the scientist focus on the existence of the Turkmen national identity in Iraq and the promotion of their literary and cultural heritage. After 2003, articles written about the known and unknown aspects of the genocide committed against the Turkmens in Kirkuk and surrounding cities formed the main line of Ata Tarzibashi's publicity.

Key words: Irak-turkman, publicism, literature, Kirkuk, dictatorship

РЕЗЮМЕ

Основные особенности публицистики Ата Тарзибаши

В статье было расследовано основные особенности публицистических статей иракско-туркменского учёного Аты Тарзибаши. Публицистика Аты Тарзибаши хотя и носит более научный характер, но затрагивает и другие темы. В зависимости от условий, созданных существующими политическими режимами в Ираке, публицистика Аты Тарзибаши отличается друг от друга по идейно-содержательной направленности. Его научно-публицистические статьи посвящены преимущественно вопросам языка и литературы. В целом как научные, так и публицистические статьи ученого посвящены существованию туркменской национальной идентичности в Ираке и пропаганде их литературного и культурного наследия. После 2003 года статьи, написанные об известных и неизвестных аспектах геноцида, совершенного против туркмен в Киркуке и близлежащих городах.

Ключевые слова: Ирак-туркман, публицистика, литература, Киркук, диктатура

Görkəmli türkman tədqiqatçısı Əta Tərzibaşı müxtəlif illərdə əməkdaşlıq etdiyi qəzet və jurnallarda dərc etdirdiyi publisistik məqalələri ilə də İraq-türkman cəmiyyətinin diqqətini cəlb etmişdir. Daha çox elmi-tədqiqatlar məqalələri ilə tanınan Əta Tərzibaşının publisistik məqalələri də insanlar arasında böyük maraq doğurmuş, ictimai rəyin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Onun mövzu cəhətdən xeyli zəngin olan publisistikası cəmiyyətdə baş verən neqativ halların aradan qaldırılmasına, müxtəlif ictimai və sosial problemlərin həll edilməsinə və ən əsası türkmanlara qarşı yürüdülmən ayrı-seçkilik siyasətinə son qoyulmasına xidmət edirdi. Əta Tərzibaşının publisistik yazılarında problemlərin qabardılması ilə yanaşı onun həlli yolları da öz əksini tapmışdır. Nicat Kövsəroğlu yazır ki, Tərzibaşı bələdiyyə, sağlq, təhsil və digər mövzularda olan əskiklikləri

göstərmək, dairə müdirlərinin diqqətini o əskik yanlara çəkərək çözümlər aramaq üçün yazılar ələ alırdı [2, 13].

Əta Tərzibaşı elmi fəaliyyətində olduğu kimi, publisistik yaradıcılığında da daim aktual mövzulara müraciət edir və qələmindən çıxan bu yazılar türkman cəmiyyətinin inkişafında böyük rol oynayırdı. Onun publisistik məqalələrinin özünəməxsus cəhətlərindən biri də elmi fikir və düşüncələrinin zəngin olmasından ibarətdir. “Publisistika elmi və bədii ədəbiyyatın qovşağında yerləşdiyinə görə siyasət, estetik, jurnalistika, bədii ədəbiyyat, incəsənət, sosiologiya, psixologiya, informatika kimi elm sahələri ilə sıx bağlı olur” [1, 5]. Əta Tərzibaşı publisistikası ictimai rəy formalaşdırmaqla yanaşı, bir növ elmi düşüncəyə də təsir etmək imkanına malikdir. Görkəmli alimin elmi fəaliyyəti ilə publisistik yaradıcılığı arasında nəzərə çarpacaq sərhədlər mövcud deyil və hər iki yaradıcılıq sahəsi bir-birini tamamlayır. Onun “Yazı dili, qonuşma dili”, “Yeni şeir üzərinə”, “Yazı yazanlarımız, şeir düzənlərimiz”, “Kərkük tarixindən yarpaqlar” və s. bu kimi məqalələri həm publisistik dəyəri, həm də elmi keyfiyyəti ilə seçilir. Əta Tərzibaşının bu cür məqalələrini çəkinmədən İraq-türkman elmi publisistikasının ən gözəl nümunələri adlandırmaq bilərik.

İraqda türkman milli kimliyinin yaşaması üçün olduqca önəmli olan dil amili Tərzibaşının elmi tədqiqatları ilə bərabər publisistikasının da əsas mövzularından biridir. Görkəmli alim “Yazı dili, qonuşma dili” adlı məqaləsində türkmanların şifahi və yazılı dilinin əhəmiyyətindən, dilin cəmiyyətin inkişafında oynadığı rolundan danışmaqla yanaşı, mövcud problemlərin elmi həllini də göstərir, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilini İraq türkmanları üçün örnək hesab edir. Əta Tərzibaşı adını çəkdiyimiz məqaləsində yazır: “Ayrıca, dilin düzəni və qəvaidi xüsusunda da qaynaq vəzifəsi görən Quran çeşidli dil dərəcələrini hər zaman müin bir sonluğa bağlayır. Türkcədə isə belə bir ana kitab mövcud olmamaqla bərabər İstanbulun gəlmiş ləhcəsi yüz illərlə əsas tutularaq ümumi bir yazı dilinin vücut bulması bilinən bir həqiqətdir. Mənə qalarsa, türkcə üçün bir ana kitab axtarılsa, bu ehtiyacı nəsr sahəsində “Dədə Qorqud” kitabı qarşılaya bilər” [6, 2]. Əta Tərzibaşı “Kitabi-Dədə Qorqud”a yüksək dəyər verməklə onu müqəddəs Quranı-Kərimlə müqayisə edir və Quranın ərəb dilinin inkişafında oynadığı rolu türk dilləri üçün də “Dədə Qorqud”un oynaya biləcəyini vurğulayır. Əta Tərzibaşının bu fikri XXI əsrdə hələ də öz həllini tapmamış türk xalqları üçün ortaq dil və əlifba probleminin aradan qaldırılmasına da yardımçı ola bilər.

Əta Tərzibaşının elmi-publisistik məqalələrində irəli sürdüyü müddəalar bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Sərbəst şeirlər bağlı bir çox elmi məqalələri ilə yanaşı “Yeni şeir üzərinə” adlı elmi-publisistik yazısında da öz fikir və düşüncələrini geniş oxucu kütləsi ilə bölüşür. 1964-cü ildə “Qardaşlıq” dərgisində işıq üzünə çıxən bu məqalədə alimin sərbəst şeiri böyük ustalıqla keçə parçasına bənzətməsi diqqət çəkir. Müəllif yazır: “Sərbəst şeir əgər yəhərin altına qoyulan keçə parçasına bənzədə bilər ki, o, nə əyərdir ata layiq ola, nə də palandır eşşəyə uya!” [7, 3]. XX əsrin ortalarında İraq-türkman ədəbiyyatında geniş yayılan sərbəst şeiri heç cür qəbul edə bilməyən Əta Tərzibaşı bir müddət sonra sərbəstdə də gözəl şeir nümunələrinin yarandığını etiraf etmişdir.

“Yazı yazanlarımız, şeir düzənlərimiz” adlı elmi-publisistik məqaləsində də çağdaş türkman şairləri haqqında qısa məlumat verir. Əta Tərzibaşı yazının əvvəlində xüsusi olaraq qeyd edir ki, imzalarının tanınması üçün hər nə gəldi yazan şairlər də kifayət qədərdir. Onların ədəbiyyatdan, şeiriyyatdan məlumatsız olmaları həm cəmiyyətin poeziya zövqünə mənfi təsir edir, həm də İraq-türkman ədəbiyyatının inkişafına əngəl yaradır [9, 209]. Əta Tərzibaşının İraq-türkman ədəbiyyatına dərinlən bələd olması bu cür nöqsanların ona daha tez məlum olmasına imkan verir. Bu baxımdan publisistik yazılarında da ədəbiyyat məsələlərinə tez-tez müraciət edir və bədii ədəbiyyatın inkişafına maneə yaradan nüansların aradan qaldırılmasına çalışır. Ədəbiyyatla bağlı müxtəlif konfrans və jurnallar üçün yazdığı elmi məqalələrdə bu və digər problemləri göstərməklə yanaşı, publisistik məqalələrində də bu çatışmazlıqları qəzet dili ilə geniş oxucu kütləsinə təqdim edir. Onun bu cür publisistik yazıları bir növ gənc qələm adamlarına tövsiyə xarakteri də daşıyır.

Publisistikanın özünəxas müəyyən cəhətləri mövcuddur ki, onları nəzərə almadan yazılan məqalə cəmiyyətdə istənilən effekti yarada bilməz, ictimai fikrin formalaşmasına təsir göstərməz. “Publisist həyatı əks etdirməli, onun haqqında kütləni düşünməyə inandıracaq formada danışmağı bacarmalıdır. Material nə qədər düzgün qurulsun, müəllifin üslubu nə qədər fərdi olsa da, publisistik mövqe, peşəkar yanaşma tərzini, şəxsi ustalığı olmadan uğurlu nəticə əldə etmək mümkün deyil” [1, 5]. Tərzibaşı publisistikasında yuxarıda qeyd olunan bütün amillər var və onlar bir-birini zəncirvari şəkildə izləyir. Bütün bunlar Əta Tərzibaşının qələmindən çıxan yazıların ictimai rəyə təsirini daha da qüvvətləndirir. Qeyd edilən amillərlə yanaşı müəllifin mövzuya yanaşma tərzinin spesifikasiyası da önəmlidir. Öz xalqının ruhuna yaxından bələd olan Ə. Tərzibaşı yazdığı publisistik məqalələrində bu nüansa xüsusi fikir verir. Onun müxtəlif mövzularda qələmə aldığı elmi-publisistik və publisistik məqalələrinin böyük əksəriyyətində şeir nümunələrini təqdim etməklə şəxsi fikir və düşüncələrinin təsir gücünü artırmış olur. 1965-ci ildə “Qardaşlıq” dərgisinin 4-cü sayında işıq üzünə gələn “Sandalye düşkünləri” adlı məqaləsi sırf ictimai-siyasi və sosial mövzuda qələmə alınsa da, Tərzibaşı Osmanlı şairi Nəfinin məqalənin ana xəttinə uyğun gələn

“Bivəfa dünya əgər mən bildiyim dünya isə

Şəmini bir kimsənin yandırmadı ta sübhədək” – beytini verməklə məqaləni daha oxunaqlı və təsirli etmişdi. “Kərkükdə may 1924 qətləmi” adlı yazısında da görkəmli türkman şairi Məhəmməd Sadıqın qanlı hadisəyə həsr olunmuş şeirini məqaləsinə əlavə etmişdir [8, 45-46]. “Yeni şeir üzərinə” adlı elmi-publisistik məqaləsində Əta Tərzibaşı İran ədəbiyyatından da bir beyti nümunə gətirdiyini görürük [7, 1]. Publisistik yazılarının bir çoxunda bədii ədəbiyyat nümunələrindən istifadə etməsini Əta Tərzibaşının fərdi üslubu adlandırma bilirik. Fikrimizcə, bu uğurlu metod müəllifin yazılarını daha oxunaqlı və yadda qalan etmişdir.

Publisistikanın latınca “publicus”, yəni “ictimai” sözündən yarandığını nəzərə alsaq, ictimai-siyasi mövzuların bu fəaliyyət növünün özəyini təşkil etdiyini deyə bilirik. İstənilən publisist cəmiyyətin həyatında xüsusi rol oynayan bu mövzularda öz baxış bucağından yanaşmış, müxtəlif çatışmazlıqları yazılarında

oxuculara təqdim etməyə çalışmışdır. İstənilən publisistik məqalənin yazılmasında başlıca məqsəd mövzu ilə bağlı ictimai rəyə təsir etmək, onu daha düzgün şəkildə formalaşdırmaqdan ibarət olur. Sözsüz ki, ictimai-siyasi mövzulu publisistik məqalələr yazmağın çətinliyi və sonrakı nəticələri hər bir cəmiyyətdə eyni olmamışdır. XX əsrdə İraqda cərəyan edən siyasi hadisələr fonunda bu cür məqalələr yazmaq daha çox cəsarət və hünər tələb edirdi. 1917-ci ildən 1921-ci ilə qədər ingilis işğalı dövrü, 1921-ci ildən 1958-ci ilə qədər krallıq dövrü, 1958-ci ildən günümüzə qədər isə respublika dövrü. Bir əsrə sığan və bir-birindən tamamilə fərqlənən siyasi rejimlərin hər birinin özünəməxsus çətinlikləri İraq cəmiyyətini, xüsusilə də türkmanları ağır şərtlər altında yaşamağa vadar edirdi. 1968-ci ildən 2003-cü ilə qədər İraqda hakimiyyətdə olan Bəəs partiyası və bu partiyaya rəhbərlik edən Səddam Hüseynin diktatura rejimi qədim Mesopotamiya torpağında zülmün, ədalətsizliyin ən pik nöqtəsi idi. Bu baxımdan Əta Tərzibaşının publisistik fəaliyyəti də dövrlərə görə bir-birindən fərqlənir. Görkəmli tədqiqatçının siyasətlə ciddi şəkildə məşğul olduğunu və ya İraqda hökm sürən siyasi rejimlərə sət etiraz etdiyini iddia etmək olmaz. Lakin o, daim türkmanların haqq və hüquqlarının müdafiəçisi kimi tanınmış, publisistik fəaliyyəti də daha çox bu istiqamətdə olmuşdur. “O, türkman xalqı ilə maddi və mənəvi bir şəkildə ilgilənmiş, heç bir şəkildə yardımını əsirgəməmişdir” [2, 6]. 1959-cu ildə Əta Tərzibaşının əməkdaşlıq etdiyi “Bəşir” qəzetinin bağlanması, özünün isə Hillə şəhərinə sürgün edilməsi də məhz onun ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə bağlı idi. Onu da qeyd edək ki, “Bəşir” qəzetinin siyasi xəttini Əta Tərzibaşı müəyyən edirdi [4, 135]. Bu baxımdan da həm qəzetin bağlanması, həm də Əta Tərzibaşının Kərkükdən uzaqlaşdırılması eyni planın tərkib hissələri idi. Əta Tərzibaşı “Kərkük mətbuat tarixi” əsərində yazır: “Qəzeti çıxararkən qarşılaşdığımız zorluqlar yuxarıda saydıqlarımızdan daha çoxdur.... İşdə qatlanmaqda olduğumuz bu və daha başqa zorluqlar, çətinliklər göz önündə bulunduracaq olan sevgili oxuyucularımızın qəzetimizi şəhərimizdə çıxan o biri türkcə qəzetlərlə qarşılaşdıraraq artıq bundan sonra tənqid etmək insafını əldən buraxmamaları gərəkir” [4, 141]. Həmin dövrdə Kərkükdə “Bəşir”lə yanaşı “Kərkük” və “Afaq” qəzetləri də dərc olunurdu. Ə.Tərzibaşının yazdığından belə məlum olur ki, bu qəzetlər arasında daha çox “Bəşir”in fəaliyyətinə dövlət tərəfindən süni əngəllər yaradılırdı. Heç şübhəsiz ki, bunun başlıca səbəbi Əta Tərzibaşı və onun məqalələri idi.

Əta Tərzibaşı “Kərkük mətbuat tarixi” əsərində 1879-1985-ci illərdə Kərkükdə mövcud olan mətbəə və qəzetlərin fəaliyyətindən yazsa da, açıq şəkildə siyasi məsələlərə toxunmamış, 4 dövrə böldüyü Kərkük mətbuat tarixini siyasi cəhətdən şərh etməmiş, türkdilli mətbuata yaradılan süni əngəlləri açıq dillə yazmamışdır. Əsərin ilk nəşrinin 2001-ci ildə, yəni Səddam Hüseynin hakimiyyəti zamanı həyata keçirildiyini nəzərə alsaq, müəllifin ehtiyatlı davranmasını başa düşmək olar. Hələ 1958-ci ildə İraqda respublika elan olunanda bir çoxları kimi Əta Tərzibaşı da gələcəyə ümidlə baxmağa başladı. Bunu onun həmin dövrdə qələmə aldığı yazılarında da görmək olur. 1958-ci ildə “Bəşir” qəzetində işıq üzü görən “Milli inqilab və ədəbiyyatımız” adlı məqaləsində yazırdı: “Yeni doğan Cümhuriyyət rejimi məmləkətə bir çox yeniliklər gətirmiş olacaq. Bu arada hər baxımdan şiddətli

təzyiq altında qəbul etmiş olan fikir hürriyyəti əski bağlarını qırmaq yolunu tutmuş olmasının zövqünü millətə verəcək” [5, 1]. Əta Tərzibaşı bu cümlələrlə gələcəyin daha parlaq və xoş olacağı fikrini oxucuları ilə bölüşür. O, adını çəkdiyimiz məqaləsində respublika idarə üsulunu ingilis işğalı və kraliyyət dövrü ilə müqayisə edərək yazır: “Birinci Dünya Savaşında İraqı işğal edən ingilislərə qarşı duyulan nifrət hissələrini gizlətməyən xalq, nəhayət əski idarənin də təqib etdiyi siyasət üzündən bunları açığa çıxarmaq cəsarətindən uzaq qalmışdı” [5, 1]. Burada bir məqamı da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Əta Tərzibaşı kiçik bir məqalədə ümumiləşdirmə bacarığı ilə 2 dövrü yeni yaranan siyasi dövrlə müqayisə edir və eyni zamanda xalqın bu rejimlərə münasibətini qələmə alır. Əta Tərzibaşının ümumiləşdirmə bacarığı bir çox publisistik məqalələrində nəzərə çarpır. Bu da görkəmli tədqiqatçının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri kimi dəyərləndirilməlidir.

İraqda Respublika elan olunan ildə Əta Tərzibaşı “Cümhuriyyətimiz qutlu olsun”, “Birliyə doğru”, “Cümhuriyyət rejiminə qarşı”, “Qəzetin önəmi”, “Məktəblər açılarkən” və s. publisistik məqalələri işıq üzü görmüş, krallıq idarə üsulunun respublika quruluşu ilə əvəz edilməsi görkəmli alimdə gələcəyə böyük ümidlər yaratmışdır. 1958-ci ildə “Bəşir” və “Kərkük” qəzetlərində işıq üzü görən bu məqalələrin hər birində Əta Tərzibaşı önəmli hesab etdiyi milli birlik, azad mətbuat, təhsil və s. bu kimi əhəmiyyətli məsələlərə toxunmuşdur. İraqda respublika elan olunandan cəmi bir neçə ay sonra “Bəşir”in bağlanması, Ə.Tərzibaşının sürgün edilməsi bu quruluşun da digərlərindən fərqlənmədiyini sübut edir.

Respublika dövründə bacarıqsız, savadsız, xalqı düşünməyən və yalnız öz kreslosunu, vəzifəsini qorumağa çalışan insanların idarəçilikdə yüksək mövqe tutması da Əta Tərzibaşını düşündürən məsələlərdən idi. Xalqın onsuz da çətin olan vəziyyəti bu cür insanların idarəçiliyi altında daha da ağırlaşdı. Ə.Tərzibaşı bu cür insanlara qarşı öz səsinə 1965-ci ildə “Qardaşlıq” dərgisində dərc etdirdiyi “Sandalye düşkünləri” adlı məqaləsində ucaldır. Müəllif yazır: “Bu dar görüşlü, qısa düşüncəli kimsələr özlərini uca dağın təpəsindəymişlər kimi nəhəng bir aynada görürlər, aşağıdan keçənlərə yuxarıdan baxaraq onları kiçik bilirlər. Amma o zavallıları bilmirlər ki, özləri də aşağıdakıların gözündə kiçik bir oyuncaq biçimində görünürlər” [8, 45]. Əta Tərzibaşı bu sözlərlə xalqı idarə edən yarıtmaz məmurların tam təsvirini verməyi bacarır. Şübhəsiz ki, bu sözlər xalqın ürəyindən xəbər verirdi. Sadə insanlar Əta Tərzibaşının bu tip məqalələrini böyük həvəslə mütaliə edirdilər. Əta Tərzibaşı “Sandalye düşkünləri” adlı məqaləsində vəzifədə olan insanın necə işləməli olduğunu da yazır. Adını çəkdiyimiz məqalədə oxuyuruq: “Davamlı olmayan bir vəzifədən ötrü dünyaya bel bağlamağın doğru olmadığı aşkardır. İnsanoğlu vəzifəyə keçici bir gözlə baxmalı, fürsəti qaçırmayaraq millətinə yararlı olmağa çalışmalıdır. Vəzifənin bir faydası da məşru yolla xalqa xidmət etməklə dost qazanmaqdır. Əks duruma düşən düşkünlər millətin gözündə xar olacaqlar, dostlarını itirib sonda yaptıkları işdən utanc duyacaqlar” [8, 45]. Məsləhət xarakterli bu cümlələrə Əta Tərzibaşının digər bir publisistik yazısında da rast gəlirik. “Gənclərimizdə aranan vəsflər” adlanan bu məqalədə də Tərzibaşı el ağsaqqalı kimi gənclərə məsləhətlər verir, onların millətə necə xidmət edə biləcəklərini göstərir. Görkəmli alim türkman gənclərinə xalqa yararlı olmaları

üçün 3 əsas xüsusiyyətə sahib olmalarını tövsiyə edir. Onun fikrincə, çalışqan, savadlı və əxlaqlı gənclər öz millətinə daha faydalı ola bilərlər [9, 102]. Maraqlısı budur ki, Əta Tərzibaşı “Gənclərimizdə aranan vəsflər” adlı məqaləsini də 1965-ci ildə yazmış və “Qardaşlıq” dərgisində dərc etdirmişdir.

Sonrakı illər, əsasən də 1968-ci ildə Bəəs partiyasının hakimiyyətə gəlməsi ilə İraqda diktatura rejimi yaranır, krallıq və respublika dövrlərində cüzi azadlıq da ləğv edilir. Əta Tərzibaşının sonrakı publisistik fəaliyyətinə nəzər saldıqda alimin ehtiyatlı davrandığını, milli məsələlərə, siyasi mövzulara toxunmadığının şahidi oluruq. Ə.Tərzibaşı 1968-ci ildən başlayaraq daha çox elmi tədqiqatlara və elmi-publisistik yazılara üstünlük verir, bir növ Səddamın qəzəbinə tuş gəlməməyə çalışır. Uzun illər İraq-türkman folkloru və ədəbiyyatını tədqiq edən professor Qəzənfər Paşayev yazır ki, Əta Tərzibaşıya Azərbaycan Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü olmasını təklif edəndə onun imtina etməsinin də səbəbi İraqda hökm sürən diktatura rejimi olmuşdur [3, 40].

Səddam Hüseynin hakimiyyəti illərində Əta Tərzibaşı siyasi mövzuda yazılar yazmasa da, onun elmi fəaliyyəti də bir növ Türkman milli davasına hesablanmışdı. İraqda türk kimliyini məhv etməyə çalışan diktatura rejiminə qarşı elm cəhəsində mübarizə aparan Ə.Tərzibaşı xoyrat, mani, xalq mahnıları, İraq-türkman ədəbiyyatı, dili, mədəniyyəti ilə bağlı yazdığı yazılarda türkmanların İraq ərazisində əsrlərdir var olduqlarını, zəngin mədəni və ədəbi irs yaratdıqlarını sübut etmişdir. Qəddar və zalım rejimə qarşı ən ağıllı mübarizə üsulu məhz bu idi. Əta Tərzibaşı da bu yolu seçmişdi.

2003-cü ildən sonra yazdığı publisistik məqalələrində biz yenə Əta Tərzibaşının türkmanların haqq və hüquqlarının müdafiəçisi kimi çıxış etdiyinin şahidi oluruq. “Türkmü, türkmənmi ya da türkman?”, “Ərbildə türkmanların müstəqil milli bir qəzeti Saray”, “Urfa xatirələrim”, “Milli mirasımızda günlər” və s. kimi məqalələri bu qəbildəndir. Tədqiqatçı alim bu məqalələrində çəkinmədən İraqda türkman milli varlığını müdafiə edir, illərlə hüquqları tapdanan türkmanların haqq səsinə bütün türk dünyasına çatdırır. “Ərbildə türkmanların müstəqil milli bir qəzeti Saray” adlı məqaləsi bu baxımdan böyük maraq doğurur. Belə ki, Səddam rejimi uzun illər bu şəhərin etnik tərkibini süni şəkildə dəyişməklə Ərbilin türk şəhəri olmadığını sübut etməyə çalışmışlar. Lakin Əta Tərzibaşı bu məqaləsi ilə Ərbilin tarixən qədim türk şəhəri olduğunu, türkmanların bu şəhərdə mədəni cəhətdən inkişaf etdiyini və heç bir siyasi qüvvədən asılı olmayan, tam müstəqil fəaliyyət göstərən “Saray” adlı qəzetin ərbilli türkmanları birləşdirdiyini xüsusi şəkildə vurğulayır. Əta Tərzibaşının Ərbilin türklüyünü isbat etmək cəhdləri bununla yekunlaşmışdır. 2004-2005-ci illərdə 3 cildlik “Ərbil şairləri” adlı əsərini çap etdirməsi də bu məqsədə xidmət edirdi.

İraqda Səddam rejimi devrildikdən sonra Əta Tərzibaşının publisistik məqalələri arasında Kərkük qətliaamları mövzusu xüsusi rol oynayır. Görkəmli alim bu məqalələrlə uzun illərdi türkmanların ürəyində qalan sözlərin yazı şəkilində ictimailəşdirməklə əsl ziyalı mövqeyini ortaya qoymuşdur. 1968-ci ilə qədər Ə.Tərzibaşının Kərkük qətliaamları ilə bağlı yalnız bir yazısı işıq üzü görmüşdür. “Ya qazi ol, ya şəhid” məqaləsi 14 iyul qətliaamının ildönümü münasibətilə 1967-ci ildə

“Qardaşlıq” dərgisində dərc edilmişdi. 1968-2003-cü illərdə isə bu mövzuda yazdığı məqalələrə heç bir qəzet və jurnalda rast gəlmirik. 2009-cu ildə “Türməneli” jurnalında Əta Tərzibaşının “Kərkükdə may 1924 qətləmə” adlı silsilə yazılarının dərc olunduğunu görürük. Yenə eyni ildə və eyni jurnalda alimin “Kərkükdə 14 iyul 1959 qətləməsinin bilinməyən bəzi tərəfləri” adlı 4 silsilə məqaləsi işıq üzü görür.

Əta Tərzibaşı qətləmələrlə bağlı yazdığı məqalələrdə də öz üslubuna, dəstixəttinə sadıq qalır. O, bu məqalələrdə qətləmənin türkmənlərdə doğurduğu ağır-acıların təsvirindən daha çox real tarixi faktların gün üzünə çıxmasına çalışır, uzun illər xalqdan gizlədilən həqiqətləri İraq türklərinin diqqətinə çatdırır.

Əta Tərzibaşının publisistik fəaliyyətinə nəzər saldıqda görürük ki, alim elmi fəaliyyətində olduğu kimi, burada da heç kimi yamsılamır, öz prinsiplərinə və fərdi üslubuna sadıq qalır. Onun yüksək intellektual səviyyəyə malik olması, demək olar ki, bütün publisistik yazılarında nəzərə çarpır. Bu səbəbdən də onun publisistik məqalələrinin informativ yükü çox olur. Hər bir məqaləsi oxucuya kifayət qədər geniş məlumat aşılayır.

ƏDƏBİYYAT

- Ağamirzəyev Ə.Ç. “Publisistikanın nəzəri əsasları”, Bakı: Mütərcim, 2018, 152 s.
Kevseroğlu N. “Ata Terzibaşı. Hayatı və eserləri”, Ankara: Vadi Grafik, 2018, 72 s.
Paşayev Q.M. “Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti”, Bakı: Təhsil, 2016, 264 s.
Terzibaşı A. “Kerkük matbuat tarixi”, İstanbul: Yaylacık matbaacılık, 2005, 154 s.
Terzibaşı A. “Milli inqilap və edebiyatımız”, “Beşir” gazetesi, №3, 7 noyabr 1958-ci il.
Terzibaşı A. “Yazı dili, konuşma dili”, Kardaşlıq, №4, Bağdad, 1962
Terzibaşı A. “Yeni şiir üzerine”, Kardaşlıq, №7-8, Bağdad, 1964
Terzibaşı A. “Sandalye düşünleri”, Kardaşlıq, №4, Bağdad, 1965
Ziya M, Kuzeci Ş. “Ata Terzibaşının makaleleri (edebi yazıları)”, Ankara: Vadi Grafik, 2018, 220 səh.



İraq-türkman folkloruna dair araşdırmalar



Ramazan OAFARLI

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: ramazanqafar@yandex.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.2.110>

**İRAQ-TÜRKMƏN FOLKLORUNUN ÜMUMAZƏRBAYCAN POETİK
ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI İLƏ TİPOLOJİ MÜQAYISƏSİ VƏ
ÖZƏLİKLƏRİ (LAYLALAR VƏ BAYATILAR ƏSASINDA)**

Açar sözlər: xoyratlar, bayatılar, laylalar, beşik nəğmələri, lirlik şeir şəkilləri, folklor, uşaq janrları.

SUMMARY

**COMPARISON OF TYPOLOGY AND CHARACTERISTICS OF IRAQ-TURKMAN
FOLKLORE WITH AZERBAIJANI POETIC ORAL FOLK ART (BASED ON LAYL-
ALAR AND BAYATI)**

The article summarizes interesting Kerkut, Azerbaijani and Turkish scientists about the Iraqi-Turkmen language (dialect), literature and folklore. The lyrical poems of Iraqi-Turkmen folklore - lullabies and khoyrats - are compared with the lailalar and bayaty of the Azerbaijani Turks. The scientist shows that although the difference between Khoirat and Bayati is very insignificant, in meaning it seems to express the severity of sentiment in other regions. And one of the songs of Khoyrat shows that the residents of Kerkut are in a room of sorrow, and the Turks of Azerbaijan are in a valley of sorrow. Although the situation in the mourning room is grim, there is a hidden hope for good. In the valley of grief, hopes are dashed and dark moments are experienced.

Key words: khoyrats, bayat, lailalar, lullabies, lyric poems, folklore, children's. Genres

РЕЗЮМЕ

**СРАВНЕНИЕ ТИПОЛОГИИ И ХАРАКТЕРИСТИК ИРАК-ТУРКМАНСКОГО
ФОЛЬКЛОРА С АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ ПОЭТИЧЕСКИМ УСТНЫМ НАРОДНЫМ
ТВОРЧЕСТВОМ (НА ОСНОВЕ ЛАЙЛАЛАР И БАЯТИ)**

В статье обобщены интересные керкутских, азербайджанских и турецких ученых об иракско-туркменском языке (диалекте), литературе и фольклоре. Лирические стихи иракско-туркменского фольклора – колыбельные и хойраты – сравниваются с лайлалар и баяты азербайджанских тюрков. Ученый показывает, что, хотя разница между Хойратом и Баяти очень незначительна, по смыслу она как будто выражает тяжесть настроений в других регионах. И одной из песен хойрат показывает, что жители Керкута находятся в комнате скорби, а турки Азербайджана — в долине скорби. Хотя ситуация в комнате скорби мрачная, есть скрытая надежда на хорошее. В долине горя рушатся надежды и переживаются мрачные моменты.

Ключевые слова: хойраты, баяты, лайлалар, колыбельные песни, лирические стихи, фольклор, детские жанры

BİR ÖMÜRLÜK SEVGİ. Bağdad həmişə Azərbaycana doğma, Gəncə, Təbriz, Şəki və Şamaxıya isə qardaş, arxa olub.

Uzaqlığı, böyüklüyü qədər o diyara pay alıb vermişik. Ulu ərənlərimizin sevincini, kədərini paylaşmışıq. Əlimiz çatmayanda, ünümüz yetməyəndə bayatılarımızda, nağıllarımızda, dastanlarımızda yaşatmışıq. Bağdadı nağıllaşdırmışdıq. Bağdadı sehr, möcüzə mənbəyi bilmişik. Dünyanın başlanğıcını, mərkəzini, sonunu Bağdad saymışıq. Cənnət-məkanın dillərə düşən çox bağlarının «içini viran qoyublar». Amma Qoca Şərqin ürəyini nəğmələrdən, söz hikmətindən ayıran qüvvə tapılmayıb. İnsanların folklor yaddaşında Bağdad haqqın dərgahına çevrilib, arzuların məskəni kimi obrazlaşmış...

Bağdad ara:

Sam, Hələb, Bağdad ara.

Bülbülü güldən ötrü

Çəkiblər bağda dara.

Və Bağdadın yanında Kərkük ocağı qalanıb. Türkman ünvanlı bu ocağın odu, alovu Azərbaycandan kösövlənib. İraqlı gəlinlərin də dilində layla (leyla) çalınıb, bayatı (xoyrat) oxunub. Dədə Qorqud alqışı, Koroğlu nərəsi gələcəyə doğru uzanan yollara bələdçilik edib.

Dədə-babalarımız Bağdadı dost üçün, qohum üçün, sevgili yar üçün arayıblar. Bir də Qafqaz dağlarının ətəklərində oturub böyük Füzulinin həsrət, hicran, vüsal dolu dünyasına gedən cığırları tikanlardan təmizləyiblər. Oralarda görüş gecələrinin ayılı, ulduzlu keçməsinə arzulaşıblar. Oraların günəşini buralarda da görmək istəyiblər.

Bağdadı dara çəkiblər.

Bağdad Azərbaycana Uzun Həsənin, Şah İsmayıl Xətəinin atının belindən boylanıb. Təkə-Türkman elinin bir ucu Dərbənddə qurtaranda, o biri ucu Bağdadından, Kərkükdən başlayıb. Eyvaz, Dəmirçioğlu, Bəlli Əhməd durna telini Çənlibeldə istəyiblər, Bağdadı tapıblar...

Bağdadı;

Bostandadı, Bağdadı.

Yarım məndən küsübdü,

Gəzir Bəstə-Bağdadı.

Öz ocağından ayrı düşüb Bəsrə-Bağdadı gəzən dostu-yarı, Şəki, Şamaxı, Tovuz həsrətli türkman gözəllərini neçə illərdən sonra nəğmə çələngi vasitəsi ilə, sözün, xalq hikmətinin işığında təzədən Azərbaycana gətirən şəxs öz zamanını qabaqlamırmı, beş yüz otuz ilin olaylarını sinəsində yaşatmırmı? Tovuzda beşiyi aşığı havaları ilə yırğalanmasaydı, ana qucağında layla, bayatı, nağıl, dastan seyrinə tutulmasaydı, o, özündə cəsarət tapıb «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» xoyrat, mani, atalar sözü, lətifə, tapmaca axtarışına çıxıb bilərdimi?..

Görkəmli folklorçu, poliqlot alim, pedaqoq, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas, publisist professor Qəzənfər Paşayev İraqda elə bir sevdaya düşmüşdür ki, dünya durduqca istisi ürəkləri qızdıracaq. Bu sevdada bitib-tükənən deyil, çünki «övlüncədi». Elinə, obasına, keçmişinə, insanlığa, ədəbiyyata, incəsənətə olan sonsuz məhəbbət bir bayatıda belə mənalandırılıb.

Bağdad yolu Çəncədi,
Gülü pəncə-pəncəsi.
Demə Sizdən irəgam,
Bu sevda öluncədi...

Amma mən deyərdim ki, Qəzənfər Paşayevin sevgisi bir insan ömrü ilə məhdudlaşmır, onun hüdudları daha genişdir. 2001-ci ilin iyun ayının 20-də alimin şəxsi kolleksiyası əsasında Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyində yaradılan “Azərbaycan İraq-türkman ədəbiyyatı və mədəniyyəti” ekspozisiyasının açılışı göstərdi ki, onun Kərkük sevgisi bir alim ürəyindən çıxıb bütün ziyalıların ruhuna sirayət etmişdir. O, Azərbaycana elə ovqat gətirmişdir ki, əbədilik yaddaşlardan silinməyəcək.

Bağdad yolu uzundu,
Salxım-salxım üzümdü.
Tələsmə, dəli könül,
Gələn dövrən bizimdi.

Dünya gəldi-gedərdi. Qalan insanın əməli, çıxardığı ad-sandı. Ancaq Allahın ömür payı müddətində dövrəni özünüküləşdirənlər, həm də əbədiyyətə qovuşanlardır. Ona görə ki, onlar özünüküləşdirdikləri, öz içərilərində yaşatdıqları diyarın mədəni sərvətini yazı yaddaşına ötürür, qərib yerlərə düşüb yadlaşanları təzədən doğmalaşdırırlar.

Yenə xoyratlarda Gəncə yolu yada düşür, iki misra təkrarlansa da, öncə sevdaya tutulan bu dəfə sevgilisini başında axtarır:

Bağdad yolu Çəncədi,
Gülü pəncə-pəncəsi.
Öz yarımı tanıram;
Beli qıldan incədi.

Uzaq diyarda Bağdad yolunu ürəyindəki Gəncədən keçirən İraq türkmanları Azərbaycan ünvanlı diyarın ovladlarını da qərbləkdən qurtarıblar - Qəzənfər Paşayev, böyük söz ustaları Rəsul Rza və Bəxtiyar Vahabzadə «yad» deyib gəldiyi ölkədə yeni vətən tapıb.

Bağdad və Kərkükün bünövrəsi sevgi daşlarından qoyulub. Belə olmasaydı, Füzuli «Ya rəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni» fəryadını qopara bilməzdi və Qəzənfər Paşayev ömürlük İraq sevgisinə tutulmazdı. Alimin həyatının bir hissəsində öz elinə dünya qədər sevinc bəxş etməsi böyük xoşbəxtlikdir. Yurdun indiki sərhədlərindən çox-çox uzaqlardan millətinin ululuğunu təsdiqləyən dəlillərlə - folklor qaynaqlarıyla qayıtması ilə həssas qəlbli insan təkcə özünə deyil, həm də ulu bir xalqa əbədi abidə ucaltmışdır.

Xalq şairləri Rəsul Rza və Bəxtiyar Vahabzadə ilə birlikdə Kərkükdə «eşqə düşən» alim iyirmi ildən çoxdur ki, həmin sevdasını başından çıxarıb atmır. Bir neçə topla, Nəsiminin İraq ünvanlı divanı, folklorun bütün janrlarına güzgü tutan monoqrafiya, həyat sənəməsinin altı ilini əks etdirən publisistik qeydlər, bir neçə dildə işıq üzü görün kitablar, yüzlərlə elmi məqalə ilə bir sırada qədim musiqi alətləri, iraqılı yurddaşlarımızın əl işləri və şəxsi eksponatlar içərisində olan daha nələr adamı məhz «1001 gecə»dəki aləmə aparır. Orada ana laylasından tutmuş,

mübarizələrə çağıran təbil səslərindənək ərənlərimizin həyatını müşayiət edən həzinliyi eşidirsən, istiliyi duyursan.

Elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə birlikdə messenatlığı elmi idarələrin açılmasında, qələm dostlarının kitablarının nəşrində göstərdiyi əvəzsiz və təmənnəsiz fəaliyyəti, qaçqınlara, müharibə əlillərinə əl tutması alimin bütövlüyünün, kökdən gələn xeyirxahlığının, böyüklüyünün nişanələridir.

Qəzənfər Paşayev neçə illər öncə «Folklor sarayı» yarananda da elmimizə dayaq durmuşdu, öz şəxsi vəsası hesabına yararsız binanı təmir etdirib Bakımızın «İçərişəhər»ində İraq-türkman ocaqlı nağıllar aləmini yerləşdirmişdi. Elə zənn edirəm ki, onun qurmaq istədiyi dünya oralara dar gəldiyindən 2001-ci ilin iyununda Nizami Gəncəvinin adını daşıyan Ədəbiyyat Muzeyinə köçürüldü. Kaş belə olaydı. Eşitdiklərimiz həqiqət-dən uzaq görünəydi...

Folklor mühitində çatdığı zirvələri gözü götürməyənlər Qəzənfər Paşayevin böyüklüyü qarşısında kiçikliklərini anlayıb ürək yangısıyla yaradılan eksponatlara kölgə salmağa çalışıblar. Alimin varlığını qoyub gördüyü işlərin, yaratdığı əsərlərin qiymətini xalq çoxdan verdiyi halda bəzi çinovniklərin laqeydliyi, qeyri-ciddiliyi çətin günlərimizdə düşmən xəncərindən də bərk yara vursa da, təəssüflənməkdən başqa əlac qalmır. Ancaq bayatı-xoyrat yangısına tutulmanı yuxuya vermək mümkün deyil. Ömürlük xalq yaradıcılığı eşqinə düşəni dar qəfəsdə saxlamaq da olmaz. Kərkükdən gələn nəğmə ərməğanında deyildiyi kimi:

Bir daş atdım quşlara,
Qanadı gümüşlərə.
Mərdlər baş aldı getdi,
Dünya qaldı puşlara.

Qəzənfər Paşayev «İraq-türkman» folklor dünyasını «puşlara» qalmağa qoymadı. İlk ocağı söndürülsə də, ağ bayraq qaldırmadı. Başqa daha gur ocağı qaladı. Və böyük Füzulinin həmvətənlərinin neçə əsrin sınağından keçirib bu günümüze gətirdiyi zəngin şifahi xalq ədəbiyyatını dədə-baba yurdunda elə mənzildə yerləşdirdi ki, orada öz kökünə, qədim mədəni abidələrinə qayğı ilə yanaşanlar toplaşdı.

Ədəbiyyat Muzeyinin keçirdiyi böyük bayram şənliyi bir daha sübut etdi ki, professor Qəzənfər Paşayevin açdığı yolu **heç** vaxt kol-kos, ot-alaq basmayacaq. Qədirbilən ziyalıları-mız qoymayacaqlar ki, bir dəfə dostlardan yanan «İraq-Türkman-Kərkük ocağı»nın külü göyə sovurulsun.

Yandı Kərkük;
Atəşə yandı Kərkük.
Onunçün mən ağlıram,
Dostlardan yandı Kərkük...

Ürək yangısı ilə türkün bütövlüyünü qorumağa çalışan, mədəniyyətinin zirvələrini fəth edən, xalq sənəti incilərini toplayıb kitablaşdıran, varını xeyriyyəçiliyə xərcləyən böyük ürək sahibinin üstünə kölgə salanlar, görəsən, hansı ananın övladlarıdır? Bəzi qəzetlərin Qəzənfər Paşayev barədə mövqeyi ilə tanış olanda adam ancaq təəssüf hissi keçirir. Dünya ağı-qaralı, işıqlı-zülmətli yaransa da, həmişə günəş arzusu ilə yaşayıb xeyirxahlığı ana südündən götürən folklorçu alimin yaşının müdriklik çağında qulpqoyanlarla rastlaşmasını günümüzün

təzadları, yaşamağın, inkişafın mənbəyi, həyatın gözəlliyi kimi də başa düşmək olardı. Əgər qərəzçilik, şəxsişlətlilik həmin yazıların mayasına hopmasaydı...

Ancaq Qəzənfər Paşayev şərlərlə, böhtanlarla sınıyan, əyilən insan deyil. O, taledən gələn qismətindən razıdır. Tovuzda dünyaya göz açıb boya-başa gəlsə də, öz məninə uzaq İraqda tapıb. Və onun üçün türk yaşayan hər bir məkan doğma-laşıb. Atalarımızdan qalan müdrik kəlamların birində deyildiyi kimi, “Xeyirxahlıq ömür uzadır”. Alimin gördüyü işlərin mayası, ancaq xeyirxahlıqla yoğrulduğundan ömrü də, sevgisi də bitib-tükənməyəcək.

«Bu sevda öluncədi» kitabı Qəzənfər Paşayevin mənalı ömür yoluna çıraq tutur. Orada onun öz imzası ilə yazılan bir parçada oxuyuruq: «Yaradanın iradəsi taleyimi:

“Bilmirəm haralıyam,
Torpağım, daşım qərib”

- deyən İraq türkmanlarının taleyi ilə bağladığım gündən indiyə kimi bəzən qəmli-qüssəli, bəzən də sevincli anlar yaşamışam...”

İraqda Qəzənfər Paşayevi türkmanlar qəribçilikdən qurtardığı kimi, böyük alim də İraq türkmanlarının «daşını, torpağını qərib»çilikdən xilas elədi. Bakımızın ən gözəl guşəsində Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyində yurd yeri tapıb ocaq qaladı. Biz belə ocaqların istisinə qızına-qızına kökümüzə dönürük. “İraq-türkman ocağı”nı bir daha sönməyə qoymamalıyıq!

İRAQ-TÜRKMAN FOLKLORUNUN ÜMUMAZƏRBAYCAN POETİK ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI İLƏ TİPOLOJİ MÜQAYISƏSİ VƏ ÖZƏLİKLƏRİ. İraq-Türkmən dili (dialekti), ədəbiyyatı və folkloru barədə Kərkük, Azərbaycan və türk alimləri, o cümlədən F.Köpürlüzdə, Ə.Tərzibaşi, Q.Paşayev, V.Bəxtiyyar, Ə.Gözəçioğlu, Ə.Bəndəloğlu, Molla Sabir, H.Mirzəzadə, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev, B.Nəbiyev, Y.Qarayev və ç. Maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər. Bu əvəzsiz sərvəti Azərbaycan oxucusuna ilk dəfə təqdim edən Q.Paşayev tədqiqatçıların Kərkük əhalisinin dili barədə söylənən fikirləri ümümləşdirərək yazır ki, İraq-Türkmən dialektinə və folkloruna az-çox bələd olan türk, Azərbaycan və iraqılı alimlər bu elatın Azərbaycanda danışdığını və folklorunun fərqlənmədiyini qeyd edirlər. Məsələn: «İraq türkmanları, yəni oğuzcanın azəri ləhcəsini qonuşan türklər» – deyər türk alimi Fuad Köprülü qəti qənaətə gəlir. Bu baxımdan, kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşının da fikriböyük əhəmiyyət kəsb edir: «Bizim Türkmən ləhcəsi azəri ləhcəsinə türk ləhcəsindən daha yaxın, bəlkə, əkiz qardaşlar olmaqla bərabər, bütün bu ləhcələr uzun bir tarix boyunca çeşidli səbəblərin təsiri ilə biri-birindən xəbərsiz olaraq gəlişdikləri halda, aralarında görkəmli fərqlər bilinməmişdir». Azərbaycan dili tarixi üzrə görkəmli mütəxəssis, professor Hadı Mirzəzadə də eynilə bu fikirdə olmuşdur. Q.Paşayev bəzi fakları sadaladıqdan sonra bildirir: “Elə təsəvvür yaranmasın ki, məqsədimiz dillərin yaxınlığı və ya uzaqlığını sübuta yetirməkdir. Kim bilmir ki, Türk dilləri ailəsində türk və Azərbaycan dilləri qədər bir-birinə yaxın olanı yoxdur?! O ki qaldı Türkmən folkloruna, demək vacibdir ki, həm türk, həm Türkmən, həm də Azərbaycan alimləri onun Azərbaycan folklorundan fərqlənmədiyini, Azərbaycan folklorunun qüdrətli qolu olduğunu qeyd edirlər. Məsələn, Sübhü Saatçı 1984-cü ildə İstanbulda nəşr

etdirdiyi “Kərkük Cocuq folkloru” əsərində vurğulayır ki, «Kərkükdə qarşımıza çıxan çoxrəngli folklor və xalq ədəbiyyatı məlzəmələrinin bir qismini bu kitabda topladıq... Verdiyimiz örnəklər incələnersə, Kərkük ağzının, azəri türkcəsinin motivlərini daşdığı qolaylıqla anlaşılır. İstər Quzey Azərbaycan, istər Güney Azərbaycan olsun, bu bölmələrdəki azərilərin kultur veriləri incələnersə, Kərkükdəki sözlü ədəbiyyat örnəklərinin də eyni qaynaqdan bəslənmiş olduqları kəndilərinəndən anlaşılır. Laylaldardan tutub ta tapmaca və matallara qədər bu birlik və bərabərliyi görmək mümkündür». Görkəmli Azərbaycan folklorşünası M.H.Təhmasib hələ 1969-cu ildə “Azərbaycan” jurnalında nəşr etdirdiyi “Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında” məqaləsində göstərmişdir: «...Kərküklülərlə azərilər arasında heç bir fərq yoxdur, yaxud da çox cüzidir» (10, 203).

Doğrudan da, “xalq dilini bütün incəlikləri ilə özündə yaşadan Türkman folkloru elə bir xəzinədir ki, burada xalqını sevən hər kəs əvəzsiz incilər tapar. Bu xalq müdrikliliyi xəzinəsinin hər qatında Azərbaycan folkloruna bir doğmalılıq, əkilik vardır. Nə yaxşı ki, şüurda, düşüncədə, mənəviyyatda xalq parçalanmayıb” – deyən Q.Paşayev dostu, böyük alim Yaşar Qarayevin fikirlərinə şərik çıxır: «Axı daşlar ovula-ovula ölür, qa ya lar sökülə-sökülə, bulaqlar quruya-quruya, çaylar çəkilə-çəkilə ölür, millət isə unuda-unuda. Yaddaşdan təmizlənə-təmizlənə...» (8, 4)

Bu mənada ümumazərbaycan folklor inciləri ilə İraq-Türkman şifahi xalq ədəbiyyatı arasında o qədər döğmalılıq var ki, elimizin mənəvi sərvətinin açılmayan bəzi cəhətlərinin sirrini məhz Kərkük variantları vasitəsi ilə aydınlaşdırmaq, həqiqəti üzə çıxarmaq mümkündür. Fikrimizi əsaslandırmaq məqsədilə uşaq folklorumuzun geniş yayılmış bir şeir şəklinin adı ilə bağlı gəldiyimiz qənaəti ancaq Kərkük dən toplanıb nəşr edilən nümunələr əsasında sübuta yetirməyin mümkünlüyünü göstərməklə kifayətlənəcəyik.

Laylalar yığcamlılığı, həyatiliyi, yadda qalımlığı və mövzusunun əhatə dairəsinin genişliyi ilə qadınların ruhuna başqa folklor janrlarından daha yaxındır. Bunun səbəbini aydınlaşdırarkən V.Vəliyevin fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyil: «Azərbaycan xalq poeziyasında laylaların çoxluğu və mövzu cəhətdən rəngarəngliyi göstərir ki, körpəyə arzu edilən xoşbəxtlik və səadət, ananın hiss və həyəcanları, insanın boya-başa çatması üçün dövrün ictimai, fəlsəfi və dini görüşləri laylalar vasitəsilə beşik başında əks etdirilmişdir». Bir sıra xalqların beşik mahnılarda «**laylay**» sözü müəyyən səs dəyişmələrinə uğrayaraq eyni mənada işlədilir. Qohum dillərin folklorunda ifadə, fikir, mövzu oxşarlığı halları müşayidə olunur, lakin təməmilə başqa dil ailəsinə məxsus xalqlarda eyni formalı ifadənin bir mənə daşması maraqlı doğurur. Belə ki, müxtəlif xalqların şifahi xalq yaradıcılığından gətirdiyimiz nümunələrə diqqət yetirək:

Abxaz dilində:

*Лей-лей, нани, нани шьыри,
Шьобла, шьбла хутаата.*

Abxaz uşaq folklorunun tədqiqatçısı R.A.Xaşba yazır ki, «**ley-ley**», yaxud «**leir-leir**» çərkəz beşik mahnılarının adı nəqarətidir, xalqlar arasındakı ədəbi-mədəni əlaqələr nəticəsində abxazlara keçmişdir, «yat//yuxla» (rusların «баюшки-баю» kimi) mənəsində işlənir.

Çərkəz dilində:*Леир низ/ырька, си саби ди шэ,**Леир низ/ ырька, си саби нэзу.***Tərcüməsi:***(Yat, yuxla, mənim körpəm,**Yat, yuxla, ojağımın işığı.)***Ləzgi dilində:***Лайла, зи бала лайла,**Зи азиз бала лайла,**Зи гуьрчел бала лайла...***Tat dilində:***Илалай, дила иган,**Лайла, дила ахЫарин.***Kumık dilində:***Лайла балам, кьозюм, лайла,**«Шан» ден явагъан янгъур, лайла.**«Дан» ден темепъан чанги, лайла,**Урнагъа да ун да екъ, лайла.*

Nümunələrdən göründüyü kimi, abxazlarda «*ley-ley*», çərkəzlərdə «*lair-leir*», Dağıstan xalqlarında (ləzgi, tat, kumık) «*lay-lay*» və «*ilalay*» nəqarətləri eyni məqamda - körpələri yuxuya vermək üçün oxunur. Ola bilər ki, rus beşik nəğmələrində işlənən «*люли-люли*» nəqarəti ilə «*lay-lay*» («*ley-ley*», «*leir-leir*», «*ilalay*») arasında da müəyyən yaxınlıq var. Maraqladır ki, başqa xalqların uşaqları yatırmaq üçün ifa etdikləri folklor nümunələri təkcə beşik mahnıları adlandırıldığı halda, bizdə həmin nəğmələrin ən geniş yayılmış adı «*layla*»dır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan və İraq-Türkmən xalq poeziyasında «*layla*» («*leyla*») sözü bir neçə mənada işlənir:

A) «NƏĞMƏ» MƏNASINDA:*1. Laylayımla yatasan,**Oyatsın bülbül səni... (9)*

Ana demək istəyir ki, mənim nəğmələr yatarsan, bülbülün səsi səni oyadar.

Azərbaycan türklərinin folklorunda:*2. Laylay dedim ürəkdən,**Qolum düşdü biləkdən...**3. Layla dedim adına,**Haqq yetişsin dadıma...**4. Laylay dedim, yatasan,**Dərdi-qəmi atasan...**5. Laylay dedim yatınca,**Gözlərim ay batınca...**6. Laylayım, sözüm qurban,**Ağlasan gözüm qurban...*

İraq-Türkmənlərdə:

1. Leyla dilər,
Yatışdı, leyla dilər.
Vurğun yuxu salışdı,
Mənnən bir leyla dilər (5, 185).

2. Leyla dedim ucadan,
Səsim gəldi bacadan.
Baban səfərə gedip,
Ağlama can acıdan (5, 185)

3. Leyla edərəm naçar,
Leyla dərd ögün açar.
Xudama çox yalvarram,
Bəkə dərdüvədən keçər (5, 185)

4. Leyla edim mən dayim,
Yuxuv ossun mülayim.
Xudaya çox yalvarram,
Olasan mənim payım (5, 185)

Canlı danışq dilində işlənən «söhbətım, sözüm» ifadələri laylada «laylayım, sözüm» (yəni «nəğmə, sözüm») şəklinə düşmüşdür. Bu misallarda «laylay» tədqiqatçıların dediyi kimi, təkcə uşaqları yuxuya vermək, həzim, melodik ritm, ahəng yaratmaq üçün işlənən və heç bir mənə daşıyan söz olsaydı, əşya tək hallanmaz, kəmiyyətə, mənsubiyyətə görə dəyişməz, laylaymıla, laylası, laylalar, kəlmələri həm də uşağı oyatmaq məqsədilə oxunan nəğmələrdə işlənməzdi:

*Laylay dedim, can dedim,
Yuxudan oyan dedim...*

Birinci misradakı «lay-lay» sözü körpələri yatırmağa xidmət etsəydi, ikinci misrala analar onlara «yuxudan oyan» deməzdilər. Bu nümunədə də «laylay» sözü nəğmə mənasındadır.

B). «ÖVLAD-BALA» MƏNASINDA.

Ehtimal ki, «laylay» sözü lap qədimlərdə «bala-övlad» mənasını vermişdir və bu anlamı bəzi nəğmələrdə bu günədək qoruyub saxlamışdır:

*A laylay, bəyim laylay,
Gözəl-göyçəyim laylay.
Qürbət ölkə, yad ellər
Arxam köməyim laylay.*

Fikrimizcə, «a laylay» müraciəti ilə başlanan bir neçə nəğmədə sonuncu «y» samiti sözə sonralar artırılmışdır. Həmin ifadə «a bala» kimi başa düşülməlidir. Kərkük folklorundakı laylalar bu qənaəti tamamilə təsdiqləyir:

Kərkük-Türkman folklorunda:

Leyla dadı, bal dadı,
Leyla məni aldadı.
Nə balda, nə şəkərdə
Tapılmaz leyla dadı (5, 185).

Azərbaycan folklorunda:

*Bala dadı, bal dadı,
Bala adamı aldadı.
Şirini şirin olur,
Acısı da bal dadı.*

Kərkükdə yaşayan ürkmənlər «layla» sözünü «leyla» şəklində işlədirlər:

*Leyla dedim ucadan,
Səsim gəldi bacadan.
Babam səfərə gedip,
Ağlama can acıdan (5, 186).*

«Layla» sözünün «bala-övlad» mənasında işlənməsinə aşiq poeziyasında və yazılı ədəbiyyatda da təsadüf edilir.

*Laylay dedim ucadan,
Səsim gəldi bacadan.
Babam səfərə gedip,
Ağlama can acıdan.*

«Layla» sözünün «bala-övlad» mənasında işlənməsinə aşiq poeziyasında və yazılı ədəbiyyatda da təsadüf edilir. Nəğmələrin Azərbaycan və kərkük variantının müqayisəsindən «layla/leyla» sözünün xalq arasında indi də «bala-övlad» mənasında işlənməsi göz qabağındadır. Yaxud:

*Leyla, leyla edərəm,
Leylav haxdan dilərəm.
Səni verən xudadan
Can sağlığı dilərəm.*

İkinci misra «Allahdan bala dilərəm» kimi başa düşülməlidir.

*Leylanın adı nədir?
Şəkərdən dadı nədir?*

*Çağırırım səs verməz,
Bidmirəm dərdi nədir?*

Əgər «leyla» şəxs adı bildirən söz olsaydı, nəğmədə təzədən ad soruşulmazdı. Əslində analarımız «balanın adı nıdır?» demək istəyirlər.

*Nənəm leyla eləsin,
Leyla bilməz neyləsin?!
Əgər leyla bilməsə
Beşik desin, bələsin.*

Xoyrat tipli beşik nəğməsinin birinci misrasındakı “leyla” nəğmə mənasındadır, yəni nənəm layla çalsın, nəğmə oxusun. İkinci və üçüncü misralardakı “leyla” isə övlad deməkdir. Yəni bala nə etdiyini bilmirsə, yuxusu gəlmirsə, beşiyə bələyin, beşik yırgalanıb nəğmə desin.

Gətirdiyimiz nümunələrə diqqət etdikdə «leyla» sözünün dilimizdə «övlad-bala» mənasında işlənməsinə heç bir şübhə yeri qalmır.

V). «YAT» MƏNASINDA:

1. Laylay mənim bəbəyim,

Bir arzum, bir diləyim...

*2. Laylay balam, can balam,
Mən sənə qurban balam...*

Q). «YUXU» MƏNASINDA:

*Laylası dərin bala,
Yuxusu səin bala,
Tanrıdan əhdim budur,
Toyunu görüm, bala.*

Beləliklə, «laylay» sözü «övlad-bala», «yatmaq», «yuxu» və nəğmə mənalarında işlənmişdir.

Azərbaycan bayatılarının İraq-Türkmən xoyratları ilə doğmalığını göstərən bir neçə müqayisəni də diqqətə çatdırmaq istədim:

İraq-Türkmənlərdə:

*Bağdad yolu Gəncədi,
Gülü pəncə-pəncədi.
Mən yarımı sevirəm
Məhəbbət öluncədi (5, 110).*

Sevgilisinin Gəncədə yaşamasından qovrulmuş aşiq könül gülünün pəncə-pəncə olmasına bəlməyaraq məhəbbətinin öləndək davam edəcəyindən əmindir.

Azərbaycan türklərində:

*Aşiq, dağın Gəncədi,
Gülü pəncə-pəncədi.
Sən çəkdiyən quru dərd,
Mən çəkən işgəncədi. (12, 61)*

Azərbaycanda isə aşiq düzənlikdə yerləşən Gəncədə dağ çəkirlər, gülü pəncə-pəncə hala salırlar deyər yarının həsrətini quru dərd, özünün çükdiklərəni işgəncə sayır.

İraq-Türkmənlərdə:

Uca dağların başını ona görə duman bağlayır ki, dərdə düşənin halına ağlayanları görüb qınamasınlar.

*Bu dağlar, uca dağlar,
Başını duman bağlar.
Bir dərdə mən düşmüşəm
Halımı görən ağlar. (5, 113)*

Kərkükdə oxunan xoyrat uzaq yol gəlib qərbləşəndə adicə ağlamaqla kifayətlənmir. Doğma elindən uzaqda ölənin üçün insanların fəryadı azlıq edir. Qəribin ahı yüksəklərə qalxır, çiyələr çişnəyir və duludlar ağlayır.

Azərbaycan türklərində:

*A dağlar, ulu dağlar,
Çəsməli, sulu dağlar.
Burda bir qərib ölüb
Göy çişnər, bulud ağlar.*

Xoyratla bayatı arasında fərq cox cüzi olsa da, mənə tutumunda sanki başqa-başqa bölgələrdəki əhval ruhiyyənin ağırlığını ifadə edir. Kərküklülər qəm

otağında, Azərbaycan türkləri isə qəm oylağında dövran sürürlər. Qəm otağında vəziyyət acınacaqlı olsa da, xeyirliyə qarşı gizli ümid var. Qəm oylağında isə ümidlər qirilib, sön anlar yaşanılır.

İraq-Türkmənlərdə:

Dağlar dağımdı mənim,
Qəm ortağımdı mənim.
Dindirsən qan ağlaram
Yaman çağımdı mənim. (5,115)

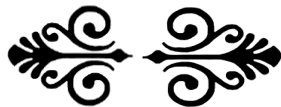
Azərbaycan türklərində:

Dağlar dağımdı mənim,
Qəm oylağımdı mənim.
Dindirmə qan ağlaram,
Axır çağımdı mənim.

Aparığımız müqayisələrdən görüldüyü kimi, Azərbaycan türklərinin lirk folkloru ilə İraq türkmənlərinin yaratdıqları poetik şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin ruhu, mayası eyni kökə bağlanır, bir barlı ağağın şimala və cənuba istiqamətlənən iki budağıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayatılar (Tərtib edəni M.H.Təhmasib), Bakı, 1943
2. Bayatılar (Tərtib edəni Asya Məmmədova), Bakı, Elm, 1977
3. Bayatı ar (Tər tib edəni Vaqif Vəliyev), Bakı, Yazıçı, 1985
4. Kərkük tapmacaları. (Toplayanı və tərtib edəni Qəzənfər Paşayev) Bakı, Gənclik, 1984
5. Kərkük folkloru antologiyası (Toplayanı və tərtib edəni Qəzənfər Paşayev), Bakı, Azərənəşr, 1987, təkrar nəşr 1990
6. İraq-Kərkük bayatıları (Tərtib edəni Qəzənfər Paşayev), Bakı, Yazıçı, 1984
7. İraq-Kərkük atalar sözləri (Toplayanı və tərtib edəni Qəzənfər Paşayev), Bakı, Azərənəşr, 1978
8. Qarayev Y. Folklorumuzun tarixi. Bax: Cavad Heyət. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, Yazıçı, 1990
9. Qafarlı R. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası, Bakı, Elm və Təhsil, 1913.
10. Paşayev Q.M. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində. Bakı, «Yazıçı», 1987.
11. Təhmasib M.H. Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında, «Azərbaycan» jurnalı, № 2, 1969.
12. Sədnik Paşa Pirsultanlı. Azərbaycan ağız ədəbiyyatında bayatılar. - Gəncə Dövlət Universitetinin Nəşriyyat şöbəsinin 05 noyabr 2012-ci il tarixli qərarı ilə çap olunur, Gəncə, 2012.



Əfzələddin ƏSGƏR

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: efzeleddinesger@gmail.com

Orcid - 0000-0003-4352-6267

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.2.121>



BÖYÜK TÜRKMANLAR VƏ MÜASİR TÜRK XALQLARI

Açar sözlər: türkman, oğuz, etnos, etnonim, etnik sistem

SUMMARY

Great Turkmans and modern turkic nation

From the Middle Ages to recent times, various opinions have been expressed about the turkman name, its meaning and origin, as well as the origin of the nation. The idea that the turkman ethnonym appeared after the oghuzs accepted Islam creates the impression that the turkmans appeared on the stage of history after the oghuzs accepted Islam. However, this ethnonym existed before or in parallel with the formation of oghuz as an ethno-political union.

Every ethnos is dynamic by nature, and the turkmans were no exception in this regard. Apart from the oghuzs, the inclusion of villages and oymags from other Turkic ethnic groups is confirmed by both historical, ethnographic and linguistic facts.

Apparently, the turkmans existed as an ethnos at least 200 years before the oghuzs converted to Islam, and this ethnos included villages and oymags from Turkic ethnic groups. However, starting from the 10th century, the oghuzs accepted Islam and joined the turkmans, which played an important role in the fate of this ethnic group. The influx of oghuzs into the turkmans to the point that the prevalency of the oghuzs in the turkman world was much higher than the prevalency of the villages and oymags belonging to the remaining ethnic groups. Quantitative change as usual has shifted to qualitative change. That is, the quantitative majority of the oghuzs within the new ethnos determined the nature of the new ethnic system.

Oghuz tribes played a major role in the formation of the ethnos, so the turkman language was formed on the basis of the Oghuz language. However, the composition of this ethnos, as it is said, includes, apart from the oghuzs, kipchaks, karluks, uygurs, khalajs, etc. villages from ethnic groups of Turkic descent also participated. This event did not leave an impact on the turkman language.

The turkmans took dozens of nations and turned into a superethnos in the large geographical area where they spread. Dozens of states established in these areas, including the Great Seljuk Empire, the Kharazmshah Empire, the Ottoman Empire, the Garagoyunlu and Aggoyunlu states, are the product of the political intelligence of the great turkman nation.

There is no nation between the modern kyrgyz and ancient kyrgyz, kazakhs and ancient kipchaks, uzbeks and ancient karluks, uighurs, Kazan tatars and ancient bulgarians, kipchaks. As for turkmans stand between the turks of Turkey, the turks of Azerbaijan, and the turkmen of Turkmenistan and the oghuzs.

Key words: turkman, oghuz, etnos, ethnonym, ethnic system

РЕЗЮМЕ

Великие тюркмены и современные тюркские народы

От средневековья до недавнего времени высказывались различные мнения о названии тюркман, его значении и происхождении, а также о возникновении народа. Представле-

ние о том, что этноним тюркман возник после принятия огузами Ислама, создает такое впечатление, тюркманы вышли на сцену истории после того как огузы приняли Ислам. Однако этот этноним существовал до или параллельно с возникновением огузов как этнополитического единства.

Каждый этнос по своей природе носит динамичный характер и тюркманы в этом отношении не стали исключением. Помимо огузов, включение в состав тюркман, отделившихся от других сел и деревень, тюркских этносов подтверждается как историческими, этнографическими, так и лингвистическими фактами.

Очевидно, тюркманы существовали как этнос как минимум за 200 лет до принятия огузами Ислама, и этот этнос включал в себя села и деревни этносов тюркского происхождения. Однако, начиная с X века, принятие огузами Ислама и присоединение к тюркманам сыграло важную роль в судьбе этого этноса. Приток огузов в состав тюркман привел к тому, что вес огузов в тюркманском мире стал намного тяжелее веса сел и деревень, принадлежащих остальным этносам. Количественное изменение, как всегда, перешло в качественное. То есть количественное преобладание огузов в составе нового этноса определило характер новой этнической системы.

Поскольку огузские племена сыграли основную роль в формировании этноса, на основе огузского языка сформировался *тюркманский язык*. Однако в состав этого этноса, исходя из вышесказанного, кроме огузов входили кипчаки, карлуки, уйгуры, халаджи и др., а также села и деревни, состоящие из этнических единств тюркского происхождения. Это событие не обошлось без влияния на язык тюркман.

Тюркманы, в своей обширной географии включив в себя десятки народов, стали супер-этносом. Десятки государств, основанных на этих территориях, в том числе Великая Сельджукская Империя, Империя Хорезмшахов, Османская Империя, государства Аггоюнлу и Гарагоюнлу, является продуктом политического разума великого тюркманского народа.

Современные и древние киргизы, казахи и древние кипчаки, узбеки и древние карлуки, уйгуры, казанские татары, древние булгары, кипчаки и т.д. несмотря на то, что между ними нет никакой нации, тюркманы стоят между тюрками Турции, азербайджанскими тюрками, туркменскими туркменами и огузами.

Ключевые слова: тюркман, этнос, этноним, этническая система

Türkmanlar. Orta əsrlərdən son dövrlərə qədər türkman adı, onun mənası və mənşəyi, eləcə də xalqın yaranması haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Görək, məsələ hansı şəkildə dəyərləndirilir.

ETNONİM VƏ ETNOSLA BAĞLI YOZUMLAR. Artıq deyildiyi kimi, orta əsr müəllifləri oğuzların *türkman* adlanmasına etnik məzmun vermirdilər və bu hadisəni bir xalqın yeni adı kimi anlayırdılar. Məsələn, Rəşidəddin (XIII-XIV) məsələyə “Oğuzların hamısına indi türkman deyirlər” şəklində münasibət bildirir (1, 75). Orta əsr müəllifləri oğuzların *türkman* adlanmasını dini-mədəni və antropoloji müstəvidə yozurdular. Elmə məlum olduğu dərəcədə belə bir cəhd ilk dəfə Biruni (X) tərəfindən göstərilib. Müəllif yazır: “Türk oğuzlardan hansı İslamı qəbul edib müsəlmanlara qarışırdısa, onlarla o birilər arasında tərçüman olurdu. Belə ki, nə vaxt hansısa oğuz İslamı qəbul edirdisə, oğuzlar deyirdilər: “o, türkman oldu”, müsəlmanlar isə deyirdilər ki, onların arasına türkman gəldi, yəni türkə bənzər”(2, 89). Əslində, Biruni burada *türkman* etnonimi haqqında öz zamanında yayılmış fikirləri özünəməxsus şəkildə ümumiləşdirməyə çalışıb. Birincisi, müəllif sözügedən etnonimi orta əsrlərdə etnik anlam daşıyan *tərçüman* sözü ilə qarşılaşdırır. S.Ağacanov bu qarşılaşdırmadan yararlanaraq *türkman* etnoniminin *tərçüman* etnonimindən yaranması fikrini ortaya atır. Türkmanların ikidilli olması fikri

də buradan doğur(3, 12-19). Qeyd edək ki, müəllifin *türkman* etnonimi və uyğun olaraq etnosun mənşəyi barədə fikri tamamilə əsassızdır. Belə ki, orta əsrlərdə sonu *man/mən* morfemi ilə qurtaran çoxlu etnonimlərlə qarşılaşırıq: *akman, karaman, kuman, kırkmən, jüzmən, dürmən, nayman* və s.

Bu misallar göstərir ki, sonu *man/mən* morfemi ilə qurtaran etnonimlər (ümumiyyətlə, sözlər) türk dilləri üçün səciyyəvidir və sözügedən etnonimin əsasında yarana bilməzdi. Ancaq mətndən görüldüyü kimi, Biruni *tərcüman* sözünü *türkman* şəklində konkretləşdirib ona “müsəlman oğuz”, “İslam dünyasına qatılmış oğuz” və ya “dindaşlarla soydaşlar arasında tərcüman” anlamı vermək istəyir və bu zaman etnonimin X əsrdə qazandığı mənadan yararlanır. Etnik adın anlamının etnosun keçirdiyi proseslərə uyğun olaraq dəyişməsinə qeyd edib, onu demək istəyirik ki, *türkman* etnoniminin “müsəlman oğuz” anlamı oğuzların X əsrdə böyük bir axınla İslamı qəbul etməsi ilə bağlı olmuşdur. Ancaq Mərvazinin (XII) etnonimi “İslamı qəbul edən oğuz”, Mehmet Nəşrinin (XV) “İslamı qəbul edən türk” (*türk-iman*) şəklində yozumundan görünür ki, etnonimin X əsrdə qazandığı mənə uzun müddət öz aktuallığını saxlamışdır. Əslində, etnonimin “müsəlman türk” anlamı, irəlidə görəcəyimiz kimi, “müsəlman oğuz” anlamından çox-çox qədimdir. Ancaq Mehmet Nəşri onu 999-cu ildə 2000 türk ailəsinin İslamı qəbul etməsi ilə əlaqələndirir(2, 91-92). Bu üzdən müəllifin etnonimə verdiyi anlamın “müsəlman oğuz” anlamından törəmə olduğunu düşünürük.

Biruni *türkman* etnoniminin o dövrdə məşhur olan başqa bir anlamını da mətnə daxil edib onu *türkmanənd* (türkəbənzər) şəklində izah edir. Etnonimin bu şəkildə yozumu M.Kaşğarlı, F.Rəşidəddin, Yazıçıoğlu Əli, Mirxond, Bahadur xan Əbülqazi və s. kimi müəlliflərin əsərlərində də təkrar olunur. Bu yozum oğuzların antropoloji cəhətdən dəyişməsi, yəni onların sifətində monqoloid cizgilərinin zəifləməsi, uyğun olaraq avropoid cizgilərinin güclənməsi ilə əlaqələndirilirdi(2, 86-94).

MÜSƏLMAN OĞUZ MƏSƏLƏSİ. *Türkman* etnoniminin İslamı qəbul edən oğuzların yeni adı olması fikri tarixşünaslıqda geniş yayılmış və demək olar ki, qəbul olunmuşdur. Qeyd edək ki, tarixdə din qəbul etməklə ad dəyişən xalq qeydə alınmamışdır. Bundan savayı, bu fikir araşdırıcını qarşıya çıxan bəzi faktlar qarşısında mat qoyur. Məsələn, S.Tolstov sonuncu oğuz yabqusunun (Əli xanın) müsəlman olmasını iddia edir(4, 92). Bu fikri Samani hökmdarının təklifi ilə 1003-cü ildə oğuz yabqusunun İslamı qəbul etməsi haqqında tarixi qaynaqlarda özünə yer tapan məlumat daha da gücləndirir(5, 43). İslamı qəbul etmələrinə baxmayaraq, Ütbinin və Qardizinin həmin oğuzları *ətrakül-quziyyə* və ya *türkani-quz* adlandırması araşdırıcını fakt qarşısında qoyur(5, 48). Tarixi araşdırmalarda *Bəlx oğuzları* adı ilə tanıtılan oğuzlara münasibətdə də eyni hadisə ilə qarşılaşırıq.

Sözügedən oğuzlar öncə Qaraxanlı dövlətinə tabe vəziyyətdə yaşayırdılar. Qarakitayların Mavərənnəhrə tutması ilə bağlı olaraq onlar Səlcuqlu dövlətinə tabe oldular (6, 113; 7, 194). Onların müsəlman olması araşdırıcılarda şübhə doğurmur (7, 271). Oğuz əmirlərinin türk adı ilə yanaşı, Məhəmməd, Nəsrəddin, Mahmud, Əbdülhəmid kimi İslam mənşəli ad və soyadlar daşması bu baxımdan az şey demir. Məlum olduğu kimi, İslamı qəbul edən türklər ənənəvi adla yanaşı, bir müsəlman adı da götürürdülər(8, 30; 11, 83-84). Onların bəzi qaynaqlarda “kafir” adlan-

dırılması haqlı olaraq siyasi səbəblərlə – Sultan Səncərə qarşı qiyam qaldırmaları ilə əlaqələndirilir (7, 271). Sultan Səncərin xahişi ilə fitva yazıb oğuzları “kafir” adlandıran ruhanilərin aqibəti bu baxımdan xüsusi mənə daşır. Sultan Səncər ordusuna qalib gələn oğuzlar ruhanilərin ağzına torpaq dolduraraq qətlə yetirir (7, 209-210). Beləliklə, İslamı qəbul edərək *türkman* adlanan başqa oğuzlardan fərqli olaraq, haqqında danışdığımız oğuzlar İslam dinini qəbul etməzdən öncə daşdıqları etnik adı yaşatmaqda davam edirlər. Deməli, oğuzun “türkman olması” üçün onun İslam dinini qəbul etməsi kifayət deyildi. Məsələ, tamamilə, başqa bir hadisədən qaynaqlanırdı. Qaynaqlarda Bəlx oğuzları haqqında verilən məlumatlar məsələyə aydınlıq gətirir. İbn əl-Əsir və Hafizi Abruunun verdiyi məlumata görə, oğuzlar “uçuq” və “buzuq” adı ilə iki yerə bölünürdülər. Üçokların başında Nəsrəddin Əbu Şüca Tuti bəy, bozokların başında isə Qorqud ibn Əbdülhəmid dururdu. Bundan başqa, üçoklardan Dinar, Bəxtiyar, Arslan, Çakır, Mahmud kimi boy bəylərinin adı bəllidir (6, 113-114; 7, 186). Belə görünür ki, Bəlx oğuzları İslam dinini qəbul etsələr də, oğuz etnik sistemindən imtina etməmişdilər. Etnosun varlığı etnik sistemin varlığından, ömrü isə etnik sistemin yaşamasından asılıdır.

Etnik şüurun ifadəsi kimi etnik adın yaşaması etnik sistemin qorunması hesabına etnosun öz varlığını davam etdirməsindən qaynaqlanırdı. Buradan aydın olur ki, oğuzların (ümumiyyətlə, türklərin) İslam dinini qəbul etmələri hələ onların etnik mənada “türkman olmaları” demək deyildi. Oğuz etnik sisteminin içərisində İslamı qəbul edən oğuz, sadəcə olaraq, “müsəlman oğuz” idi və “müsəlman oğuz” ifadəsini “türkman” etnoniminin anlamı kimi yox, yalnız bu mənada işlətmək olar. Oğuzların İslam dinini qəbul etmələri “türkman olmaları” ilə nəticələnmədi. Onlar öz etnik sistemlərini qorumaqla türkman dünyasının içərisində etnoloji baxımdan subetnos olaraq varlıqlarını davam etdirirdilər. Elə bu üzündən əl-Bundari (XII-XIII) oğuz dediyi etnik qrupu “türkman tayfalarından biri”, Rəvəndi (XIII-XIV) “türkman tayfası” kimi səciyyələndirərək onları türkman dünyasından fərqləndirməyə çalışırlar (7, 269). Söhbət oğuzların türkmanlar içərisində subetnos olaraq öz varlıqlarını davam etdirmələrindən gedir. Ancaq İslamı qəbul edərək *türkman* adı daşıyan oğuzlara münasibətdə biz, tamamilə, başqa halla qarşılaşırıq.

TÜRKMANLARIN TARİX SƏHNƏSİNƏ ÇIXIŞI. Türkman etnoniminin oğuzların İslam dinini qəbul etməsindən sonra ortaya çıxması haqqında fikir belə təsəvvür yaradır ki, türkmanlar oğuzların İslamı qəbul etməsindən sonra tarix səhnəsinə çıxmışdır. Halbuki bu etnonim oğuzların bir etnosiyasi birlik olaraq yaranmasından öncə və ya onunla paralel şəkildə mövcud olmuşdur.

Türkman etnonimi tarix səhnəsinə ilk dəfə VIII əsrdə çıxmışdır. Həmin əsrdə birdən-birə Çin qaynağı “Türkman (Te-kü-monq) ölkəsi”ndən bəhs etmişdir (9, 212; 3, 12-14). Bu ölkənin harada yerləşməsi bu günə qədər aydınlaşdırılmayıb. S.Ağacanov bu ölkənin Çu çayı hövzəsindəki vilayətlərin biri olacağını düşünür (3, 17-18). Z.Toqana görə, “Türkman ölkəsi” daha geniş bir sahəni əhatə etmişdir (9, 202). Qaynaqda burada yaşayanların “yaxşı at, öküz, inək kimi heyvanlar, üzüm və başqa meyvələr yetişdirməsindən və gözəl şərab istehsal etməsindən” bəhs olunur (3, 17).

Qaynağın şahidlik etdiyi, eləcə də araşdırıcıların diqqət yetirdiyi kimi, ilk türkmənlər oturaq və yarımköçəri həyat tərzi keçirmişdir. Elə ona görə də onların karluk, qıpçaq, uyğur və s. olması haqqında bir fikir söyləmək mümkün deyil. Qədim türklər, əsas etibarilə, elat həyat tərzi keçirirdilər. Onların daşdığı etnik ad da bu həyat tərzi üzərində qurulan etnik sistemlə bağlı idi. Ona görə də elat həyat tərzi üzərində imtina edib oturaq həyata keçənlər daim hərəkət halında olan elat dünyasından ayrı düşürdülər, yəni mənsub olduqları etnik sistemdən çıxmış olurdular. Bu halda elat dünyası öz soydaşlarını sosial məzmunlu *tat*, *təcik* kimi adlarla tanıyırdı (10, 313-314; 11, 122, 123; 12, 96-97). Ancaq oturaq həyata keçən türksöylülər, irəlidə ətraflı şəkildə bəhs edəcəyimiz kimi, özlərinin etnik adlarını itirdikləri üçün ümumilliyə adla, yəni *türk* adı ilə tanınırdılar. Bununla bərabər, haqqında danışdığımız oturaq və ya yarımköçəri əhali bu adla tanınmadı. İş ondadır ki, onlar oturaq və ya yarımköçəri olmaqla yanaşı, İslamı qəbul etmiş ilk türklər idi və onların götürdükləri *türkman* adı bu iki hadisəni ifadə edirdi. Elə ona görə də bu ad ilk vaxtlar etnik anlamı ilə yanaşı, rəmzi olaraq “müsəlman türk” anlamında da işləniirdi. İslam dinini qəbul edən oğuzun “türkmən olma” şəklində ifadəsi etnonimin sonuncu anlamı ilə bağlıdır və şübhəsiz ki, VIII-XII əsrlərdə karlukların, qıpçaqların, uyğurların və s. İslam dinini qəbul etməsi də məhz deyilən şəkildə ifadə olunmuşdur. *Türkman* etnoniminin “müsəlman türk” anlamı onun o dövrdə tanrıçı türk dünyasını İslama çağırış rəmzi kimi istifadə olunduğunu göstərir. Belə məlum olur ki, “müsəlman türklər” tanrıçı türk dünyasını İslamın qəbulu yolu ilə birləşdirmək iddiasında olmuşdur. Bu mənada *türkman* etnonimi bir müddət ümumilliyə *türk* etnoniminin yerini tutmaq sevdasına düşmüşdür. İ.Kafesoğlu *türkman* adının siyasi termin kimi istifadə olunduğunu söyləyərkən məsələnin deyilən üzünü ifadə etmək istəmişdir. Ancaq məlum olduğu kimi, müəllif *türkman* adı ilə İslam dini arasında heç bir bağlılıq görmür.

Türkman etnonimi aid olduğu etnosun təbiətini dəqiq şəkildə ifadə edirdi. Bu adı qəbul etməklə onlar bir yandan tanrıçı türk dünyasına onun bir parçasının İslamı qəbul etdiyini bəyan edib onları da “haqq yoluna” səsləyirdilərsə, başqa yandan İslam dünyasına onun sıralarına türksöylü etnik dünyanın üzvlərinin gəlişini xəbər verir və hər iki superetnik dünyadan fərqləndirirdi.

Hər bir etnos təbiəti etibarilə dinamik səciyyə daşıyır və türkmənlər də bu baxımdan istisna təşkil etmirdi. İlk türkmənlər, çox ehtimal ki, İslam dünyasının içərisində “müsəlman türk” icması şəklində mövcud olub. Ancaq bəzi araşdırıcılar etnosun bu halını mütləqləşdirib, onu etnosun mahiyyətinə çevirirlər. Z.Toğan türkmənlərlə oğuzları oturaq-köçəri prinsipi ilə diferensiallaşdırarkən onun Çin qaynağındakı halına söykənir. Bu halda orta əsrlər boyu elat həyat tərzi yaşayan türkmənlərin kimliyi məsələsi cavabsız qalır. Başqa bir araşdırıcının (S.Ağacanov) onların öncə oturaq və yarımköçəri halda yaşayıb, sonradan köçəri həyat tərzinə keçməsi barədə rəyi bu uyğunsuzluğu “aradan qaldırmaq” və VIII əsr türkmənlərini X-XI əsr türkmənləri ilə eyniləşdirmək ehtiyacından yaranır (3, 23). Məsələyə bu şəkildə yanaşan müəllif X-XI əsrlərdə elat dünyasına məxsus türksöylü etnik qrupların İslamı qəbul edərək “türkmən olması” axınını nəzərdən qaçırır. Qeyd edək ki, bu axının hesabına türkmənlər sayca o qədər çoxalmışdılar ki,

VIII əsr türkmanlarının bu etnik dünyanın hansı küncündə qalmasını nə müəyyən etmək mümkündür, nə də buna ehtiyac var. Əslində, müəllifin məsələyə bu şəkildə yanaşması onun türkmanları türk və ari metisi kimi təqdim etmək niyyətinin bir parçasıdır. Qarşıya qoyduğumuz məsələnin üzərinə qayıdaq.

TÜRKMAN ETNOSİSTEMİ. Yeni etnik dünya içərisində üç oğuzdan ibarət karluk, yeddi oğuzdan ibarət kimak, səkkiz oğuzdan ibarət peçeneq, doqquz oğuzdan ibarət uyğur və ya Oğuznamənin iddia etdiyi kimi, iyirmi dörd oğuzdan ibarət oğuz etnik sistemi işləmirdi. Bu baxımdan L.Qumilyevin “yeni etnos köhnə etnosun institutlarını məhv edir” tezisi (13, 28) türkmanlara münasibətdə özünü tam mənası ilə doğruldu. Onun cazibəsi də elə bunda idi. Sosial, siyasi və iqtisadi səbəblərdən məlum və qocalmış etnosistemlərdən üz çevirən passionar qüvvələr fərdi, ailəvi və ya obalar halında İslamı qəbul edərək formalaşmaqda olan yeni etnik sistemin içərisinə daxil olub onun bir üzvünə çevrilir və burada ellər şəklində yenidən formalaşırdılar. Ona görə də yeni etnik dünyada bu vaxta qədər nə uyğur, nə karluk, nə qıpçaq, nə oğuz, nə də başqa bir türk etnik birliyinə məlum olmayan Səlcuqlu, Yağmurlu, Gökdaşlı, Qızıllı, Balxandağlı, Təkəli, Danişməndli, Qaramanlı, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu və s. kimi çoxsaylı ellər ortaya çıxdı. Oğuznamədən bizə bəlli olan oğuz boylarının türkmanlar içərisindəki halı yeni etnik sistemin xarakterini, eləcə də iki etnik sistem arasındakı fərqi anlamaq üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. M.Kaşğarlıdan və Oğuznamədən bizə bəlli olan oğuz boylarının əksəriyyətinin adı ilə türkmanlar içərisində də qarşılaşırıq. Ancaq oğuz boyları yeni etnik dünyanın hər tərəfinə səpələnmiş vəziyyətdədirlər. Onların adları müxtəlif türkman elləri içərisində başqa oğuz və hətta qeyri-oğuz boylarla birgə çəkilir. Başqa sözlə, burada kayı, bayandır, salur, yazır və s. kimi qəbilə birlikləri yox idi. Salur və yazır kimi bəzi türkman ellərinin “oğuz zəmanında” daşdığı adlarla tanınması bizi çaşdırmamalıdır. Belə ellər həm tərkibinə, həm də etnik sistem içərisində yerinə görə oğuz salurundan, yazırından və s. əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Məsələyə diqqət yetirən F.Sümer bu hadisəni boyların obalarının və qollarının müxtəlif zamanlarda məlum bölgələrə gəlməsi və iqtisadi-siyasi səbəblər üzündən yenidən ayrılması şəklində dəyərləndirir (6, 238). Əlbəttə, boylara məxsus obaların, tirələrin parçalanması, bir türkman elindən, başqa türkman elinə keçməsi və ya tabe olduğu dövlətlərin onları zəiflətmək məqsədi ilə parçalaması halları etnosun bütün tarixi boyu davam etmişdir. Ancaq oğuz boylarının türkmanlar içərisində səpələnmiş vəziyyətdə olması onların bu etnik sistemin içərisinə ailələr, obalar, tirələr şəklində girməsi ilə bağlıdır. Gəlin unutmayaq, türkman etnik sistemi qocalmış etnosistemlərdən üz çevirən passionar qüvvələrin hesabına yaranmışdı. Bu qüvvələr fərdlər, ailələr, obalar, tirələr şəklində oğuz etnik sistemindən üz çevirib yeni etnosun içərisinə daxil olmuş və burada birləşərək yeni ellər yaratmışdılar. Elə daxil olan oba və oymaqların nəinki hansı boydan olması və hətta karluk, qıpçaq, xələc kimi etnik birliklərdən olması elə bir əhəmiyyət daşıyırdı. Bu baxımdan Səlcuq elinin, əsas etibarilə, oğuz və qıpçaqlardan təşkil olunması və bu elə *kucat* və *çıraq* kimi tayfaların qatılması haqqında tarixi məlumatlar az şey demir (14, 202).

Türkmanların içərisinə oğuzlardan savayı, başqa türksoylu etnik birliklərdən qopan oba və oymaqların qatılması həm tarixi, həm etnoqrafik, həm də dil faktı ilə

təsdiq olunur. Belə etnik qruplardan biri karluklardır. M.Kaşğarlı karluklar haqqında “oğuzlardan ayrıdır”, “oğuzlar kimi türkməndir” deyərəkən bu gerçəyi ifadə etmək istəmişdir. Bununla yanaşı, müsəlman olan oğuzların, karlukların, “və başqalarının” X əsrdə yanaşı, eləcə də qarışıq yaşaması və üstəlik qəza yürüşlərinə getməsi haqqında tarixi qaynaqlarda (İbn Hövqəl, İstəxri) məlumatlar var (14, 75-76). Qeyd edək ki, İslamı qəbul edib qəza yürüşlərinə gedən oğuz, karluk “və başqalarının” “türkman olmasına” heç bir şübhə yeri yoxdur. Sadəcə olaraq, qaynaqlar yeni etnik dünyanın üzvlərini onların köhnə adı ilə adlandırır və bu hal yuxarıda deyilən səbəblərlə bağlıdır. Müasir etnoqrafiya da türkmənlərin içərisində karluk varlığını təsdiq etməkdədir. Türkmənistan türkmənləri içərisində *karluk* adlı tayfanın varlığı, Anadoluda *karluk* etnonimi ilə bağlı yer adları, eləcə də bu bölgədə karluklara məxsus çadır tipinin yayılması deyilən hadisəyə şahidlik edir (13, 44-45).

Tarixi qaynaqlarda türkmənlərin içərisində xələc, kanqlı və başqa türksoylu etnik qruplardan qopmuş oba və oymaqların olması haqqında məlumatlar da az deyil (14, 253; 7, 126-127, 194). Ancaq araşdırıcılar ənənəyə uyğun şəkildə türkmənləri oğuzlara bərabər tutduğu üçün sözügedən etnik qruplardan olan oba və oymaqları türkmən xalqının bir parçası kimi deyil, daha öncə aid olduğu etnik dünyanın mənsubu kimi təqdim edirlər. Məsələn, araşdırıcının “Aral və Xəzər ətrafında oğuz və türkmən qrupları kanqlı və qıpçaqlarla qarışıq yaşayırdılar” (14, 253) cümləsi belə bir düşüncənin məhsuludur. Türkmənlərin etnik tarixinə həsr olunmuş araşdırmalarda buna bənzər ifadələrlə tez-tez qarşılaşmaq olar. Məsələyə başqa münasibət də mövcuddur. Türkmənlər arasında müxtəlif etnik qrupların varlığını görə Z.Gökalp onun etnik mahiyyət daşıdığını inkar edir və bu hadisəni ellər və qövmlər toplusu kimi dəyərləndirir (15, 36). Məsələnin nə yerdə olduğunu anlamaq üçün bugünkü başqırd tayfalarının sırasında qarşımıza çıxan *türkmən-qıpçaq* etnonimi açar ola bilər (16, 183). Şübhəsiz ki, sözügedən uruq *türkmən* dediyimiz superetnosdan qoparaq başqırdların tərkibinə qatılmışdır. Maraqlıdır ki, R.Kuzeyev *törökpen* (türkmən) başqırd uruğunun Türkmənistan türkmənlərinin deyil, “oğuz-türkmən”lərinin, yəni bizim *türkmən* dediyimiz xalqın bir qəlpəsi sayır (16, 183-184). *Türkmən-qıpçaq* uruğuna münasibətdə də biz eyni halla qarşılaşırıq. Bu halda *türkmən-qıpçaq* etnoniminin türkmən qıpçağını başqa qıpçaqlardan fərqləndirmək üçün ortaya çıxdığını görmək o qədər də çətin deyil. M.Kaşğarlının karlukların, xələclərin türkmən olması haqqında qeydini yada salsaq, oğuzların, karlukların, kanqlıların, uyğurların, xələclərin və s. türkmənlərin tərkibinə qatılan hissəsinin uyğun şəkildə fərqləndirilməsini qətiyyətlə söyləmək mümkündür.

Türkmənlərin etnik tərkibi adı çəkilən etnik qruplardan olan oba və oymaqlarla tamamlanmır. Şübhə yoxdur ki, bu möhtəşəm etnosun tərkibinə onun yaranmasından çox-çox əvvəllər mövcud olmuş başqa türksoylu etnik qruplardan da oba və oymaqlar qatılmışdır. Ancaq deyilən müstəvidən türkmənlərin etnik tərkibi öyrənilmədiyi üçün bu barədə qəti bir fikir söyləmək çətinidir. Bununla yanaşı, bu günün onomastikasına ötəri bir nəzər salsaq, orada, *töles* Göytürk dövlətində hərbi-inzibati bölgənin adıdır. İmperiyanın şərqində yerləşən imtiyazlı tayfalar belə adlanırdı (17, 23-25). *Niqü* Göytürk dövlətini quran Aşina soyuna məxsus uruqdur (18, 162). Fikrimizcə, *Nügədi* və *Nüvədi*, *Nüyədi* və s. adlanan kəndlər bu etnonimlə

bağlıdır. *Türqiş* adı ilə VI əsrdə tarix meydanına çıxan etnosiyasi birlik VIII əsrin ortalarına qədər mövcud olmuşdur (19, 132-136). Azərbaycanda qarşılaşdığımız *Türkəşəvənd* (Kəlbəcər rayonunda kənd), *Türkeş* (Oğuz rayonunda kənd), *Türkeş* (Şahbuz rayonunda kənd) kimi toponimlər bu etnosun bir hissəsinin türkmanlara qatıldığını göstərir. *Kibir* etnonimi Çin qaynaqlarından *kibi/kıbir/kibir* şəklində transkripsiya olunur (20, 247; 109; 112; 115-116). Onlar *Tele* adlanan etnik birliyə daxil olan boylardan biridir (20, 247-248). *Kəbirli* deyilən tayfa adı və onunla bağlı toponimlər qədim *kibir* etnonimi ilə bağlıdır. Onların Qars və Çıldırda yerləşən başqa bir qolu *kibirli* adlanır (21, 255). *Kibirlər* haqqında Çin qaynaqlarında sonuncu məlumat 842-ci ilə aiddir (20, 248). Çox ehtimal ki, bu tarixdən sonra onlar türkmanların tərkibinə qatılıb. *Təkləli*, *muğanlı* kimi qədim etnonimlərlə bağlı tayfa adlarını və toponimləri görməmək mümkün deyil. Azərbaycanda geniş yayılmış *Təkləli* və *Muğanlı* tayfa adı və toponimi eyniadlı tayfanın adı ilə bağlıdır. Hər iki tayfa Monqolustan coğrafiyasında yerləşən *Təklə* və *Muğan* çölünün adı ilə bağlıdır və onlar öz adlarını tarixən məskunlaşdığı və formalaşdığı bölgənin adından alıb. Əlbəttə, Azərbaycan ərazisində türksoylu etnik birliklərin və onlara mənsub olan tayfaların adını yaşadan daha qədim toponimlər var və onlara dair maraqlı araşdırmalar mövcuddur (22, 15) və s. Ancaq biz yuxarıda tayfa adlarını sadalayarkən onların *tərəkəmə/türkman* mənsubiyyətini nəzərə almışıq. Məlumdur ki, qeyri-türkman tayfalar, məsələn, *padarlar* və *ayrımlar* bu gün də özlərini tərəkəmə (türkman) saymırlar.

Padarların özlərini tərəkəmə saymamalarının səbəbi aydındır. *On uyğur* uruqlarından biri olan *padarlar* monqol siyasi birliyinin içərisində idi (9, 254). Elə ona görə də daxil olduqları siyasi birliyin adı ilə tanınırdılar. Bu gün şimal rayonlarında türksoylu oturaq əhalinin *muğal* adlanması deyilən hadisənin xatirəsidir.

Türkmanların etnik tərkibindən danışarkən uyğurlardan yan keçmək olmaz. Heç şübhəsiz ki, sözügedən etnosun tərkibinə qədim uyğur boylarından da müəyyən oba və oymaqlar qatılmışdır. Biz burada nə oğuzların tərkibinə qatılıb oğuzlarla birgə “türkman olan”, nə də etnosun formalaşmasından sonra məlum siyasi səbəblərlə bağlı olaraq türkmanların arasına düşən uyğurları nəzərdə tuturuq. Söhbət yaranış prosesində türkmanların tərkibinə qatılan təmiz uyğurlardan gedir. Əlbəttə, *eymurları* oğuzlarla birgə “türkman olan” və ya *padarları* Elxanlı dövlətinin süqutundan sonra türkmanların içərisinə düşən uyğurlar saymaq olar. Ancaq müasir türkmənlərin “təmizqanlı türkmən” saydığı *yomut* adlı məşhur uyğur tayfası, şübhəsiz ki, birbaşa türkmanların içərisinə qatılan uyğurlardan olmuşdur. *Yomut* etnonimi G.Şleqelin *yamutkar*, C.Hamiltonun *yabutkar* şəklində transkripsiya etdiyi doqquz uyğur tayfasından birinin türkmanlaşmış şəklidir (23, 367).

Azərbaycan onomastikasında qarşılaşdığımız *Buğakər* C.Hamiltonun Çin qaynağından bokasıkır/bokasıkıt şəklində transkripsiya etdiyi uyğur tayfasının türkmanlaşmış şəklidir (23, 367). *Amudux* G.Şleqelin Çin qaynağından *amutik* şəklində transkripsiya etdiyi uyğur tayfasının türkmanlaşmış şəklidir (23, 368) (Qubadlı rayonunda və Zəngəzurun Ermənistanına aid hissəsində kənd və pir adları). *Həkəri/Həkərli* (çay adı və onun axdığı ərazinin tarixi adı) C.Hamiltonun Çin qaynağından *xeqersuv* şəklində transkripsiya etdiyi uyğur tayfasının türkman-

laşmış şəklidir (24, 26). Türkmənistan türkmənləri arasında olan *ağar* tayfa adı və Güney Azərbaycanda *Əhər* mahal adı bu etnonimlə bağlıdır. Maraqlıdır ki, Əbülqazi *ağar* və *aymaktılıları* ??? əslən uyğur olan İrkıl Xocanın soyundan olduğunu bildirir (12, 74). *Kürdəmir* (rayon mərkəzinin adı) kimi adlarla uyğur tayfalarının siyahısında qarşılaşırıq. Fikrimizcə, Kürdəmir toponimi C.Hamiltonun *kürləmur/türləmvur* şəklində transkripsiya etdiyi uyğur tayfasının adı ilə bağlıdır (24, 26). Onların ən azı bir hissəsinin, *yomut* kimi “türkman olan” uyğurlardan olmasını düşünmək olar. Rəşidəddinin məlumat verdiyi *ebişlik* adlı uyğur tayfasını (1, 147) *ebişlər* şəklində qaraqoyunlu türkmanlar arasında görmək bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır (21, 47). Fikrimizcə, *ibişli* tayfa adı və *İmişli* (rayon mərkəzi) toponimi *ebişli* etnonimi ilə bağlıdır. Sözügedən uyğur tayfalarının türkmanların tərkibinə qatılması, çox güman ki, 840-cı ildə Uyğur xaqanlığının dağılmasından sonra baş verib. Bu hadisədən sonra 15 uyğur tayfasının qərbə, Beşbalıq ətrafındakı karlukların yanına köçməsi haqqında Tanşunun verdiyi məlumat xüsusi əhəmiyyət daşıyır (20, 133). Ən nəhayət, uyğurların türkmanların tərkibinə qatılması oğuzlardan öncə baş verib. Əks təqdirdə, Oğuznamə ilk Oğuz tərəfdarlarına *uyğur* adı verməzdi. Belə görünür ki, uyğurlar nəinki türkmanların tərkibinə daxil olmuş, hətta oğuzlara qədər bu yeni etnosun içərisində dominant rol oynamışdır.

Göründüyü kimi, türkmanlar oğuzların İslamı qəbul etməsindən ən azı 200 il öncə bir etnos olaraq mövcud idi və bu etnos türksoylu etnik qruplardan olan oba və oymaqları öz içərisinə almışdı. Ancaq X əsrdən başlayaraq oğuzların İslamı qəbul edib türkmanlara qatılması bu etnosun taleyində mühüm rol oynadı. Türkmanların içərisinə oğuz axını o yerə gətirib çıxardı ki, türkman dünyasında oğuzların çəkisi yerdə qalan etnik qruplara məxsus oba və oymaqların çəkisindən qat-qat ağır oldu. Kəmiyyət dəyişməsi, həmişə olduğu kimi, keyfiyyət dəyişməsinə keçdi. Yəni oğuzların yeni etnos içərisində kəmiyyət etibarilə çoxluğu yeni etnik sistemin təbiətini müəyyən etdi. Bu baxımdan oğuz boylarından qopan oba və oymaqların türkman cəmiyyətində kanqlı, qıpçaq, karluk, xələc boylarından üstün tutulması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İrəlində ətraflı şəkildə bəhs edəcəyimiz kimi, *iq/qul* prinsipi ilə təsnif olunan türkman cəmiyyətində oğuz boylarına mənsub olan oba və oymaqlar “kök”, “əsas” anlamı daşıyan *iq*, kanqlı, qıpçaq, karluk, xələc boylarından qopan oba və oymaqlar isə *qul* kateqoriyasına daxil edilirdi (25, 96-97). Bu hadisə türkmanların oğuzları özlərinin əsas etnik əcdadı saymaları ilə bağlı idi.

TÜRKMAN DİLİ. Əgər xalq varsa, onun dili də var. Bu baxımdan Əbu Həyyan sözlüyündə *türkman/türkmən dili* ifadəsinin özünə yer tapması qəribə görünməməlidir (26, 61; 67) və s. Bununla yanaşı, dil araşdırmalarında sözügedən etnosla məlum tarixi münasibətin təsiri altında *türkman dilinin* üzərindən sükutla keçilir və bu dilə *oğuz dili* adı verilir. Dilçilik ədəbiyyatında türk dillərinin müəyyən qrupuna *oğuz qrupu dilləri* adı verilməsi bu düşüncənin ifadəsidir (27, 94; 28). Qeyd etmək istərdik ki, oğuz etnoniminin türkman etnoniminin yerini tutması etnik baxımdan nə dərəcədə doğrudursa, dil baxımından da o dərəcədə doğrudur.

Etnosun formalaşmasında oğuz tayfaları əsas rol oynadığına görə *türkman dili* oğuz dilinin əsasında formalaşmışdır. Ancaq bu etnosun tərkibinə, deyildiyi kimi,

oğuzlardan başqa, qıpçaq, karluk, uyğur, xələc və s. kimi türksoylu etnik birliklərdən olan oba və oymaqlar da qatılmışdı. Bu hadisə türkmanların dilinə təsirsiz ötürmədi. Nəticədə yeni etnosun dili etnik tərkibinə uyğun şəkildə qıpçaq, karluk və s. dillərin təsirinə məruz qalmış oğuz dili əsasında formalaşdı. Qarşıya çıxan bəzi faktlara nəzər salaq. “Divanü lüğət-it-türk”də təsvir olunan oğuz və qıpçaq dili arasında müştərək elementlər bir etnosun tərkibində olan iki etnik qrupa məxsus dialektlərin çarpazlaşması ilə bağlı deyilmi? Gəlin unutmayaq, “Divan” oğuz birliyinin dağılmasından 100 il, türkmanların bir etnos olaraq tarix səhnəsinə çıxmasından 200-250 il, oğuzların bu etnosun tərkibinə qatılmasından ən azı 150 il sonra yazılmışdı. Deməli, iki dialektin çarpazlaşması üçün kifayət qədər vaxt olmuşdur. M.Kaşğarlı da öz əsərində məhz bu vəziyyəti təsvir edir. Ancaq keyfiyyətə yeni dilin ortaya çıxışını anlama bilmir. Başqa bir fakta nəzər salaq. Anadolu və Azərbaycan ədəbi dilinin oğuz dili əsasında formalaşdığını söyləyən araşdırıcılar qıpçaq, karluk və s. dillərin qərb dialektlərinə nisbətən şərq dialektlərinə və Azərbaycan ədəbi dilinə güclü təsir etdiyini etiraf edirlər (29, 84). Eyni fikir müasir türkmən dilinin dialektlərinə də aiddir (27, 138). Bu halda görmək çətin deyil ki, deyilən xüsusiyyətlərə malik dil materialına *oğuz dili* adı vermək doğru deyil. Elə isə bu dilin *türkman dili* olduğunu çəkinmədən söyləmək olar. Bununla bağlı olaraq, bir məsələnin də üzərində dayanmaq istərdik. Məlumdur ki, orta əsrlərə aid bir çox əsərlər dil xüsusiyyətlərinə görə (etnik ünvanı göstərilmədən) təsnif olunur. *Oğuz-qıpçaq dilli əsərlər* bu təsnifatda ayrıca yer tutur. Araşdırıcıların fikrinə görə, qıpçaq dilinə nisbətən oğuz dil ünsürlərinin üstünlük təşkil etdiyi bu abidələr az və ya çox dərəcədə uyğur dilinin təsirinə məruz qalmış vəziyyətdədir (30, 149-150; 31, 168-170). Qıpçaq dil ünsürlərinin üstünlük təşkil etdiyi *qıpçaq-oğuz dilli əsərlər* də, bu baxımdan, istisna təşkil etmir. Burada söhbət qıpçaq dil ünsürlərinin üstünlük təşkil etdiyi türkman dilində yazılmış əsərlərdən gedir. İstəməz sual olunur: oğuz dili ünsürlərinin üstün olduğu və qıpçaq, uyğur dili ünsürlərini öz içərisinə alan, eləcə də qıpçaq dil ünsürlərinin üstün olduğu bu abidələrin etnik ünvanını göstərərək onları *türkman dilində* yazılmış əsərlər saymaq olmazmı? Elə buradaca söyləməyi lazım bilir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının titul səhifəsində yazılan “ala lisani-taifeyi-oğuzan” ifadəsi bizi qorxutmamalıdır. Bu ifadə dastanların oğuzlardan bəhs edən məzmunundan və Oğuznamə dili ilə (epik-poetik dillə) o dövürkü canlı danışq dilinin fərqliliklərindən qaynaqlanır.

Ən nəhayət, yuxarıda deyilənlərə əsaslanıb müasir türk dillərinin təsnifi zamanı aparılan “oğuz qrupu” bölgüsünün tərkibində başqa dil ünsürləri də olan bu dili *oğuz dili* adlandırmaq onun həqiqi simasına kölgə salır. Yəni bu dilin tərkibində olan qıpçaq, karluk və s. dil ünsürləri dil qrupuna verilən ada sığmır. Ancaq tərkibində qıpçaq, karluk və s. dil ünsürləri də olan dilə “oğuz qrupu” deyil, “türkmən qrupu” adı versək, onda etnosun tərkibi ilə dilin xüsusiyyətləri biri-birini tamamlayar. Söz dilçilərimizdir.

TÜRKMAN COĞRAFIYASI. Etnosun coğrafiyasından da bəhs etmək istərdik. “Türkman ölkəsi”nin artıq VIII əsrdə mövcud olduğu qeyd edildi. X əsrdə Məqdisi (947-1000) Ordu şəhərindən bəhs edir və “türkmən padşahının” bu şəhərdə oturmasını bildirir (9, 186; 14, 81). Biruni “Türkman ölkəsi” adlandırdığı ərazi-

ni oğuzların şərqində yerləşdirir (14, 83-85). Beləliklə, X əsrdə “Sırdərya, Talas, Çu hövzələri” karluk və xələclərlə birləşən “türkman olan” oğuzların yaşadığı ərazi sayılır (14, 83-85). Birününün məlumatlarına görə, XI əsrin əvvəllərində türkmanlar Jetisunun qərbində, Sırdəryanın orta axarında və Məvarənnəhrdə yaşayırdılar (14, 84). Xalqların köçü ilə əlaqədar olaraq, Mərvazinin verdiyi bilgiyə görə, türkmanlar oğuzların şərq əyalətlərini tuturlar. Bu ərəfdə səlcuqluların Dandanakan adlı bölgədə Qəznəli ordusunu ağır məğlubiyyətə uğratması (28 may 1040-cı il) türkman tarixində böyük hadisələrə yol açdı. Dandanakan qələbəsindən sonra Böyük Səlcuqlu imperiyasının təməli qoyuldu. Türkmanlar Səlcuqlu dövlətinin bayrağı altında İrani, Azərbaycanı, Ərəbistanı fəth etdilər. Bizans dövləti ilə səlcuqlular arasında baş verən məşhur Malazgirt savaşından (1171) sonra Anadolu torpaqlarının əksəriyyəti səlcuqluların əlinə keçdi. Orta Asiyada otlaq darlığından əziyyət çəkən türkmanların səlcuqluların hakimiyyəti altında olan – İrana, Azərbaycana, Anadoluya, Şimal-şərqi Ərəbistana kütləvi axını başladı və bu axın XIII əsrə qədər davam etdi. Mərvazi bu vəziyyəti səciyyələndirərək yazırdı: “...müsləman olanlar İslam ölkələrinə dağıldılar. Orada yaxşı bir siyasət yürüdərək İslam torpaqlarının çoxunu ələ keçirdilər və oranın hökmdarı və sultanı oldular” (32, 97).

Qarakitayların 1137-ci ildə qaraxanlılar, 1142-ci ildə səlcuqlular üzərində qələbəsi türkman tarixinin kədarli səhifələrindəndir. Bu hadisədən sonra türkmanların böyük əksəriyyəti doğma yurdları olan Türküstandan (Qaraçuğ dağının ətəklərindən və Sırdəryanın orta axarlarından) çıxıb Xorasana və Farsa axışdılar (14, 229). Xatırladaq ki, Bəlx oğuzları deyilən sonuncu oğuzlar da bu hadisə nəticəsində Bəlx və Xüttəlan ətrafına köç etdilər (6, 113; 7, 194). Monqol yürüşləri zamanı türkmanlar yenidən doğma yurdu tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Türküstan türkmanları haqqında sonuncu məlumat 1273-1277-ci illərə aiddir (6, 112). Beləliklə, türkmanlar, əsas etibarilə, Xəzər dənizinin şərqində, Xorasanda, İranda, Azərbaycanda, Anadoluda, Şimal-şərqi Ərəbistanda məskunlaşdılar. Tarixdə belə geniş coğrafi məkan yayılmış xalqların sayı azdır. Onların vahid etnos kimi inkarında yayıldıkları geniş coğrafiyanın rolu az olmayıb? Bir çox araşdırmalarda etnosun bütövlüyü etiraf olunmadan yaşadıkları coğrafiyaya görə təqdim olunur. Xəzəryanı, Xorasan, İraq, Azərbaycan, Anadolu, Şam, Hələb, Misir və s. belə coğrafi təyinlərdəndir. Ən acınacaqlısı isə odur ki, bu coğrafi təyinlərə bəzən etnik məzmun verilir (7, 127).

Türkmanlar yayıldıkları böyük coğrafiyada onlarla xalqı öz içərisinə alıb superefnosa çevrildilər. Bu ərazilərdə qurulan onlarla dövlət, o cümlədən Böyük Səlcuqlu imperiyası, Xarəzmşahlar imperiyası, Osmanlı imperiyası, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri böyük türkman xalqının siyasi zəkasının məhsuludur.

Orta əsrlərimizin hər guşəsində, hər bucağında, hər səhifəsində türkman zəkası, türkman əli, türkman izi var. Türk dünyasına mənsub zəka sahiblərinin bir çoxu ya birbaşa türkman, ya da irəlidə görəcəyimiz kimi, onların oturaq həyata keçərək *türk* adı ilə tanınan hissəsinə mənsub şəxsiyyətlər olmuşdur.

Klassik şairlərimiz öz əsərlərində mənsub olduqları xalqın adını dilə gətirir və onunla fəxr edirdilər. Nəsimi bir şeirində ərəb dilində danışana “türkman” deməyin doğru olmadığını söyləyir:

Ərəb nitqi dutulmuşdur dilindən

Səni kimdir deyən ki türkmənsən (33, 348).

Pir Sultan Abdal türkmənin yaylağa gedə bilməməsindən acı-acı şikayət edir:

Bu il bu dağların qarı əriməz,

Əsər badi-səba, yel bozuk-bozuk.

Türkmən kalkıb yaylasına yürüməz,

Yıkılmış aşiret, il bozuk-bozuk (34, 116, 117).

Koroğlu isə dar vaxtında türkmənləri köməyə çağırır:

Dava günü, dəlilərim, bu gündür,

Sinəm üstə bu dağılan düyündür,

Koroğlu der: məşhər günü bu gündür,

Gönder türkmənlərdən xanlarım gəlsin (35, 509).

Beləliklə, İslam dininin Türkiyədə yayılması ilə bağlı olaraq türksoylu etnik qruplar da bu yeni dinə biganə qalmır. Onlardan bir qrupun bu dini qəbul etməsi ilə bağlı olaraq (çox ehtimal ki, VII əsrin sonlarında) yeni bir etnogenez prosesinin əsası qoyulur. Bu prosesin nəticəsi olaraq VIII əsrdə türkmən xalqı tarix səhnəsinə çıxır. İslam inancı əsasında yaranan bu xalq oğuzlar əsas olmaqla o dövrdə mövcud olan müxtəlif türk etnik birliklərindən qopan tirə, oba, oymaqlar əsasında yaranmışdı. Tarix səhnəsinə yeni çıxan bu xalq öz təbiəti etibarilə türk tarixində yeni hadisə idi.

Türk etnik birlikləri, adətən, tayfalar ittifaqı (konfederasiya) şəklində təşkil olunurdu və bu tayfalar arasında “böyük-kiçik” prinsipi ilə ierarxik asılılıq olurdu. Türkmənlər müxtəlif tayfaların tirələrindən ibarət olan ellər şəklində təşkil olunurdu. Ancaq bu ellər arasında “böyük-kiçik” prinsipi ilə ierarxik asılılıq yox idi. Böyük-kiçik münasibəti bu xalq içərisində, irəlidə görəcəyimiz kimi, başqa səviyyədə və yalnız mənəvi müstəvidə fəaliyyət göstərirdi.

Türkmənlərin o dövrdə mövcud olan və ya ondan sonra yaranan başqa türk xalqlarından fərqi onda idi ki, onlar (məsələn, bulqarlar kimi) İslam dinini sadəcə qəbul etməmişdilər, İslam inancı əsasında yaranmışdılar və bu yaranış VII əsrin sonlarından başlanan etnogenez prosesinin nəticəsində baş vermişdi.

Qədim türk etnik birlikləri ilə müasir türk xalqları arasında varislik münasibətinin səciyyəsinə təsvir etməli olsaq, onda aşağıdakı mənzərə alınır. Müasir qırğızlarla qədim qırğızlar, qazaxlarla qədim qırçaqlar, özbəklərlə qədim karluqlar, uyuqlar, Kazan tatarları ilə qədim bulqarlar, qırçaqlar və s. arasında heç bir xalq dayanmadığı halda, Türkiyə türkləri, Azərbaycan türkləri və Türkmənistan türkmənləri ilə oğuzlar arasında türkmənlər dayanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Фазлуллах Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. I, кн. 1. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1952
2. Агаджанов С.Г. Средневековые этимологии названия «туркмен». Проблемы этногенеза туркменского народа. Ашхабад: Ылым, 1977
3. Агаджанов С.Г. Новые материалы о происхождении туркмен. Известия АН Туркменской ССР. Серия общественных наук, №2, 1963
4. Толстов С.П. Города гузов. Советская этнография. 1947, №3
5. Köymen M. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989

6. Sümer F. Oğuzlar (Türkmenler). İstanbul: Ana Yayınları, 1980
7. Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. Москва: Наука, 1991
8. Босворд К.Э. Нашествие варваров: появления тюрков в мусульманском мире. Мусульманский мир. 950-1150. Москва: Наука, 1981
9. Togan Z.V. Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981
10. Бартольд В.В. Еще о слове «сарт». Сочинения. Т. II, ч. 2, Москва: Наука, 1964
11. Гордлевский В.А. Государство Сельджукидов Малой Азии. Избранные сочинения. Т. I, Москва: Издательство Восточной Литературы, 1960
12. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1958,
13. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. Ленинград: Наука, 1990
14. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад: Ылым, 1969
15. Gökalp Z. Türk Medeniyeti Tarihi. İstanbul: Güneş Matbaacılık T.A.S., 1976
16. Кузеев Р.Т. Происхождение башкирского народа. Москва: Наука, 1974
17. Гумилев Л.Н. Удельно-лествичная система у тюрков в VI-VIII веках. Советская этнография, 1959, №3
18. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва: Клышников, Комаров и Ко, 1993
19. Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1991
20. Грум-Гржимайло Т.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. II, Санкт-Петербург: 1926
21. Eröz M. Yörükler. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991
22. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку: Элм, 1991
23. Ögel V. Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri. Belleten, XIX, 75, Ankara: 1955
24. Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй уйгурского государства X-XIV вв. Москва-Ленинград: Наука, 1966
25. Васильева Т.П. Этнические компоненты в составе туркмен, по данным этнографии. Проблемы этногенеза туркменского народа. Ашхабад: Ылым, 1977
26. Əbu Nəууан Əl-Əndəlusi. Kitabı əl-idrak li-lisan əl-ətrak (türk dillərini dərk etmə kitabı). Bakı: Azər nəşr, 1992
27. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981
28. Баскаков Н.А. К вопросу о классификации тюркских языков. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Т. XI. Вып. 2. Москва: 1952, internet resursu
29. Гузеев В.Т. Краткий обзор исследований по языку тюрков Малой Азии. Тюркологический сборник, 1972. Москва: Наука, 1973
30. Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материале «Хосров и Ширин» Кутба. Кн. I, Москва: Наука, 1975
31. Щербак А.М. Огуз-Наме, Мухаббат-Наме. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1959
32. Mervazinin Eserinin Türklerle İlgili Babının Tercümesi. Osmanlı Tarihleri. C. I. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949
33. Nəsimi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1973
34. Pir Sultan Abdallar. İstanbul: Erman Yayınevi, 1984
35. Azərbaycan dastanları. IV c., Bakı: Çıraq, 2005



Elman OULİYEV

Filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: elman.guliyev1958@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5413-9479

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.2.134>



ƏBDÜLLƏTİF BƏNDƏROĞLUNUN HƏYATI VƏ YARADICILIQ İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: Ə.Bəndəroğlu, İraq-türkman, milli, xalq, yaradıcılıq

SUMMARY

Life and creative directions of Abdullatif Bandaroglu

Abdullatif Bandaroglu played an important role in the development of modern Iraqi-Turkmen literature with his artistic creativity, and had a significant impact on the expansion of the artistic possibilities of our language in the Arab world. A. Bandaroglu has also discussed the history of the Turkmens in a number of studies, conducted researches on their language and literature and expressed valuable opinions. As a Turkmen, A. Bandaroglu showed special love for his nation, homeland and language in both his scientific and artistic creations. In Abdullatif Bandaroglu's work, language, homeland, love of the country, the theme of Azerbaijan, and attachment to Azerbaijan took a special place.

Key words: A. Bandaroglu, Iraqi-Turkmen, national, people, creativity

РЕЗЮМЕ

Жизн и творческие направления Абдуллатифа Банदारоглу

Абдуллатиф Банदारоглу своим художественным творчеством сыграл важную роль в развитии современной иракско-туркменской литературы, оказал значительное влияние на расширение художественных возможностей нашего языка в арабском мире. А.Банदारоглу также рассказал в ряде исследований об истории туркмен, провел исследования их языка и литературы и дал ценные мнения. Будучи туркменом, А.Банदारоглу проявлял особую любовь к своему народу, родине и языку как в своих научных, так и в художественных произведениях. В творчестве Абдуллатифа Банदारоглу особое место занимают язык, родина, любовь к родине, Азербайджанская тема и привязанность к Азербайджану.

Ключевые слова: А. Банदारоглу, ирако-туркмены, национальный, народ, творчество.

Giriş. İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının tarixi böyükdür. XVI əsrə qədər türkman ədəbiyyatı mətnləri əsasən Azərbaycan ləhcəsində olmuşdur, lakin XVI əsrdə (1534-cü il) İraqın Osmanlı hökumranlığının asılılığına düşməsi səbəbindən türkman ellərinin yazılı ədəbiyyatında Osmanlı türkcəsi üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Orta əsrlərdə İraq-türkman ədəbiyyatı xalq və divan ədəbiyyatı olaraq iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. XVI əsrdə Əhdi, Bağdadlı Ruhi, Növrəsi, Novruzı, Berdi, Ərbilli Qəribi, Əsəd, Halis, Xaki və digər ozanlar xalq şeiri üslubunda yazıb-yaratmışlar. XVI əsrlə müqayisədə XVII-XVIII əsrlər İraq-türkman ədəbiyyatı o qədər də güclü inkişaf etməmişdir. Lakin Səfi, Şeyx Rza, Urfi, Zeynal Abidin, Rauf Görkəm və başqalarının simasında XIX əsr İraq-türkman ədəbiyyatında ədəbi prosesin dinamikliyini müşahidə etmək mümkündür. Ancaq onu

qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələlərdə İraq-türkman ədəbiyyatına İ.Nəsimi və M.Füzulinin böyük təsiri olmuşdur. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində isə İraq-türkman ədəbiyyatında avropayönlü təsirlər özünü göstərməyə başlamışdır. 1913-cü ildə Məqqi Ləbibin “Gözlük” adlı hekayəsi və 1915-ci ildə Xeyrəddin Farukinin “Qadın qəlb” adlı romanı İraq-türkman ədəbiyyatında ilk hekayə və ilk roman nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Mövlud Taha Kayacı, Həmzə Hamamçıoğlu, İsmət Özcan, Nüsrət Mərdan, Kamal Bayatlı, Çingiz Bayraqdar, Cəlal Polat, Mehmet İzzət Həddat, Salah Tuzlu, Nəsrin Ərbil, Əbdüllətif Bəndəroğlu və s. sənətkarlar müasir dövr İraq-türkman ədəbiyyatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışlar. Müasir İraq-türkman ədəbiyyatına dahi Azərbaycan şairi M.Şəhriyarın təsiri kifayət qədər güclü olmuşdur. Belə ki, İraq-türkman ədəbiyyatında M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasına 40-dan çox nəzirə yazılmış, yazılmış nəzirələrin 30-dan çoxu kitab şəklində çap olunmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, İraq-türkman ədəbiyyatında M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasına ilk nəzirə 1965-ci ildə yazılmışdır. Həmin ildə qələmə alınmış İsmayıl Sərttükmanın “Gurgurbabaya salam” və Hüseyn Ali Mübarəkin “Tuzxurmatı” adlı poemaları Şəhriyar ənənəsinə uyğun yazılmış ilk nəzirələr hesab olunur. Müasir İraq-türkman ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri olan Əbdüllətif Bəndəroğlu, Məhəmməd Mehdi Bayat, Sabah Abdulla, Səlahəddin Naci, Şəmsəddin Türkman, Sabir Dəmirçi, Nəcib Şeyx Vahab, Orxan Həsən, Burhan Yaralı, Cəlil Qazançıoğlu, Husam Həsərət, Əsəd Ərbil, Kamal Mustafa Dakuklu, Faruk Faiq Köprülü, Rza Çolaqoğlu və s. kimi sənətkarlar Şəhriyardan təsirlənərək “Heydərbabaya salam” poemasına nəzirələr yazmışlar.

İraq-türkman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əbdüllətif Bəndəroğlu 1937-ci ildə Kərkük elinin Tuzxurmatı qəsəbəsində anadan olmuşdur. Əbdüllətif Bəndəroğlu “Hekayə” adlı şeirində doğulduğu məkan haqqında belə yazır:

***Mənim doğulduğum elçə Tuz
və xurma ocağı Suyu ağ, dağı yücə...***

O, orta təhsilini Kərkükdə tamamlamışdır. Bədii yaradıcılığa 13 yaşında – 1950-ci ildə sərbəst vəznə yazdığı “Yavaş” adlı şeiri ilə başlamışdır. O, 1952-ci ildə “Nazim Hikmətə bir məktub” şeirini qələmə alır. Bu şeir 1958-ci ildə Bağdadda nəşr olunan “Əl-insaniyyə” qəzetində çap olunur. Həmin şeir Əbdüllətif Bəndəroğlunun mətbuatda çap olunan ilk şeiri hesab edilir.

O, siyasi fəaliyyətinə görə 1956-cı ildə neft şirkətləri üçün kadr hazırlayan məktəbdən xaric edilmişdir. Bundan sonra memarlıq peşəsinə yiyələnmişdir. Keçən əsrin 50-ci illəri İraqda ictimai-siyasi və ədəbi-bədii proseslərinin dirçəliş dövrü kimi xarakterizə olunur. 1958-ci ildə İraq Respublikasının elan edilməsindən sonra İraq-türkmanlarına mədəni haqların verilməsi onların mədəni dirçəlişi üçün geniş imkanlar yaratdı. Bir neçə qəzetin dərc olunması, Bağdad radiosunda türkmanlara 30 dəqiqəlik yayım vaxtının verilməsi, müəyyən mədəniyyət dərnəklərinin yaradılması mədəni qurumların fəaliyyəti üçün imkanları genişləndirdi, ilk növbədə isə İraq-türkman ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərməyə başladı. Əbdüllətif Bəndəroğlu bu illərdə ana dilində yazdığı xoyrat, qəzəl, qəsidələri ilə

yanaşı, ərəb dilində “Müharibənin səsi”, “Sonuncu görüş”, “Aşıqların həyatı” və s. hekayələrini də yazmışdır. Bu dövrdə o, siyasi fəaliyyətdən də kənar qalmamış, bu səbəbdən daim siyasi rejimin təzyiqləri ilə üzləşmişdir. Əbdüllətif Bəndəroğlu siyasi təqiblərə məruz qaldığı üçün 1964-cü ildən sonra Yunanıstan və Bolqarıstanda mühacirət həyatı yaşamışdır. Sofiya şəhərində türkcə çıxan qəzet və jurnallarda əsərləri çap olunmuş və əldə etdiyi qonorar hesabına yaşamışdır. Bu dövrdə şairin “Yeni işıq”, “Xalq gəncliyi” qəzetlərində və “Yeni həyat” dərgisində milli-azadlıq ideyaları əks etdirən şeirləri dərc olunmuşdur. Bundan başqa onun “Arzu və Qəmbər, yaxud eşq uğrunda ölənlər” pyesi aktyorların ifasında Bolqarıstanda Sofiya radiosu vasitəsilə dinləyicilərə təqdim edilmişdir.

O, 1965-ci ildə İraqa qayıtmış və ictimai-siyasi fəaliyyətini genişləndirmişdir. Əbdüllətif Bəndəroğlu 1970-ci ildə “Yurd” qəzetini çıxarmaqla ərəb dünyasında türkün tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin kütləvi təbliğatı üçün imkanlar yaratmışdır. Bu dövrdə İraq İnformasiya Nazirliyi nəzdində İraq-türkman mədəniyyət müdirliyinin yaradılması, televiziya və radioda türkmanca efir vaxtlarının uzadılması, ana dilində məktəblərin açılması və s. hallar türkmanların ədəbi-mədəni inkişafında mühüm rol oynamışdır. Əbdüllətif Bəndəroğlunun keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanla sıx əlaqələri olmuşdur. O, 1992-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin fəxri doktoru seçilmiş, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Yazıçılar Birliyi ilə əlaqələrini genişləndirməyə başlamışdır.

1999-cü ildə bir sıra vəzifələrdə çalışdığına görə “Yurd” qəzetindəki rəhbərlik fəaliyyətini dayandırmışdır. Lakin 2002-ci ildə “Yurd” qəzetinin baş redaktoru vəfat etdiyi üçün Ə.Bəndəroğlu 2003-cü ilə qədər yenidən bu qəzetə rəhbərlik etmişdir. Ə.Bəndəroğlu bədii və elmi əsərlərdən ibarət 36 kitabın müəllifidir. “Günəş şərqi” (1969), “Yurd torpağı” (1971), “Gurgur baba” (1973), “Şərq insanları” (1975), “Qərənfil” (1977), “Yolun sonunadək” (2002), “Gecənin qanayan yarısı” (2003) və s. kitabları Bəndəroğlunun zəngin bədii irsə sahib olmasından xəbər verir. 1972-ci ildə İraq neftinin milliləşdirilməsi münasibətilə Ə.Bəndəroğlunun yazmış olduğu “Gurgur baba” poeması dahi Azərbaycan şairi M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasına nəzirə kimi əhəmiyyətlidir.

Ə.Bəndəroğlu eyni zamanda bir tədqiqatçı olaraq Azərbaycan və Kərkük ədəbiyyatı problemlərini (“Türkmən şairi Füzuli Bayatlı”, “İmadəddin Nəsimi əl-Bağdadi”, “İraq-Türkmən ədəbiyyatı yolunda bir addım”, “Azərbaycan şeiri”, “Ata sözlərimiz”) araşdırmış, Azərbaycan və İraq-türkman elminə müəyyən faydalar vermişdir. Onu da qeyd etmək ki, Ə.Bəndəroğlunun Azərbaycanla sıx əlaqələrinin qurulmasında, möhkəmlənməsində və davamlı olmasında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı elminin görkəmli nümayəndəsi prof. Qəzənfər Paşayevin böyük rolu olmuşdur. Ə.Bəndəroğlu 2008-ci il fevralın 2-də Omanda ürək əməliyyatı zamanı vəfat etmişdir.

Əbdüllətif Bəndəroğlu bədii yaradıcılığı ilə müasir İraq-türkman ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamış, ərəb dünyasında dilimizin bədii imkanlarının genişlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bildiyimiz kimi, türkmanların İraqda məskunlaşmasının tarixi təxminən VII əsrə gedib çıxır. Tarixdə türkmanların Türküstandan Azərbaycana, Azərbaycandan isə İraqa gəlmələri haqqında xey-

li məlumatlar mövcuddur. İraq türkmanları oğuz qrupuna daxil olan tayfa hesab edilir. Ə.Bəndəroğlu bir sıra araşdırmalarında türkmanların tarixindən bəhs açmış, onların dili (“İraq-türkman dili, Bağdad, 1977”), ədəbiyyatı (“İraq-türkman ədəbiyyatı yolunda bir addım”, Bağdad, 1962; “Ata sözlərimiz”, Bağdad, 1988; “İraq-türkman ədəbiyyatına bir baxış”, Bağdad, 1988) ilə bağlı tədqiqlər aparmış və dəyərli fikirlər söyləmişdir. Əbdüllətif Bəndəroğlu yaradıcılığının ilk dövrü XX əsrin 50-60-cı illərini əhatə edir. O, yaradıcılığının ilk mərhələsində Nazim Hikmətdən daha çox təsirlənmişdir. Əbdüllətif Bəndəroğlu bu mərhələdə Nazim Hikmət kimi xalqın taleyini daha çox düşünmüş, haqsızlığa qarşı mübarizə və hüriyyətə çağırış ruhlu şeirlər yazmışdır. Bununla yanaşı Əbdüllətif Bəndəroğlu Nazim Hikmətin “Kərəm kimi”, “Günəşi içənlərin türküsü”, “Ceviz ağacı” və s. şeirlərinin ruhunu və formasını saxlamaq şərti ilə özünün “Qardaşım Əli”, “Günəş türküsü”, “Fərqində” və s. şeirlərini qələmə almışdır. Məsələn, Nazim Hikmətin 1957-ci ildə yazdığı “Ceviz ağacı” şeirindəki

*Mən bir ceviz ağacıyam Gülhanə parkında,
Yarpaqlarım suda balıq kimi qıvıl-qıvıl,
Yarpaqlarım ipək dəsmal kimi tırl-tırl,
Qopararaq, gülüm, gözlərinin yaşını sil.
...Mən bir ceviz ağacıyam Gülhanə parkında,
Nə sən bunun fərqindəsən, nə də polis fərqində -*

misralarının təsiri Əbdüllətif Bəndəroğlunun “Fərqində” adlı şeirində aşağıdakı kimidir:

*Mən bir xurma ağacıyam
Millət parkında
Budaqlarım qurumuş, salxımlarım tökülmüş,
Köklərim torpaq altında.
Nə sən bunun fərqindəsən,
Nə dostlarım,
Nə də məni arayanlar fərqində.*

Ə.Bəndəroğlu istər elmi, istərsə də bədii yaradıcılığında bir türkman olaraq millətinə, yurduna və dilinə xüsusi sevgi nümayiş etdirmişdir. Bu sevgi onun poeziyasının ana xəttini təşkil edir.

Şair “İnsan və torpaq” şeirində layiqli vətəndaş kimi torpağa bağlılıq hissini nümayiş etdirmiş, öz varlığının topaqdan güc aldığını dilə gətirmişdir:

*Dağ-dərələr keçən insan,
Dənizləri aşan insan,
İldırım tək çaxan insan
Yaşar yenə torpağında.*

“Doğu insanları”, “Unut buludu”, “Müqəddəs vətənim”, “Yıldız-yıldız”, “Yalınmlı sevda”, “Evrəni qucaqlayan sevgi” və s. şeirlərində şairin vətənpərvərlik duyğuları tərənnüm olunur:

*Ey müqəddəs vətənim, sənsən edən heyran bizi,
Canladan, həm parladan, təqdir edən insan bizi.
Xalqımız istər hər dəm hürr yaşasın, baş əyməsin,*

*Etməsin istismar qurşunları pərişan bizi.
("Müqəddəs vətənim")*

Vətəni azad görmək istəyi Əbdüllətif Bəndəroğlu yaradıcılığında aparıcı mövzulardan biridir. Bu səbəbdən yadellilərin təcavüzünə, talan siyasətinə qarşı barışmazlıq və nifrət onun çoxsaylı şeirlərinin qayəsini təşkil edir:
və yaxud

*Yırtıcı qurdların gözləri izimdə,
Əkməgim, suyum, petrolum
Yenə də onların ağzında. ("Qurdların gözü")*

*Qapımızın önündən keçər dəmir yolları,
Qudurmuş itlər də,
Azmuş atlar da,
Qapımızın önündən keçər.
Qapımız dəmir yollarına bağlı
Qapımız dəmirlə döyülür. ("Dəmir yolları")*

Əbdüllətif Bəndəroğlu yaradıcılığında dil və yurd sevgisi əsas mövzulardan birinə çevrilmişdir. Şair "Mərhəbə", "Ağsu", "Mən iraqılı türkmanam", "Kərkük", "Biz", "Ana dili", "Öz dilim" və s. şeirlərində öz türkman qürurunu açıq-aydın ifadə etmiş, türkman soyundan olması ilə fəxr etdiyini bəyan etmişdir:

*Millətimin uğrunda hər zaman qaynar qanım,
Dilimi yaşatmaqçın qalxandır ona canım.
Tarix boyu yayıldı Türkməndə mənim soyum,
Qorxu nədir bilmədik, dedik, ölüm mərhəbə.
Gəzdim Ural, Altayı, sevgiyə türkü yazdım,
Parçalanan dilimə həsrətlə durub baxdım.
Oğuzların səsiylə ildırım kimi çaxdım.
Uzun illər gülmədik, dedik, ölüm mərhəbə.
("Mərhəbə")*

"Bir iraqılı türkmanam" şeirində şair elinin, dilinin, mənəvi dəyərlərinin və s. qorunması uğrunda mübarizə apararı, yurd üçün şəhid olan igidlərin ruhu qarşısında baş əyən, türkün şərəfli tarixindən qürur duyan bir vətənpərvər türkman obrazında çıxış edir:

*Bir İraq əsgəriyəm, bir oğuz boyundanam,
Mən Kərkükün oğluyam, adım nəysə yaz mənim,
Bu adımı saxlama
Gəncliyin anlamını İyicə bilməliyiz.
Sökülməyən sel kimi
Bu yerdə durmalıyız. Ya igid, ya da şəhid
Yurdumuzun uğrunda Fədakar olmalıyız.*

Ə. Bəndəroğlu bir sıra şeirlərində bir vətənpərvər olaraq igidlik məfkurəsini, torpaq sevgisi ilə yaşamaq idealını önə çəkir:

*Biz
Yalnız dağların
İgidlik məsləkini*

*Əmən insanlarız.
Torpağımızın Eşqiylə
Yaşayıb ölənləriz. (“Biz”)*

Yaxud

*Qan damardan axsa da,
səndən başqa kimsəni,
İnan sevməm, ey yurdum.
 (“Mən İraqlı türkmənəm”)*

“Kərkük” şeirində isə Kərkük bir qədim yurd yeri olaraq milli ruhun, gələcəyə inamin, mübarizliyin və əyilməzliyin daşıyıcısı kimi təqdim olunur:

*İçimdəki həsrətim,
İçində yaşar Kərkük.
Analar ninnisiylə
Oyanır, yatar Kərkük.
Gurgur baba ağlasa,
Silkinib qaçar Kərkük.
İldırım dünyaya
Alovla çaxar Kərkük.*

Ə.Bəndəroğlu poeziyasında ana dili sevgisi xüsusi bir yer alır. “Öz dilim”, “Gənclik böyük sərmayədir”, “Oyanmaq”, “Sevə-sevə”, “Ana dili” və s. şeirlərdə şair özünün doğma dil sevgisini ifadə edir, ana südüylə ruhuna hakim olan doğma dili varlığının əsası kimi göstərir:

və ya:

*Ana dilini sevmək,
Ana qucağını sevməkdir,
Yaşamın ilk günlərində.
Ana dilini sevmək
Yenidən yaşamaqdır,
Yaşamın son günlərində.
Sən bütün şeylərdən
Fərqlisən.
Sən analarımızın südündəki
Bəyazlıqsan.
Sən varlığımızsan,
Biz də səninlə varıq. (“Ana dili”)*

“Oyanmaq” şeirində şairin dil ilə bağlı sevgi, çağırış və həyəcanları öz bədii ifadəsini belə tapır:

*Ey dilimdə, qanımda,
Qardaşım mənəm.
Dilini sev,
Sevsinlər səni.
Dilini unutsan,
Yıxarlar səni.
Dil varlığındır*

*Əgər varlığını satarsan
Alçaqlar bazarında
Satarlar səni.*

Əbdüllətif Bəndəroğlunun bədii yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu və Azərbaycan sevgisi xüsusi yer tutur. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, professor Qəzənfər Paşayev Əbdüllətif Bəndəroğlunun Azərbaycanla əlaqələrini yüksək dəyərləndirmiş, onu İraqda-Kərkük diyarında mədəniyyətimizin, dilimizin və ədəbiyyatımızın yorulmaq bilməyən fədakar təbliğatçısı və tədqiqatçısı hesab etmişdir .

Əbdüllətif Bəndəroğlunun Azərbaycanla bağlı yazdığı ilk poeziya nümunəsi onun Bakını görmək həsrəti ilə 1961-ci ildə qələmə aldığı “Bakıya həsrətlərim” adlı şeiridir:

*İçimdə sönməz, yanar,
Şiddətlə şövq Bakıya.
Yoldaşlarım da bilir,
Məndə var zövq Bakıya.
Bir dostum daim sorar,
Səfərin yox Bakıya?*

O, “Bakı”, “Mən Bağdadda, yar Bakıda”, “Qız qalası”, “Qəlbimizdə, könlümüzdə” və s. şeirlərində Azərbaycana sevgi duyğularını ifadə etmiş, azərbaycanlılarla türkmənlərin eyni kökdən və bir bütövün parçaları olmalarını xüsusi vurğulamış, böyük məhəbbətlə yurdumuza olan heyranlığını əks etdirmişdir:

*Azərilər səsinə
Mənim qəlbim heyrandır.
Əslimiz Azər isə
Dilim həm də türkməndir.
Mənim bütün varlığım,
Ellərimə qurbandır.*

Əbdüllətif Bəndəroğlu “Gurgur baba”, “Qərənfil”, “Acı mənim, ümid sənin, qasırgılar həpimizin” adlı poemalar müəllifi kimi də tanınmışdır. Onun poemaları içərisində “Gurgur baba”nın xüsusi yeri vardır. Müəllif poemanı İraqda neftin mililəşdirilməsi münasibətilə 1972-ci ildə Bağdadda qələmə almışdır. Poemada Gurgur baba müraciət obyektı olaraq məkan anlamında işlədilməklə yanaşı, müqəddəsliyin, inamın, ümidin və s. simvoluna çevrilir. Müəllifin poemaya bu adı verməsi təsadüfi deyil. Çünki Gurgur baba Kərkükdə tükənməyən bir neft mənbəyi, həmçinin ədəbiyyat müqəddəs ocaq və xalqın ziyarət yeridir. 36 bənddən ibarət olan “Gurgur baba” poeması dahi Azərbaycan şairi M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam”ına nəzirə kimi yazılmışdır. Hər iki poema müxtəlif ölkələrdə yerləşən konkret məkanlarla bağlıdır. Heydərbaba Cənubi Azərbaycanda bir dağdırsa, Gurgur baba Kərkükdə neftin alovlandığı məkandır. Şəhriyar öz fikir və ideyalarını Heydərbabaya müraciət etməklə oxucuya çatdırırsa, Heydərbabadan bir tribuna kimi istifadə edərsə, Əbdüllətif Bəndəroğlu da Gurgur babadan eyni məqsədlə yararlanır:

*Gurgur baba, vaxtı gəldi, bir gurla,
Atəş saçıb yurdumuzu bir nurla
Yax kinləri ürəklərdə o qorla*

*Aydınlat tez qaranlığı, hər yanı,
Sil gözlərdən sisləri, həm dumanı.*

Onu da qeyd edək ki, İraq-türkman ədəbiyyatında M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasına 40-dan çox nəzirə yazılmışdır. “Gurgur baba” poeması İraqda “Heydərbabaya salam” poemasına nəzirə şəklində yazılmış üçüncü poemadır. Əbdüllətif Bəndəroğludan yeddi il əvvəl, yəni 1965-ci ildə İsmayıl Sərttürkman “Gurgur babaya salam” və Hüseyn Əli Mübarək “Tuzxurmatı” adlı poemaları ilə İraq-türkman ədəbiyyatında Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasına nəzirə yazmağın əsasını qoymuşlar. Əbdüllətif Bəndəroğlu “Gurgur baba” poemasını yazarkən Şəhriyar üslubunu, “Heydərbabaya salam” poemanın forma xüsusiyyətlərini saxlamağa çalışmış, ifadənin ən sadə deyimdə, danışiq üslubunda olmasını təmin etmişdir. Hər iki poema beşliklər şəklində heca vəzninin 4-4-3 bölgüsündə yazılmışdır:

*Gurgur baba, Heydərbaba ağladı,
Şəhriyarın yarasını bağladı,
Daşa dönən ürəkləri dağladı
Sən də bir az Təbriz üçün yan, baba,
Qan qardaşı, qan qusuruq, qan, baba.*

*Gurgur baba, sönməz sənin ocağın,
Qaranlıqda pırıl-pırıl çırağın
Ver əlini, tut sözümə qulağın.
Alovunu gecə-gündüz saç bizə,
Salam göndər Şəhriyara, Təbrizə.*

Poema “Heydərbabaya salam” əsərinin üslubuna uyğun yazılsa da, təbii ki, əsərdə Əbdüllətif Bəndəroğlu özünəməxsus orijinal üslubu qoruyub saxlamışdır. Əbdüllətif Bəndəroğlu “Gurgur baba” poemasında həyat barədə düşüncə, mülahizə və münasibətlərini bir çox hallarda ictimai-siyasi səciyyədə ifadə edir:

*Gurgur baba, bax dünyaya, gör bu gün,
Məzlumların hallarını sor bu gün.
Bizim kimi öz nəfsini yor bu gün
Aclıq çəkən kimsələrlə dərdləş gəl,
Yorğun-arğın insanlarla birləş gəl.*

Poema İraq xalqının ictimai-siyasi həyatı ilə birbaşa bağlılığı baxımından əhəmiyyətli dir. Qeyd etdiyimiz kimi, əsər 1972-ci ildə İraq neftinin milliləşdirilməsi münasibəti ilə qələmə alınmışdır. Lakin poema eyni zamanda İraq, Fələstin, Vyetnam, Laos və Afrika xalqlarının milli azadlıq mübarizəsinə də həsr edilmişdir. Məsələn, müəllif poemanın 12-ci bəndində tarixi proseslərə uyğun olaraq 1946-cı ildə İraqın sərvətini talayan ingilis müstəmləkəçilərinə qarşı ilk mübarizənin aparıldığı məkan (Gavur bağı) və bu mübarizədə ilk şəhid kimi tarixə düşən şəxs (Şakir) haqqında aydın təsəvvür yarada bilir:

*Zülm evini yaxar sənin ocağın,
Sevgi verər, sevinc saçar qucağın.
Ana evi, ata evi bucağın,*

*Gurgur baba, “Gavur bağı” bizimdi,
Şəhid düşən igid Şakir bizimdi.*

O cümlədən, poemanın ayrı-ayrı bəndlərində Fələstin, Laos, Vyetnam, Kamboca, Afrika və s. məkanlarda cərəyan edən proseslər fonunda həmin ölkə xalqlarının azadlıq çarpışmaları və müstəmləkəçilərə nifrəti əks etdirilir:

və yaxud:

*Kambocada qanlı sellər axarkən,
Qurtuluşun şimşəkləri çaxarkən
İstismarın köklərini yaxarkən,
Gurgur baba, sən də bizdən salam et,
Bizi düşün, hürriyyəti tamam et.
Gurgur baba, Afrikanı bir dolan,
Zəncilərin hallarını ol soran.*

Əbdüllətif Bəndəroğlu “Gurgur baba” poemasında doğma yurdun bir parçası kimi kəndə olan sevgisini izhar edir, kəndi kökə bağlılığın, təmizliyin, vicdanın, şərəfin mənbəyi və nümunəsi hesab edir:

*Gurgur baba, kəndlilərin unutma,
Kənddən gələn insanları durutma.
Sözünü söylə, damağımı qurutma.
Kənddən əsər varlığımız, şanımız,
Kənd içindən doğubdur vicdanımız.*

*Kəndli oldu, inam verdin sən bizə,
Yol aradıq getmək üçün ulduza,
Qanad açdıq günəş kimi gündüzə.
Gurgur baba, verimlidir torpağın,
Qaranlığı aydınladır çırağın.*

Əbdüllətif Bəndəroğlu “Qərənfil” adlı digər poemasını Bakıda yazmışdır. Poema ilk dəfə 1977-ci ildə Bakıda kitab şəklində çap olunmuşdur. Qeyd edək ki, şair bu poemadan əvvəl “Qərənfil” adlı şeir də qələmə almışdır. Poemada qərənfil simvolik mənə kəsb edir. Əbdüllətif Bəndəroğlu bununla bağlı fikir yürüdərkən qeyd etmişdir ki, “mənim qərənfilim çiçək deyil, o, yurd da ola bilər, sevgili də ola bilər, təmiz ürəkli insan da, sən də, mən də...” Şair bu poemada vətənpərvərlik duyğularını, məmləkət sevgilərini, insana xas gözəl keyfiyyətləri və s. dilə gətirmiş, gözəl poetik lövhələr yaratmaqla ideyanı oxuculara çatdırmışdır.

*Dağlar başı sisli duman alanda,
Gözlərimiz qan yaşıyla dolanda,
Aclıq, qorxu qanadını salanda,
Sən də görün qüvvətinlə, qərənfil,
Əl-ələ ver millətinlə, qərənfil.*

Əbdüllətif Bəndəroğlunun “Acı mənim, ümid sənin, qasırgılar həpimizin” adlı üçüncü poeması sərbəst vəzndə, lakin folklor ənənəsinə uyğun yazılmışdır. Poemada xoyratlardan geniş istifadə əsərdəki xalqilik ruhunu xeyli gücləndirmişdir:

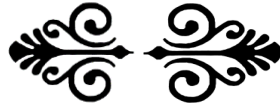
Qanadlanar,

*Quş uçar qanadlanar,
Kəsmə, atar qanadım
Gözümdən qan atlanar
Körpələr dil açarkən
Hecalar qanadlanar.*

Ümumiyyətlə, özünəməxsus spesifik bədii xüsusiyyətləri ilə fərqlənən, müxtəlif janrlarda formalaşan, milli və bəşəri dəyərlər qazanan Əbdüllətif Bəndəroğlu yaradıcılığı təkcə İraq-türkmən ədəbiyyatında deyil, eyni zamanda, ümum-türk ədəbiyyatında da möhtəşəm yerlərdən birini tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəndəroğlu Ə. Qərənfil, Bakı, 1977
2. Bəndəroğlu Ə. Göylər unutmuşdu yağacağı. (Tərtib edən Q. Paşayev), Bakı, 1992
3. Quliyev E. Şərq xalqları ədəbiyyatı (müntəxəbat). 2 cildə, Bakı, 2011.
4. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2011
5. Paşayev Q. İraq-türkmən folkloru, Bakı, 1992
6. Türkmən nəğmələri. Bakı, 1989.
7. Türkmən hekayələri. Bakı, 1962.



Oruc ƏLİYEV

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: orucsohraboglu@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.2.144>



İRƏQ-TÜRKMƏN NƏGİLLƏRİNİN İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: nəgill janrı, motiv, süjet, çevrilmə, möcüzə, div, əjdaha, Simurq quşu, söyləyici

SUMMARY

About the idea-artistic characteristic of İraq-turkman tales

In the article it is said about the examples from the book "İraq-Turkman tales" compiled and published by Professor Gazanfar Pashayev. The compiler considered it appropriate to give in this book the tales written in dialect from narrators living in different regions as they are. It is also of great importance in the study of folklore samples. In the article the characteristic İraq-Turkman tales such as "The traitor vizier", "Three brothers", "Three sisters", "Golden-haired boy", etc. are analyzed with Azerbaijani tales comparatively. It is concluded that such comparisons make it possible to reveal various variants of individual fairy-tale plots. It is also noted that the initial, narration and final formulas of İraq-Turkman tales are distinguished by a number of peculiarities. It is concluded that İraq-Turkman storytelling is a special tradition.

Key words: fairy tale genre, motif, plot, transformation, miracle, ogre, dragon, Phoenix, narrator

РЕЗЮМЕ

Об идейно-художественном своеобразии сказок Иракских туркманов

Автор статьи обращается к образцам, содержащимся в книге профессора Газанфара Пашаева «Сказки иракских туркманов». Составитель данной книги исходил из целесообразности сохранения диалектных особенностей языка произведений, записанных со слов проживающих в разных регионах сказителей, что весьма значимо при изучении образцов фольклора.

Такие характерные для сказочного фольклора иракских туркманов образцы, как «Вероломный визирь», «Три брата», «Три сестры», «Златоголовый мальчик» и др. подвергаются сравнительному с азербайджанскими сказками анализу. Автор заключает, что подобное сравнительное изучение способствует выявлению различных вариантов отдельных сказочных сюжетов.

В статье утверждается, что сказки иракских туркманов отличаются своеобразием зачина, повествования и финала. Сказочное творчество иракских туркманов имеет свойственные только ему традиции.

Ключевые слова: жанр сказки, мотив, сюжет, превращение, чудо, див, аждаха, птица Симург, повествователь.

Giriş. Filologiya elmləri doktoru, professor Q.Paşayevin geniş və əhatəli yaradıcılığının aparıcı istiqamətlərindən birini İraq-türkman folkloru ilə bağlı araşdırmaları təşkil edir. Bununla yanaşı Q.Paşayevin İraq-türkman folklor örnəklərinin tərtibi və nəşri sahəsində də əvəzsiz fəaliyyəti vardır. O, "Kərkük ba-

yatıları” (R.Rza ilə birlikdə, 1968), “Arzu-Qənbər dastanı” (1971), “Kərkük mahnıları” (1973), “İraq-Kərkük atalar sözləri” (1978), “İraq-Kərkük bayatıları” (1984), “Kərkük tapmacaları” (1984), “Kərkük folkloru antologiyası” (1987) kitablarını çap etdirib. Bu qiymətli tərtib işləri barədə az danışılmayıb. Q.Paşayevin tərtib və nəşr etdirdiyi kitablar arasında “İraq-türkman nağılları” kitabı da xüsusi yer tutur. Bu tərtib işi barədə bir qədər ətraflı dayanmaq istərdik.

Kitabın rəyçilərindən biri Ankarada İraq-Türkman Eli Kültür Mərkəzinin başqanı Mustafa Ziya yazır: “İraq-türkman nağılları ciddi və akademik şəkildə bu günə qədər tədqiq edilməmişdir. Nağılların bir qismi türkman araşdırmaçılar tərəfindən toplanmış və basılmışdır. Fəqət bu nağılların tarixi gəlişimi, sosial təsnifi, bədii və dil özəllikləri içərlədiyi folklorik və mifoloji temalar ələ alınmamış və açıqlanmamışdır” (4, 5).

M.Kazımoğlu (İmanov) Qəzənfər Paşayevin bu sahədəki fəaliyyəti ilə bağlı “Kərkük sevdası” adlı məqaləsində yazır: “Q.Paşayevin İraq-türkman folkloru ilə bağlı araşdırmaları və toplama-tərtib işləri bu zəngin folklorun müxtəlif janrlarını (inanclar, yemindlər, dualar, bəddualar və fallar, mərasim nəğmələri, xoyratlar və manilər, türkülər, beşik nəğmələri, bayatı-tapmacalar, nağıllar, atalar sözləri və məsəllər, tapmacalar, lətifələr, dastanlar və s.) əhatə edir. İraq-türkman folkloruna aid araşdırmaları və toplama-tərtib işləri ilə Q.Paşayev iki mühüm vəzifəni yerinə yetirmiş olur: bir yandan bizi İraqda yaşayan soydaşlarımızın ağız ədəbiyyatı ilə yaxından tanış edir, başqa bir yandan bütövlükdə Azərbaycan folkloruna, onun ayrı-ayrı janrlarına yenidən baxmaq imkanı yaradır. Məsələn burasındadır ki, İraq-türkman folklorunun hər hansı janrı ilə, həmin janra aid nümunələrlə və Q.Paşayevin elmi şərhləri ilə tanış olduqda istər-istəməz tutuşdurmalar aparırsan, məsələlərə Kərkük-Azərbaycan müstəvisində yanaşib ayrı-ayrı janrların “yeni-yeni” variantları və bir sıra görünməyən tərəfləri barədə dolğun təsəvvür əldə edirsən” (2, 164-165).

Q.Paşayev kitaba “İraq türkmanlarının nağıl dünyası” adlı ön söz yazmış, İraq-türkman nağıllarının təsnifatını aparmış, hər bir nağılın söyləyicisi və toplayıcısı barədə məlumat vermişdir. Kitabın sonunda dialekt sözlərinin lüğəti də verilmişdir. Bunlar müxtəlif istiqamətdə araşdırmalar aparmaq üçün geniş imkanlar açır. Müəllif bu məsələyə diqqət çəkməyi vacib bilir: “Bunu nəzərə alaraq İraq-türkman nağıllarını ləhcədə olduğu kimi verməyi məqsədəuyğun saydıq. Nağıllar müxtəlif kənd və şəhərlərdən toplandığına görə ləhcə fərqləri özünü göstərir. Məsələn, Kərkük ləhcəsində gəldiniz – **gəldivuz** formasında, Tuz Xurmatda – **gəldiyiz** formasında işlənir. Oudur ki, Kərkük, Tur Xurmatu, Altun Körpü və Ərbil şivələrini əsas götürdük. Əsrlərlə Azərbaycan ədəbi dilinin təsir dairəsindən kənarda qalan İraq-türkman ləhcəsində xeyli sayda özünəməxsusluqlar müşahidə edilir. Onları bilmədən İraq-türkman nağıllarını oxuyub anlamaq çətin olardı, hətta oxucu çaş-baş qalardı” (6, 37).

Bu özünəməxsusluqlar ayrı-ayrı nağılların süjet və motivlərində, obrazlarında da özünü göstərir. Daha doğrusu, diqqəti cəlb edən bir sıra nağıllar arasında müqayisələr, təhlillər aparmaq, nağılların yeni variantları barədə xeyli nümunələr əldə etmək mümkün olur. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün kitabdən gətirilən nümunələrə müraciət edək. “Xayin vəzir” nağılı bu cəhətdən maraqlı doğurur. Bu nağılda

çevrilmə, libasdəyişmə mühüm yer tutur. İnsanın başqa bir varlığa – quşa, heyvana, daşa və əksinə çevrilməsi qədim inanclardan qaynaqlanır. Bu barədə M.Seyidov yazır: “Çevrilmələr, dönmələr ilkin inanılardan. Ona görə də belə çevrilmələri araşdırarkən çevrilənin və çevirənin qarşılıqlı münasibətini aydınlaşdırmaq gərəklidir. Burada bir nəsnəni də yazaq: çevrilənlər onqonla, tanrı ilə, zoomorfik, antropomorfik aləmlə bağlı olduqlarından güclü, yüksək keyfiyyətlərə, istedadla malik idilər. Deməli, dəyişmələr, dönmələr onqonun, tanrının gücü ilə olur” (7, 262).

Qəhrəmanın libas dəyişməsi ilə öz funksiyasını dəyişməsi motivi “Xayin vəzir” (1, 43-44) nağılında mühüm yer tutur. Nağılın qısa məzmunu belədir: padşah sehr və tilsim yolu ilə quş və heyvan şəkillərinə düşə bilirmiş. Hiyləgər vəzir də padşahın bu sirrindən xəbərdar imiş. Bir gün ova çıxanda padşah özünü sona şəklinə salır. Bunu gören xayin vəzir o saat tilsim oxuyub padşahın şəklinə düşür və sonanı öldürmək istəyir. Sona şəklinə girmiş padşah qaçıb meşədə gizlənir. Padşah canını qurtarmaq üçün meşədə ölmüş bir göyərçinin şəklinə düşərək gəlib sarayda arvadının pəncərəsinə qonur. Hiyləgər vəzir isə padşahın libasını geyinib taxta çıxır. Padşahın arvadı ərinin hərəkətlərindən şübhələnir, odur ki, onu yanına buraxmır. Göyərçin cildində olan padşah sirri arvadına açır, deyir ki, vəziri çağır, ona söylə ki, əvvəlki kimi quş şəklinə gir ki, məhəbbətimiz artsın. Bu hadisədən vəzir çox sevinir, arzusuna çatacağına inanır. Çünki elə başa düşür ki, padşah arvadının heç nədən xəbəri yoxdur, padşah da meşədə ölüb. Odur ki, vəzir sevincək padşah arvadının yanına gəlib bir xoruzu kəsir və xoruzun şəklinə girir. Mənzərəni diqqətlə izləyən padşah tez öz libasını ələ keçirir, xoruz şəklinə düşmüş vəziri öldürür və öz taxtına çıxır.

Göründüyü kimi, geyimi – libası dəyişən kimi qəhrəman öz funksiyasını dəyişir. Padşah libasını dəyişib sona şəklinə düşən kimi vəzir tilsim oxuyub onun şəklinə düşür, libası vəzirin əynində olan padşah isə daha öz şəklinə düşə bilmir və qaçıb canını qurtarmağa məcbur olur. Padşah hiyləgər vəziri tədbir nəticəsində aldadır, libasını ələ keçirib padşah taxtına çıxır, xoruz şəklinə düşmüş vəzir isə cəzalandırılır.

Bu məsələdən bəhs edən S.Qarayev yazır: “Bu, nağılın tərkibində qalan ritual modeldir. Bəzi mədəniyyətlərdə şahın taxtdan salınması və onun yabançı şahla əvəzlənməsi, sonda yenidən taxta qayıtması ölüb-dirilməni simvolizə etməklə xüsusi magik dəyəərə malikdir” (3, 71).

İraq-türkman nağılları sırasında üç qardaş haqqında nağıllar silsiləsi də xüsusi yer tutur. Bu nağıllardan biri “Sas tavuğun təlnəgi” (1, 45-49) nağılıdır. Tərtibçi bu nağılı İraq-türkman folklorunda sehrli nağılların ən yaxşı nümunəsi kimi dəyərləndirir. Nağılın qısa məzmunu belədir: Loğmanlar xəstə padşaha Tavuq quşunun ətini dərman buyururlar. Bu quş Günçixan padşahının ixtiyarındadır. Üç şahzadə atalarına dərman buyurulan quşu tapmaq üçün səfərə yollanır. İki yol ayrıcında böyük qardaşlar “gedər dönər”, kiçik qardaş isə “gedər dönməz” yolunu seçir. Kiçik şahzadə pəri qızının köməyi ilə Günçixan padşahının sarayına çatır. O, nə üçün gəldiyini söyləyir. Padşah bunun müqabilində kiçik qardaşdan Kor Kosra divin atını istəyir. Div isə atının əvəzində gözəl Gülzar xanımı gətirməsini ondan tələb edir. Gülzar xanımı xilas edən kiçik şahzadə pəri qızının köməyi ilə

Sas tavuğu və Kor Kosranın atını da əldə edir. Sonra isə qardaşlarını da tapıb geri dönür. Böyük qardaşlar yolda öz qardaşlarını quyuya salıb qənimətlərlə geri dönlər. Bu nağılda ata tapşırığını yerinə yetirmək üçün çətin yola düşən böyük qardaşların cəhdi uğursuzluqla başa çatır. Onların əksinə olaraq kiçik qardaş buna ləyaqət və igidliklə əməl edir, qardaşlarını da çətin vəziyyətdən qurtarır. Böyük qardaşları isə bu yaxşılığın əvəzində ona xəyanət edirlər. Sehrli atın və pəri qızının sayəsində xilas olan kiçik qardaş ata yurduna gəlib çıxır. Böyük qardaşların xəyanəti aşkar olur. Padşah məsələdən agah olub böyük qardaşları saraydan qovur. Kiçik şahzadəyə qırx gün, qırx gecə toy edir.

Bu nağılda da çevrilmələr, libas dəyişmələr mühüm yer tutur. Xeyirxah pəri qızı müxtəlif cildlərə girməklə kiçik şahzadənin istəyinə çatmasına nail olur. Üç qardaş, üç yoldaş haqqında Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi “Sas tavuğun təlnəgi” İraq-türkman nağılında da kiçik qardaş ata tapşırığını ləyaqət və igidliklə yerinə yetirir, böyük qardaşlar isə onu quyuya salır, köməksiz qoyub yüngül qənimətlərlə geri qayıdırlar. Möcüzəli köməkçinin yardımı ilə kiçik şahzadə çətinliklərdən qurtara bilir. O, əsl qəhrəman, böyük qardaşlar isə yalançı qəhrəman kimi gözlərimizin önündə canlanır.

Bu topludakı “Üç qardaş” (1, 192-199) nağılı da maraqlı süjeti ilə seçilir. Nağılda təsvir olunur ki, padşahın oğlanları hər gün şitil əkirlər, sabah görürlər ki, ədikləri şitil yoxa çıxıb. Əvvəlcə böyük qardaş, ikinci gecə ortancıl qardaş keşik çəkir, ancaq bir nəticə hasil olmur. Üçüncü gecə kiçik qardaş keşikdə dayanır, o, barmağını kəsib yerinə duz basır, gecənin bir vaxtı görür ki, bir div gəlib şitili qoparmaq istəyir. O tez qılincini çıxarıb divi yaralayır. Yaralı div qaçıb gedir. Qardaşlar divin qanının izi ilə gedib bir quyunun başına çatırlar. Əvvəlcə böyük qardaşlar quyuya enmək istəyirlər, ancaq yarı yolda onları geri çəkirlər. Axırda kiçik qardaş ipi belinə bağlayıb quyuya enir. Görür ki, bir qarı oturub namaz qılır, div də bir tərəfdə yatıb. Kiçik şahzadə divi döyüşə çağırır. Div qalxanda oğlan onu qılıncla vurub öldürür. Qarı oğlana deyir ki, o hücrədə üç padşah qızı var. Oğlan onları quyudan çıxarmaq istəyir. Əvvəl böyük qızın belinə ip bağlayıb deyir ki, sən böyük qardaşımın, ikinci qıza deyir ki, sən ortancıl qardaşımın. Axırda kiçik qızı çıxarmaq istəyəndə qız deyir ki, əvvəl sən çıx, sonra mən, mən gözəl olduğuma görə qardaşlarının sənə paxıllığı tutacaq, kiçik qardaş onun sözü-nə qulaq asmır. Onda qız deyir: “ – Əyyidi mənə inanmısan, iki qoz verrəm sənə, birinin içində bir sini var, sininin içində altunna bir sona var, balalarından barabar. O bir qozun içində üç əzyəydən bir altun üzük var. Əgər istəsən yazıya çıxmax, cümə günü iki qoç gəli yanına dəvə edə-edə, birisi bayaz, o biri qərədi. Əgər boynuzunun üzərinə minsən, səni dünya üzünə çıxardı, bayazaka. Yox gəssə qərə qoçın üzərinə minsən, səni yəddi qat aşağıya əndiri” (1, 194).

Hər şey qızın dediyi kimi olur. Qardaşları kiçik qızı görən kimi öz qardaşlarına paxıllıq edirlər. Quyudan çıxanda onun ipini yarı yolda kəsirlər. O, gözünü açanda ağ və qara qoçun döyüşə-döyüşə gəldiyini görür. Ağ qoçun belinə minmək cəhdi uğursuz olur. Ağ qoç onu qara qoçun belinə atır. Qara qoç isə onu qaranlıq dünyaya aparır. Kiçik qardaş burda bir qarı ilə rastlaşır. Ondan su istəyəndə qarı deyir ki, bir ilan (əjdaha) suyun qabağını kəsib, hər gün bir qız istəyir. Padşah qı-

zını əjdahaya verəndə kiçik qardaş yeddibaşlı əjdahanı öldürüb qızı xilas edir. Qız da beş barmağını qana batırıb oğlanın belinə vurur. Padşah əjdahanı kiçik qardaşın öldürdüyünü öyrənib ondan nə istədiyini soruşur. Kiçik qardaş xahiş edir ki, onun işıqlı dünyaya çıxmasına kömək etsin. Padşah Simurq quşlarını hüzuruna çağırır. Heç biri bu işi bacarmayacağını deyir. Bir ixtiyar Simurq quşu bu işi bacara bildiyini söyləyir. Simurq quşuna on dörd qoyun kəsilib verilir. Işıqlı dünyaya çatmağa az qalanda ət qurtarır. Kiçik qardaş bir ayağının ətindən kəsib verir. Simurq quşu bunu saxlayır, yerə enəndə görür ki, oğlan düşə bilmir. Simurq quşu onun ayağını yerinə yapışdırır. Kiçik qardaş bir zərgərin yanına şəyirdliyə düzəlir. Qardaşlarının onu tanımaması üçün libasını dəyişir. Bir gün ustası xəbər gətirir ki, padşah ölüb, böyük qardaş onun yerinə keçib. Böyük qardaş qənimət kimi gətirdikləri kiçik qızla evlənmək istəyir, ancaq qız onun qarşısında belə bir şərt qoyur: “Mən sənə o şərtənə varram, gərək mənimçin bir sinni yapasan, içində bir sona olsun balalarıydən, barabar altunnan yapılp” (1, 198). Oğlan ustasına deyir ki, mən bunu edə rəm. Usta inanmayanda o deyir ki, sən get bir çuval qoz, bir çuval xurma al, mən sabaha hər şeyi hazır edə rəm. Səhər usta gəlib görür ki, oğlan dediyini yerinə yetirib. Bunu görən kiçik qız oğlanı tanıyır. Onlar evlənilib xoşbəxt yaşamağa başlayırlar.

Üç qardaş haqqında nağıllar silsiləsinə daxil olan bu nağıl giriş motivləri, sonluğu ilə seçilir və fərqli variant kimi araşdırıla bilər.

Topluya daxil edilmiş “Div nənə”, “Üç bacı” nağılları da bu baxımdan diqqəti cəlb edir. “Üç bacı” nağılında ögey analarının zülmündən baş götürüb başqa məmləkətə qaçan bacılardan bəhs olunur. Ova çıxan padşah oğlu bu bacılarla rastlaşır. Bacılar padşah oğluna bildirir ki, bizim hər birimizin bir qeyri-adi qabiliyyəti var: “Böyük bacı deyər: – Mən bir çadır yaparam həpi əsgərləriviz bu çadırın altında yerləşsin.

Ortanca bacı: – Mən də bir sufra işlərəm həpi əsgərləriviz üstündə yeməğ yesin. Küçük bacı deyər:

– Mən də bir altun başlı, bir gümüş başlı uşağ doğaram sənivçin!” (1, 201).

Böyük bacılar dediklərinə əməl edə bilmirlər. Kiçik bacı qızıl saçlı oğlan, gümüş saçlı bir qız dünyaya gətirir. Böyük bacılar həmin uşaqları sandığa qoyub suya atır, əvəzində bir it küçüyünü padşaha göstərir. Bundan xəbəri olmayan padşah kiçik bacını cəzalandırır. Hadisələrin gedişində həqiqət üzə çıxır. Padşah öz uşaqlarını tapır. Kiçik bacı ilə xoşbəxt yaşamağa başlayır.

Bu nağılda kiçik bacı qeyri-adi qabiliyyətinə görə böyük bacılarından fərqləndirilir. O, qeyri-adi gözəl oğula və qıza sahib olur. Bunu görən böyük bacılar ona paxıllıq edir, hiylə yolu ilə onu padşahın gözündən salmağa, uşaqlarını məhv etməyə çalışırlar. Ancaq hər şey bunun əksinə olur. Haqq nahaqqa qalib gəlir.

“Altunbaş oğlan” (1, 61-77) nağılında isə konflikt padşahın baş hərəmi ilə bağban qızı arasında gedir. Övlad həsrətində olan padşah bağban qızı ilə evlənilir. Bu qızdan padşahın qızıl saçlı bir oğlu, gümüş saçlı bir qızı olur. Buna paxıllığı tutan padşahın böyük arvadı uşaqları it küçüyü ilə dəyişdirir, uşaqları sandığa qoyub suya atdırır. Uşaqların göz yaşları yerə töküləndə inciye çevrilir. Həmin uşaqları tapan dəyirmançı onların sayəsində var-dövlət sahibi olur. Böyüyü bəybaşa çatan bu uşaqlar əsil ata-analarını tapırlar. Hadisədən xəbərdar olan padşah böyük

arvadı ilə mamaçanı cəzalandırır. Ona qeyri-adi övladlar bəxş edən bağban qızı və istəklili övladları ilə xoşbəxtliyə qovuşur.

Haqqında bəhs edilən nağıllara əsaslanaraq kitabın tərtibçisi yazır: “İraq türkmanlarının nağıl dünyasından bəhs edən, bir əcdadın kökündən pərvəriş tapdığımız dəlalət edən yazımıza son verərkən onu xüsusi demək istəyirik ki, Azərbaycan nağıllarına xas olan baş qəhrəmanların, ümumiyyətlə, ideallaşdırılması – ilahi gözəlliklərə, yüksək insani keyfiyyətlərə malik olmaq, ağıl, kamal, rəftarda tayı-bərabəri olmamaq və s. xüsusiyyətlər eyni ilə İraq-türkman nağılları üçün də səciyyəvidir” (6, 36).

Topluya daxil edilmiş nağıllar arasında ailə-məişət nağılları da mühüm yer tutur. Bunlardan birinə nəzər salaq. Nağılda ərini cana doyduran bir arvaddan danışılır. Onun əlindən cana gələn kişi bu arvadı itələyib quyuya salır. Ancaq bir qədər keçəndən sonra ürəyi dözməyib arvadının düşdüyü quyunun başına gəlir. Bu vaxt quyudan bir şahmar ilan arvadın əlindən təngə gəldiyini bildirir. Kişiyə deyir ki, mənə bu arvadın əlindən qurtar, sənə gözəl bir qız allam. İlan bu şərtə əməl edir. Bu kişi həm də var-dövlətə sahib olur. Bundan sonra şahmar ilan deyir ki, kimin boynuna dolansam mənə yaxın gəlməzsən, yoxsa səni də çalaram. İlan gedib şahın boynuna dolanır. Bu kişi vəzirin yanına gedib deyir ki, həbsxanalarda olanları azad edin, heç kəsə zülm etməyin, padşahı ölümdən qurtararam. Şahmar ilan deyəndə ki, yaxın gəlmə, səni də çalaram, kişi deyir ki, arvadım quyudan çıxıb gəlir. Bunu eşidən kimi ilan padşahın boynundan düşüb qaçır (1, 134-136).

Topluya daxil edilmiş nümunələr sehrli nağıllar, qarışıq sehrli-məişət nağılları, tarixi nağıllar, ailə-məişət nağılları, məişət nağıl-hekayələri, uşaq nağılları kimi qruplaşdırılır və bunların hər biri barədə ayrıca bəhs olunur, səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərə çatdırılır. Məsələn, “Şah və Pinəduz”, “Bəhlul Danəndə”, “Bərzəyi qızı” (“Yəhərçi qızı”) nağılları tarixi nağıllar başlığı altında verilir və bu barədə həm də belə qənaətə gəlinir: “İraq-türkman folklorunda tarixi nağıllar o qədər də geniş yayılmamışdır. Onlar həm məişət, həm də tarixi nağıllara aid edilə bilirlər” (6, 20).

İraq-türkman nağılları ənənəvi formul və vasitələrinə görə də diqqəti cəlb edir. İraq-türkman nağılları bəzən xüsusi müqəddimə ilə başlayır. Məsələn: “Var idi, yox idi. Yalan gerçəkdən çox idi. Yalanı doldurdular çuvala, dayadılar duvara. Gerçəyi qoydular meydan başına. Hartdan-hurtdan, yaxası qarpuz qabuğu, dügməsi turpdan. Aman-zaman içində, xəlbi samən içində, dəvə bərbərliq edir əsgə hamam içində. Hamamın taşı yox, peştəmalın ortası yox...” (1, 55); “Biri varmış, biri yoxmuş, yalan gerçəkdən çoxmuş, yalanı qoydular çuvala, dayadılar duvara, gerçəgi qoydular dörin başına. Hartdan-hurttan, yəxəsi qarpız qabuğu, dügməsi turptan” (1, 91); “Matal, matal mat atar, bir kişi xurma satar. Arvad deyər: gəti, mən yeyim, baxaq kim borca batır” (1, 134).

Nağılın girişindəki müqəddimə hissəsini folklorşünasların bir çoxu “pişrov” adlandırırlar. Nağıl tədqiqatçılarından N.Seyidov da bu barədə fikirlərini bildirmişdir. N.Seyidova görə, dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək üçün söylənən pişrovlar, əsasən, nağılın bədii xüsusiyyətlərini zənginləşdirməyə xidmət edir. N.Seyidov bununla yanaşı pişrovların vaxtilə müəyyən mənaları olduğunu, ancaq

zaman keçdikcə ağızdan-ağıza düşərək bir sıra təhriflərə uğradığını, əsl mənasından uzaqlaşdığını ehtimal edir (8, 38).

Əgər pişrovlar bir qisim nağıllarda işləmirsə, ənənəvi nağıl formulları müxtəlif hissələrdə, məqamlarda işlənir, nağılın məzmunu ilə müxtəlif cəhətdən bağlı olur. Bunları başlanğıc, təhkiyə, sonluq formullarına ayırmaq olar.

Başlanğıc (inisial) formulları nağılın giriş hissəsinin ənənəvi elementidir. Xarakterinə görə onlar hərəkətin zamanı və hadisələrin məkanını təyin edir.

Nağılda hadisələr müəyyən ardıcılıqla verilir. Adətən, nağıllar başlanğıc (inisial) formullarında aşağıdakı zamanı əks etdirir: “keçmişlərdə”, “günlərin bir günündə”, “qədim zamanda”, “keçmiş əyyamlarda”, “əyyami-qədimdə” və s. İraq-türkman nağıllarında “günlərin bir günündə” başlanğıc formulu daha səciyyəvidir. Məsələn: “Günlərin bir günündə Saleh adlı bir yoxsul var imiş” (1, 78); “Günlərin bir günündə tanınmış, adlı-sanlı bir adam, bir tək oğlu varıymış” (1, 85); “Günlərin bir günündə bir padişah varıymış” (1, 96); “Günlərin bir günündə üç qardaş və üç bacı varıymış” (1, 104).

Bu nümunələrdə diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri burada zamanın şərtiliyi, qeyri-konkretliyidir, başlanğıc (inisial) zamanın dəqiq tarix təqviminə bağlı olmamasıdır. Bunlar nağıllardakı hadisələrin tarixi zamandan kənarında, onun hüdudları xaricində mövcud olan naməlum bir zaman hüdudları daxilində baş verməsini göstərməkdədir. Bu başlanğıc (inisial) formullar hardasa söyləyicinin nağılda cərəyan edən hadisələrin reallığına, gerçəkdən baş verməsinə şübhə ilə yanaşmasını da əks etdirə bilər: “Varıymış, yoxıymuş darın dünyasında bir patşah varıymış” (1, 61); “Geçmiş zaman gözəl bir məmləkətdə üç gözəl bacı varıymış, hər biri bir ay parçası, bılar yüng əgiri, əkməklərini çıxardılar” (1, 91).

Bu sıradan olan başlanğıc (inisial) formullarında nağılda təsvir olunan hadisənin nə vaxt baş verməsi, onun zamanı haqqında sual cavabsız qalır. Şübhəsiz ki, bədii təxəyyülə, möcüzəyə əsaslanan nağıldan belə bir cavab gözləmək də doğru olmazdı. Burada rastlaşdığımız “günlərin bir günü” və s. bu kimi söz birləşmələri – təyinlər zaman anlayışının nağılda müəyyən dərəcədə də olsa konkretləşdirilməsinə yönəldilmiş cəhddir.

Ancaq pişrovlarda təsviri verilən mənərə şərti “real” nağıl zamanından daha çox xaotik tarazsızlıq hökm sürdüyü mifik zamanı xatırlatmaqdadır. Başlanğıc (inisial) formulun nağılda mifoloji fonda təqdim edilməsi onu təşkil edən hər bir elementin, o cümlədən obrazlar sisteminin, zaman və məkan anlayışının mifik təfəkkür tərzilə bağlı olmasından irəli gəlməkdədir.

İraq-türkman nağıllarının final (sonluq) formulları da özünəməxsusluğu ilə seçilir. Ümumiyyətlə, final formulları vasitəsilə nağıla yekun vurulur. Burada nağıl qəhrəmanının xoşbəxt həyatı qeyd edilməklə yanaşı, dinləyicilərə də firavan həyat, uzun ömür arzulanır. Final formullarında nağılın ümumi məzmunundan doğan uydurma da əks olunur. Məsələn: “Giçik şahzadəyə qırx gün, qırx gecə toy edir. Gülzar və kiçik Pərinə ona arvad edir. Özündən sonra onun padşah olacağını elan edir. Onlar şadlıqla yaşarlar. Siz də şad olasız. Darı başıvuza. Toya mən də getmişdim. Başları qarışmışdı, ağızımı şirin edən olmadı, bəlkə siz edəsiz” (1, 49); “Mən də gəttim mənə bir şey vermədilər. Asmanın üç alma düşdü, biri mənə, biri

matalı diyənə, biri də Əli Aqçaya” (1, 77); “İstədiği olı, Gülbaharı gəlin aparıllar, yeddi gecə toy, dügün edəllər. Şadlıxta yaşallar. Mən də getdim, mənə bir şey vermədilər (1, 95); “Məhəmməd Çələbi qızı qutarı, gəli Çin-Maçin padşahının qızını kəbinlər. Qırx iqlim geri dönüb öz məmləkətində qardaşlarıyla şad olullar. Mən də getdim, bir şey vermədilər” (1, 108).

Ehtimal ki, “Mən də getdim, bir şey vermədilər”, eləcə də “Göydən üç alma düşdü” ifadəsi ilə nağılçının mükafatlandırılmasının zəruriliyinə işarə edilir. Kitabın tərtibçisi bu məsələ ilə bağlı belə qənaətə gəlir: “Bizcə, nağılları bəzəyən, onların bədii və emosional təsirini artıran, onları rəvnəqləndirən belə ifadə vasitələrinin çoxu, nağıl bitəndə nağılçılara müəyyən hədiyyələrin verilməsi ilə bağlıdır” (6, 12).

Nağıl təhkiyəsi boyunca nağılçı ənənəvi təhkiyə formullarının köməyi ilə dinləyicilərin diqqətini bu və ya digər mühüm ana cəlb edir, onların marağını istiqamətləndirir, qəhrəmanın qeyri-adi əhvalatlarını dinləməyə hazırlayır. Xalqın məhəbbət bəslədiyi qəhrəmanların gücü həmişə mübaliğə edilir: “Az getdilər, üz getdilər, dərə, təpə düz getdilər, bir neçə gün durmadan yeridilər” (1, 50); “Oğlan az getdi, üz getdi, dərə, təpə düz getdi, bir yolun başında yoruldu” (1, 51).

Q.Paşayev nağıllarda tez-tez təsadüf edilən “az getdim, üz getdim” ifadəsinin işlədilməsinin təsadüfi olmadığını qeyd edir. Bu barədə yazır: “Az getdim, üz getdim, dərə-təpə düz getdim” ifadəsində güclə sezilə bilən bir mənaya rast gəlirik. İraq Respublikasının şimalında yaşayan və Azərbaycan dilində danışan kərküklülərin dilində işlənən “Az olsun, üz olsun” atalar sözü fikrimizin izahında bizə kömək edir. Bu atalar sözündə arzu edilir ki, qoy bir şey az olsun, ancaq yaxşı olsun, keyfiyyətli olsun, haqqında danışdığımız ifadə nağıllarda da işlənərək müsbət qəhrəmanın ünvanına söylənir. Xalqın öz qəhrəmanının büdrəmədən, yıxılmadan getməsinə arzulaması şübhə doğurmur” (5).

Nəticə. Hər bir folklor mühiti özünəməxsus poetik əlamət və xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu baxımdan İraq-türkman folkloru, eləcə də nağılları tədqiqat üçün xeyli material verir. İraq-türkman nağılları bədii xüsusiyyətlərinə, süjet və kompozisiya zənginliyinə görə də diqqəti cəlb edir. Bu nağıllar sırasında sehrlı nağılların daha çox yayıldığını müşahidə edə bilərik. İraq-türkman nağıllarının Azərbaycan nağılları ilə müqayisəli şəkildə araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. İraq-türkman nağılları (Tərtib edən: Q.Paşayev). Bakı: Təhsil, 214 s.
2. Kazımoğlu (İmanov) M. Portretlər. Bakı: Nurlan, 1913, s. 164-165
3. Qarayev S. Mifin tarixə müdaxiləsi: 21 dekabr 2012-ci il. Bakı: Sabah, 2018, s. 71
4. Mustafa Ziya. Prof. dr. Qəzənfər Paşayevin “İraq-türkman nağılları” kitabı haqqında. İraq-türkman nağılları. Bakı: Təhsil, 2014, s. 5-6
5. Paşayev Q. Az getdim, üz getdim. “Bakı” qəzeti, 1968, 27 dekabr
6. Paşayev Q. Paşayev Q. İraq türkmanlarının nağıl dünyası. Ön söz. Bakı: Təhsil, s. 7-40
7. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
8. Seyidov N. Azərbaycan nağıllarının bədii xüsusiyyətlərinə dair qeydlər // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. II kitab. Bakı: 1966, s. 30-51



Nizami ADIŞİRİNOV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu
E-mail: drnizami1983@gmail.com
ORCID: 0009-0003-0865-2855
<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.2.152>



“ARZU-QƏMBƏR” DASTANININ MİFOSOFİYASI (İraq-türkman folklorundan)

Açar sözlər: Arzu-Qəmbər, İraq-türkman, dastan, mifosofiya, mifosofiya

SUMMARY

Mythosophy of "Arzu-Gambar" epic (from Iraqi-Turkmen folklore)

It is a well-known fact that the main layer of the folklore thinking of the people is its initial mythological thoughts, beliefs, oaths, ceremonial codes and symbols. Mythological thought serves as the primary point of reference for philosophical thought. In this sense, we considered it appropriate to use the term "mythosophy" in the article. The term mythosophy has emerged from the combination of the terms mythology - (mythology) and philosophy - (philosophy). This term, which has been used recently in European folklore studies, has not been used in Azerbaijani folklore studies until now. This term is used for the first time in this article. Mythosophy is the search and transmission through secret codes of the wisdom of myths that travel through space and time and shape the intelligence and morality of mankind. Mythosophy is the mythical understanding of nature. It is a return to the original, to memory.

In the spirit of the Turkmen people living in the provinces of Erbil and Kirkuk in the north of Iraq, there is a kinship with Azerbaijani folklore in their oral folk creativity. In the tumult of centuries, in the merciless tests of history, the people condemned to be separated from each other in terms of geographical space, never allowed this separation and fragmentation in folklore and oral thinking.

In the article, the "Arzu and Gambar" saga, specifically belonging to the Iraqi-Turkmen, is analyzed from the mythological-philosophical aspect as a research object. As in Azerbaijan, the philosophy of telling epics is the same in Iraqi-Turkmen.

Key words: Arzu-Gambar, Iraqi-Turkmen, epic, mythology, mythosophy

РЕЗЮМЕ

Мифософия эпоса «Арзу-Гамбар» (из иракско-туркменского фольклора)

Общеизвестно, что основным пластом фольклорного мышления народа являются его первоначальные мифологические мысли, верования, клятвы, обрядовые коды и символы. Мифологическая мысль служит основным ориентиром философской мысли. В этом смысле мы сочли уместным использовать в статье термин «мифософия». Термин мифософия возник от сочетания терминов мифология – (мифология) и философия – (философия). Этот термин, который в последнее время использовался в европейском фольклористике, до сих пор не использовался в азербайджанском фольклористике. Этот термин используется в данной статье впервые. Мифософия — это поиск и передача через тайные коды мудрости мифов, которые путешествуют в пространстве и времени и формируют разум и мораль человечества. Мифософия – мифическое понимание природы. Это возвращение к оригиналу, к памяти.

По духу туркменского народа, проживающего в провинциях Эрбиль и Киркук на севере Ирака, в его устном народном творчестве существует родство с азербайджанским фольклором. В суете веков, в беспощадных испытаниях истории народы, обреченные на отделение друг от друга в географическом пространстве, никогда не допускали этого разделения и раздробленности в фольклоре и устном мышлении.

В статье в мифолого-философском аспекте как объект исследования анализируется сага «Арзу и Гамбар», принадлежащая конкретно ирако-туркменам. Как и в Азербайджане, в иракско-туркменском языке философия рассказывания эпосов одинакова.

Ключевые слова: Арзу-Гамбар, ирако-туркменский, эпос, мифология, философия.

Məsələnin qoyuluşu: Məlum məsələdir ki, xalqın folklor təfəkkürünün əsas qatını onun ilkin mifoloji düşüncələri, inamları, andları, mərasim kodları, simvolları təşkil etməkdədir. Mifoloji düşüncə fəlsəfi düşüncənin ilkin dayaq nöqtəsi funksiyasını yerinə yetirir. Bu mənada məqalədə “mifosofiya” terminindən istifadə etməyi məqsəduyğun hesab etdik. *Mifosofiya* termini *mythology* – (*mifologiya*) və *philosophy* – (*fəlsəfə*) terminlərinin birləşməsindən meydana çıxmışdır. Avropa folklorşünaslığında son dövrlərdə istifadə olunan bu termin Azərbaycan folklorşünaslığında indiyədək istifadə olunmamışdır. Bu termin ilk dəfə bu məqalədə istifadə olunur. Məlum məsələdir ki, Mifologiya da bir elm sahəsidir. Ekologiyanın, riyaziyyatın, fizikanın, məntiqin, psixologiyanın öz fəlsəfəsi olduğu kimi, mifologiyanın da fəlsəfəsi, daxili qanunauyğunluqları, xüsusi və ümumi inkişaf mexanizmləri mövcuddur ki, bütün bunlar ümumi bir termin – *Mifosofiya* (*Mythosophia*) şəklində adlandırılır. Mifosofiya məkan və zamanda səyahət edən, bəşəriyyətin zəka və əxlaqını formalaşdıran miflərin hikmətinin gizli kodlar vasitəsilə axtarışı və ötürülməsidir. Mifosofiya təbiətin mifik dərkidir. İlkinliyə, yaddaşa qayıdırdır.

İşin məqsədi: Xalqın folklorunu, onun ilkin mifoloji düşüncəsinin qaynaqlandığı mənbələri aydın şəkildə dərk etmədən millətin psixologiyasını, onun millimental dəyərlər sistemini də tam mənası ilə dərk etmək mümkün deyildir. Bu mənada professor Yaşar Qarayev çox doğru qeyd edirdi ki, “xalqın bütövlüyünü qoruyub saxlayan, onu yox olmağa, dağılmayan qoymayan – folklorudur”. Məqalədə məhz İraq-türkman dastançılıq ənənəsi və Azərbaycan dastanları arasında aparılan müqayisələr nəticəsində arxaik təfəkkürdə olan bənzərliklərə diqqət yönəldilmişdir.

Tədqiqat obyektı: Məqalədə tədqiqat obyektı kimi konkret olaraq İraq-türkmanlarına aid olan “Arzu-Qəmbər” dastanı mifoloji-fəlsəfi aspektdən təhlil olunur.

Əsas mətn. İraqın şimalında Ərbil və Kərkük əyalətlərində məskunlaşan türkman xalqının həm ruhunda, həm də şifahi xalq yaradıcılığında Azərbaycan folkloru ilə bir doğmalığa yaşamaqdadır. Əsrlərin keşməkeşliyində, tarixin amansız sınaqlarında bir-birindən coğrafi məkan baxımından ayrı düşməyə məhkum xalq folklorunda, şifahi təfəkkürdə heç vaxt bu ayrılığa, parçalanmaya imkan verməyib. Babalardan miras qalan böyük vətən torpağı tarixin dolaylarında zaman-zaman bölünmələrə məruz qalıb kiçilsə də, munis tariximiz müxtəlif yalanlarla təhrif edilsə də, xalqın dili və folkloru onun tarixinin ən etibarlı körpüsünə çevrilmişdir. Dil və folklor körpüsü elə etibarlı körpüdür ki, hər bir xalq bu körpüdən öz keçmişinə inamla boylanır, işıq salır, əsl həqiqəti dərk edə bilir. Məhz İraq-türkman folklor körpüsündən keçmişimizə işıq tutduqda xalqın kökündəki, düşüncəsindəki,

təfəkküründəki birliyi, eyniliyi aydın şəkildə görə bilərik. Aydın şəkildə görə bilərik ki, sevincli anında, kədərli anında ayrı olsalar da, iki xalq öz hisslərini eyni poetik biçimdə, eyni təsvir vasitələri ilə, eyni poetik fiqurlarla ifadə edir. Folklor mətnlərində işlənən hər bir ifadə xalqın keçmişinin olduqca dərin qatları ilə sıx bağlı olur və təfəkkürdə məhz həmin keçmişin ifadə kodları şəklində təzahür edir. Hər bir atalar sözünün, hər bir inamın, duanın, alqışın poetik ifadəsində xalqın əsrlərdən bəri yaşatdığı təcrübənin psixoloji, əxlaqi yekunları kodlanır və gələcək nəsillərə ötürülür. Bəli, biz məhz bu dil möcüzəsindən danışırıq. İraq-türkman folklorunun da istər lirik, istərsə də epik janrları belə dil möcüzələri ilə zəngindir. Bu möcüzəni isə tarixin heç bir sərsəm gedışı dağıda, məhv edə bilməz.

Azərbaycandan fərqli olaraq İraq-türkman şifahi xalq yaradıcılığında dastanlar o qədər də geniş yayılmamışdır. Təsadüfi deyil ki, türkmanlar arasında *dastan* termini əvəzinə *matal* terminindən istifadə olunur. Bunun əksinə olaraq nağıl janrı daha geniş yayılmışdır. Fikrimizcə, bunun da səbəbi budur ki, nağıl janrı uşaq janrı olduğu üçün xalq uşaqların əxlaqi cəhətdən tərbiyəli, soykökünə bağlı fərd kimi yetişməsinə və onlarda ədalət, mərhəmət, təmkin, səbir, məntiqli qərar vermə, şübhə mübarizədə xeyirin qələbəsinə inam kimi psixoloji və fəlsəfi kateqoriyaların daha möhkəm formalaşmasına çalışmışdır. Azərbaycanda olduğu kimi, İraq-türkmanlarda da dastanların söylənmə fəlsəfəsi eyni mahiyyətdədir. Professor Qəzənfər Paşayev qeyd edir ki, “İraq-türkmanlarda dastanlar uzun qış gecələrində çayxanalarda və ya evlərdə hər hansı münasibətlə müəyyən bir kütlə qarşısında, sazla çalılıb söylənərdi” (AFA 2009: 40). Hətta İraq-türkman folklorunun görkəmli tədqiqatçısı Əta Tərzibaşı qeyd edir ki, “Aşıq Qənbər Əli saz çalılıb dastan söyləyərkən sazına bülüllər qonarmış” (Tərzibaşı 1990: 36). İstedadlı nasir, Azərbaycan tənqidi-realizminin görkəmli nümayəndəsi Əbdürrəmbəy Haqverdiyevin “*Qoca tarzən*” hekayəsinin qəhrəmanı Cavad da cavanlıqda məşhur tarzən olsa da, artıq qocaldığı üçün qolları gücdən düşmüşdür. Cavad həsrətlə cavan çağlarını xatırlayır. Cavad bağda gördüyü cavan uşaqları evinə dəvət eləyir. Söhbət əsnasında Cavad başına gələn bir əhvalatı qonaqlara nağıl edir: “Aydınlıq gecədə, gözəl bir çeşmənin kənarında cavanlar əyləşib, növbə ilə oxuyub çalanlara qulaq verirdilər. Meşənin tamam bülülləri tarların səsinə cəm olmuşdular. Tar çalındıqca onlar da ağız-ağıza verib oxuşurdular. Birdən cavanlardan birisi qalxıb dedi:

– Həzərat, mənim bir təklifim var.

Hamı üzünü ona tərəf tutdu, xanəndə sakit oldu.

– Mən təklif edirəm ki, buraya cəm olan tarzənlər növbə ilə tək tar çalsınlar.

Hər kəsin tarına bülül gəlib özünü toxundursa, mən ona yüz manat bağışlayacağam və onun adını da burada tarzənlər şahı qoyacağam” (Haqverdiyev 2005: 257-259). Heç kəsin çalmağı bülüllərə təsir etmir. Cavad tarı sinəsinə basıb çaldıqda bülül özünü gəlib onun tarına çırpır. Burada, əlbəttə, mifoloji düşüncədə musiqinin sehrli, sakral gücünün olduğu inam ifadə olunmuşdur. Hətta bəzi xalqlarda ölmüş insanın ruhunu bu dünyadan o dünyaya oxuya-oxuya, musiqinin sədələri altında yola salmaq ənənəsi də mövcuddur. Nağıllarımızda və dastanlarımızda da bülülün oxuya-oxuya özünü gülün tikanlarına çırparaq sinəsini qana boyadığına dair çox nümunələrə rast gəlirik. Hekayədə qoca tarzənin – Cavadın ruhunu son

nəfəsində o dünyaya tarın musiqisi yola salır. Deməli, tar həm milli musiqi aləti kimi, həm də sehrli, sakral gücə malik olan mistik obraz kimi diqqət çəkir. Axı belə bir sehr, güc qopuzda da, sazda da olmuşdur.

“Arzu-Qəmbər” dastanı da İraq-türkmanları arasında çox geniş yayılmış, xüsusilə qadın məclislərinin yaraşığı olmuşdur. Dastanı ilk dəfə 1964-cü ildə Əta Tərzibaşı Bağdadda, sonralar isə həm Tehrandə, həm də İstanbulda çap etdirmişdir. Azərbaycanda isə dastanın Kərkük variantı ilk dəfə professor Qəzənfər Paşayev tərəfindən 1971-ci ildə çap edilmişdir. Dastanın Kərkük variantından əlavə Əbdüllətif Bəndəroğlu tərəfindən ilk dəfə lentə alınan Tuz Xurmatı variantı da mövcuddur. Tuz Xurmatı variantında hadisələr birbaşa Araz çayı sahilində cərəyan edir. Bu variantın bir fərqli cəhəti də ondan ibarətdir ki, dastanın nəzm hissələri ancaq bayatılardan (toplam 31 bayatı) və 2 misralı şeir parçalarından ibarətdir. Bu da maraqlıdır ki, dastanın nəzm hissələri Azərbaycan dastanlarından fərqli olaraq qoşma və gəraylılardan təşkil olunmur. Bu fakt özlüyündə onu göstərir ki, nəzm hissəsi ancaq bayatılardan ibarət olan “Arzu-Qəmbər” dastanı digər eşq dastanlarımıza nisbətən daha qədim tarixi köklərə malikdir. Bir sıra tədqiqatçılar dastanın nağıl-dastan arasında keçid xarakterli olması fikrində şərikdirlər. “Arzu-Qəmbər” dastanı xalqın yaşayışını, inamlarını, mərasimlərini, adətlərini araşdırmaq baxımından olduqca önəmli mənbədir. Dastanın Kərkük variantı ənənəvi pişrov xarakterli girişlə başlayırsa, Tuz Xurmatı variantında biz pişrovu görmürük, əvəzində nağıl formulundan istifadə olunur (*Varıydı, yoxuydu, bir-birindən heç ayrılmayan, bir-birini çox sevən iki qardaş vardı*). Hər iki qardaşın xanımları hamıl olurlar. Qardaşlar öz aralarında şərt kəsib razılığa gəlirlər ki, hansının oğlu, digərinin qızı olarsa, bir-birinə adaxlı olsunlar. Bu motiv “Əsli və Kərəm” dastanındakı motivlə səsləşir. “Gün gündən, ay, aydan böyük qardaşın oğlu, kiçik qardaşın isə qızı doğulur”. Oğlanın adını Qəmbər, qızın adını da Arzu qoyurlar. Uşaqlar ev qonşusu olduğu üçün biryerdə yaşayırdılar. Uşaqların doqquz yaş olanda Qəmbərin ata-anası vəfat edir və yetim qalır. Əmisi Qəmbəri öz evinə gətirir. Vaxtı çatanda əmisi Qəmbəri və Arzunu mollanın yanına qoyur. Bir-iki il uşaqlar molla məktəbində oxuyurlar. Üçüncü il hər ikisinin oxumağa olan həvələri sönür. Molla Arzunun atasını yanına çağırır deyir ki, “mən belə görürəm ki, bunlar bir-birinə aşıq olublar”. Arzunun atası uşaqları mollaxanadan götürüb evə gətirir. Ertəsi gün Qəmbəri çağırır qoyunları ona tapşır ki, aparsın çölə. Qəmbər sübh tezdən evdən çıxıb axşam geri qayıtdığı üçün Arzu ilə bir-birlərini heç görə bilmirlər. Hər ikisi həsrətdən eşq atəşində yanır. Bir məqama diqqət çəkmək istəyirik ki, dastanda nə Qəmbərin, nə də Arzunun ata-anasının adı verilmir. Bu, dastan fəlsəfəsi üçün o qədər də vacib detal deyil. Dastanda əsas diqqət qəhrəmanların üzərində cəmləşdiyi üçün dastan təfəkkürü yardımçı və ya əlavə obrazlar haqqında təfərrüata varmır.

Aşıqlar bir-birini görə bilmədikləri üçün həsrət çəkirlər. Bir gün Arzu su gətirmək bəhanəsi ilə çölə Qəmbəri görməyə gedir. Arzu *çayın (bulağın)* yanına gəlir və Qəmbəri görəndə saz çalmağa başlayır. Qəmbər də Arzunu görəndə kimi, sazını alıb bayatı oxuyur:

Endi Arzu *bulağa*

Gəldi səsi qulağa
 Arzuya ərnağandı
 Şirvan, Təbriz, Marağa (AFA 2009: 331).

Arzu əl-üzünü yumaq üçün qolundakı biləziyini çıxarır və geri qayıdanda götürməyi unudur. Arzunun nənəsi – anası Arzunun yubanmasından şübhələnib onun Qəmbərlə olduğunu bilir: “*Saçı kəsilmiş, baxım yubandı. Həlbət Qəmbər-dəniydi*” (351). Dastanda qızla bağlı tez-tez işlənən “*saçı kəsilmiş*” qarğıışı diqqət çəkir. Qızın saçlarını kəsmək onun taleyini, bəxtini yarıda qoymaq anlamına gəlirdi. Saçın kəsilməsi qız üçün ən böyük qüsurluq, eyib sayılırdı. Saçın folklor düşüncəsində sakral, mifik-fəlsəfi mənası da vardır. Həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda saç, zülf qadın üçün ən vacib gözəllik detalı hesab olunurdu. Hətta dastanlarda saç arxaik düşüncədə metaforik olaraq sazı əvəzləyir, yəni həm də sakral, mifik funksiya daşıyır. Əgər saz, musiqi iki dünya arasında əlaqəni təmin edirsə, deməli, onun metaforik əvəzlənməsi olan saç da eyni funksiyaları daşıyır. Çünki bənzəyənlə bənzədilən arasında semantik baxımdan məna yaxınlığının olması şərtidir. Məsələn, “*saçından üç tel ayırıb basdı sinəsinə*” ifadəsi bir çox məhəbbət dastanlarında tez-tez rastlaşdığımız ifadədir. Arzunun nənəsi qızın saçından dartıb bir az qopardır və qızı təhqir edir. Arzu qaça-qaça suyun başına qayıtsa da, biləziyini tapa bilmir. Gördü ki, Qəmbər quzuları otarır. Arzu dedi:

Tuluğumu doldurdum.
 Çignim üstə qaldırdım.
 Qəmbər səni eşqindən
 Biləzigim untdum (AFA 2009: 366)

Arzu və Qəmbər məktəbdən sonra ilk dəfə çayın kənarında görüşürlər. Lakin Arzu biləziyini axtarmağa gələndə arx üstünə gəlir. Arzunun oxuduğu şeirdən məlum olur ki, subaşına gedən qızlar tuluqdan istifadə edirdilər və həmin tuluğu qızlar çiyində aparardılar. Qəmbər isə cavabında Arzudan biləziyin nişanını soruşur:

Ha gülşəni, gülşəni,
 Güllər yerə döşəni
 Biləzigiy üstündə
 Nə varıydı nişanı (AFA 2009: 367).
 Arzu cavabında belə deyir:
 Ha gülşəni, gülşəni
 Güllər yerə döşəni,
 Biləzigim üstündə
 Arzu-Qəmbər nişanı.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da da “Bamsı Beyrək boyu”nda Beyrək dəli ozan qiyafəsində Banıçiçəyin qız məclisinə gəlib qopuz çalır və Banıçiçəyə deyir ki, “*sən ərə varırsan, altın yüzük mənimdir, ver mana, qız!*” Banıçiçək isə Beyrəyi tanımadığı üçün cavab verir ki, “*altın yüzük sənin degildir. Altın yüzügdə çox nişan vardır. Altın yüzüğü istərsən, nişanın söylə*” (Kitabi-Dədə Qorqud 2004: 74-75). Göründüyü kimi, həm qəhrəmanlıq, həm eşq dastanlarında qarşımıza çıxan “nişan vermək, nişanını soruşmaq” əslində tanınmanın, identifikasiyanın fəlsəfi

kodu, paroludur. Mifoloji düşüncədə bu mifik-fəlsəfi kod bəzən rəqəmlərlə, bəzən də hadisələrin müəyyən əlamətlərinin rəmzlər şəklində ifadəsi hesabına təmin edilir. Arxaik-mifik düşüncədə *çay, su* iki dünyanın sərhədi arasında keçid funksiyasını yerinə yetirir. Arzu ilk dəfə çayın sahilinə – kosmos-xaos sərhədinə gələndə identifik predmet kimi bəzək aksesuarı olan biləziyini təsdiqlədir. Lakin eyni məkana ikinci dəfə qayıdan Arzunun nənəsi tərəfindən mənliliyi, qüruru təhqir olunaraq saç kəsilmişdir. Ona görə də Qəmbər ikinci dəfə su başına gələn Arzudan kimliyinin identifikasiyası kimi biləziyin nişanını – kodunu soruşur. Yalnız bundan sonra Arzu Qəmbərin mifik məkanına daxil ola bilir və Qəmbər Arzunu qucaqlayır (AFA 2009: 367). “Bamsı Beyrək boyu”nda Beyrək də ancaq “*altın yüzüğün nişanlarını*” dedikdən sonra Oğuz Elində kimliyi təsdiqlənmiş olur. Yalnız bundan sonra Banıçiçək Beyrəyin ata-anasına muştuluğa gedir. “Arzu və Qəmbər” dastanında da Qəmbər Arzuya deyir ki, “biləziyini tapana muştuluq kimi nə verirsən?”

Ussular uyuq-uyuq
Qızlar dolduru tuluq
Biləziy tapanı,
Nə verirsən muştuluq? (AFA 2009: 367)

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Baybörə bəy Banıçiçəyə muştuluq kimi sərin yaylaqlar, soyuq-soyuq sular, şahbaz atlar, qatar-qatar dəvələr, altın-aqçalar verirsə, Arzu da Qəmbərə deyir ki, “biləziyin nişanını tapana muştuluq kimi şirin canım qurban olsun”. Qəmbər Arzunu qucaqlayandan sonra biləziyi onun qoluna taxır və deyir ki, “*nənəy nə dedi?*” Arzu da nənəsinin – anasının zalım olduğunu dilə gətirir:

Nənəm zalım nənədi,
Dərdim bin bir dənədi (AFA 2009: 367).

Anası yenə Arzunu təhqir edib deyir ki, “*qoy babay kəssin, mən səniy haqqıydan gəlləm*”. Axşam atası gələndə Arzunun anası əhvalatı kişiyyə danışır. Kişi də cavabında deyir ki, “nə edək ki, bunları bir-birindən ayıraq?” Arvad da cavabında deyir ki, indi mən südümdən bir az sağaram, evdəki sütə qataram, bir qab dələmə edərəm. Qəmbər dələməni yeyəndən sonra ona deyərəm ki, dələmədə mənim də sütüm var idi. Siz artıq Arzu ilə bacı-qardaş oldunuz. Kişi bu fikiri çox bəyəyənir. Axşam Qəmbər evə gələndə əmisi arvadı deyir ki, dələmə var, get, ye. Arzu məsələdən xəbərdar olduğu üçün Qəmbəri də xəbərdar edir ki, yeməsin:

Arzu axın atıbdı,
Qoyun, quzu yatıbdı.
Ağzıya bir şey qoyma,
Nənəm sütün qatıbdı (AFA 2009: 368).

Qəmbər dolamadan yemir. Nənəsi yenə Arzunu döyüb təhqir edir və deyir ki, “saçı kəsilmiş, Qəmbərə nə xəbər verdiy?” Ürəyin partdasa da, ölsən də səni Qəmbərə verməyəcəm. Arzunun atası evə gələndə qızını ağlar görüb səbəbini soruşur. Anası da cavab verir ki, “saçı kəsilsin, qızıy eşqə düşüb, hər şeyi Qəmbərə aynadır”. Folklor mətnlərində *ana südü* həyatverici funksiya daşıyır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Buğacı ölümdən ana südü və dağ çiçəyi xilas edir. Molla Cümənin “Cəlalı Məhəmməd və Tavat xanım” dastanında qarının südünü içən

Cəlali Məhəmməd divlərlə süd qardaşı olur və divlər ona kömək edirlər (Ərtoğrul 2011: 160). “Arzu və Qəmbər” dastanında isə ana südü həyatverici, qoruyucu yox, ayırıcı funksiyaya malikdir. Arzunun nənəsi (anası) öz südündən dolamaya qataraq Qəmbərə içirmək istəyir ki, onları bir-birindən ayırsın. Ana südü burada ayırıcı funksiyaya malikdir. Xalq arasında belə bir inam da mövcuddur ki, zahı qadın öz südünü hansı qadının üstünə sıçratsa, həmin qadının artıq uşağı olmurdu. Yəni qadının yaradıcı funksiyasına son qoyulmuş.

Səhər tezdən Qəmbər quzuları çölə aparmaq istəyəndə Arzunun nənəsi deyir ki, birini kəsmək üçün saxlasın. Qəmbər də quzulardan birini saxlayıb digərlərini götürüb çölə apardı. Arzunun babası quzunu kəsdi, nənəsi də bişirdi. Bir qab qızartma edib Qəmbərin payının içinə də zahər qatır. Arzu bu dəfə də Qəmbəri məsələdən xəbərdar edir:

Dalma, Qəmbərim, qəmə
Aclığıy bizə demə.
Önündəki yeməğə
Zəhir qatılıb, yemə (AFA 2009: 369).

Qəmbər yenə yemir və təhlükədən xilas olur. “Yeməyə zəhər qatılması” motivinə digər dastanlarımızda da rast gəlirik. Lakin başqa dastanlarda qəhrəman bu təhlükələri ilahi qüdrət sayəsində öz fəhmi ilə hiss edirsə, “Arzu-Qəmbər” dastanında haqq aşığı olsa da, Qəmbər bu təhlükələrin heç birindən ilahi qüdrətin – haqq aşılığının köməyi ilə xilas olmur.

Səhəri gün qonşuluqda yaşayan və 7 oğlu olan bir tat Arzunu öz oğlu üçün istəyir. Ata-ana da buna razılıq verirlər. Axşam Qəmbər evə gələndə Arzu ağlaya-ağlaya əhvalatı Qəmbərə danışır. Qəmbər də Arzuya deyir ki, “səni tata versələr, mənim ciyərim yanar”. Arzu Qəmbərə deyir ki, getsin şahın hüzuruna şikayətə. Yalnız bundan sonra dastan qəhrəmanının hərəkəti başlayır. Qəmbər Arzunun məsləhəti ilə yola düşür. Çünki hərəkətsizlik mifoloji düşüncədə heçliyə bərabərdir. Buna görə də dastan qəhrəmanları hər hansı səbəbdən mütləq evini, yurdunu tərk edir. Yəni qəhrəmanın hərəkət dinamikası epos təfəkkürünün əsas fəlsəfi nüvəsini təşkil edir. “Bir neçə gün yeriyənnən sonra şahın yanına ulaştı. Dərdini şaha aynatmağa çalıştı. Şah munun aşiq olduğunu saz çalmağınan bildi” (AFA 2009: 334). Qəmbər sazını alıb şaha belə deyir:

Şah oğlu şahim zadə,
Gəldim mən sənə dadə,
Da əlacsız qalmışam,
Xan Arzım getti yada (AFA 2009: 334).

Şah vəzirinə tapşırır ki, Qəmbərə bir dəstə əsgər versin, getsin sevdiyi qızı alsın. Əgər qızın atası verməsə, atasını da əsir götürüb gətirsinlər. Qəmbər bir dəstə əsgərlə təkrar *yola düşür*. Ümumiyyətlə, eposun məkan fəlsəfəsi yoldan başlayır. Arzunun nənəsi bu hadisədən xəbər tutub bir qarı çağırtdırır. Qarıya deyir ki, “Qəmbər gedib şaha şikayətə. Sənə çoxlu altın verim, elə bir oyn elə ki, şahın əsgərləri geri dönsün”. Qarı da Arzunun anasına deyir ki, “sən bir qazan halva, bir təndir ətmək hazırla, gerisiylə işin olmasın”. Qarı halvanı çörəklərin arasına qoyub üz tutur türbəyə. Yeni ölənin birinin məzarı başında gözləməyə başlayır. Bir-iki

gün sonra Qəmbər dəstə ilə gəlib çatır qarının yanına. Qarı əsgərləri görəndə məzarın başında yalandan ağlayıb saçını yolmağa, şivən etməyə başlayır. Qəmbər qarından ölən kim olduğunu soruşanda qarı yalandan deyir ki, ölən Arzudur. Qəmbər “elə bir ah çəkdi ki, vayınnan qurt-quşlar da fəğan etdilər. Qəmbər Arzunun məzarı üstündə gözünnən qan yaşları axıtdı”. Bir azdan Qəmbər əsgərlərə deyir ki, geri qayıtsınlar. Əsgərlər də məyus halda geri qayıdılar. Qəmbər Arzunun məzarı başında oturub xeyli ağlayır. Qarı yalandan Qəmbərə deyir ki, sən gedəndən 3 gün sonra Arzu öldü, indi mən də bu gün onun halvasını paylayıram. Dünyadan köçən adamın ruhuna duz salmaq, halva çalmaq, əslində islamdan çox öncəki arxaik-mifik etiqadlarla bağlıdır. Bu, mifoloji düşüncənin həmin çağlarıdır ki, ilkin təfəkkürdə dünyadan köçən insanın o dünyada yeyib-içməsinə inam var idi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Salur Qazan əsir düşüb oğlu Uruzun çıxardığı boy” da da Tuman qalasında əsir olan Qazanı dərin bir quyuya salırlar. Təkurun arvadı Qazandan soruşur ki, “yer altında nə yeyirsən, nə içirsən, həm nəyə minirsən?” Qazan da cavabında deyir ki, “ölülərinə aş verdigin vaqt, əllərindən aluram” (KDQ 2004: 155). Eyni mifoloji inam “Arzu-Qəmbər” dastanında da var.

Qarı arxetip olaraq folklor mətnlərində həm xeyirin, həm də şərin təmsilçisi olan mediativ varlıqdır. Məhz mediativ varlıqlar iki dünya arasında keçidi təmin edib vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirirlər. İslam etiqadına görə, dünyasını dəyişən insan yeyib-içməz. Lakin bu gün də ölən insanın adına duz salıb, ruhunu yad eləmək inancı arxaik təfəkkürdə öz mövcudluğunu qoruyur və nisbətən fərqli fəlsəfi aspektdə islama da transformasiya olunub. “Arzu-Qəmbər” dastanında da qarı həmin funksiyanı yerinə yetirir. Daha sonra dastanda oxuyuruq ki, “qarı nənə Qəmbəri türbədə qoyub getdi. Axşam vaxtı ordan keçən karvançılardan biri Qəmbəri görür” (AFA 2009: 336). Burada diqqət çəkən bir neçə maraqlı məqam var. Birincisi, qarının Qəmbəri türbədə qoyub qayıtması idi. Epos təfəkkürünə görə, qarı bunu Arzunu Qəmbərdən gizlətmək üçün edir. Lakin arxaik mifik düşüncədə bu, onunla bağlı ola bilərdi ki, ata-anası öləndən sonra Qəmbər həm yetim, həm də evsiz qalır. Yəni ata-anasının vəfatından sonra Qəmbərin öz evi də olmur. Əmisinin himayəsində – onun evində yaşamaq olmur. Professor Rüstəm Kamal qeyd edir ki, “bütün evlərin ilkin modeli – arxetipi - dədə-baba ocağıdır. Bu “ev”in çırağı, işığı sönməməlidir, çünki evdə mərhumların, əcdadların ruhları yaşayır. “Ev” – halal xatirələrin qorunduğu mənəvi-ruhi maddi yaddaş məkanıdır, xəyal-fikir dünyasıdır”. K.Q.Yunq da insan psixikasının, insan ruhunun strukturunu təhlil edərkən onu evlə müqayisə edir. Psixi sferalar – mərtəbələr arasında əlaqə - keçid isə pillələrin hesabına təmin edilir. “Pillələrlə qalxmaq” həyatda yüksəlmə, arzuya çatma metaforasıdır” (Kamal 2012: 71-72). Ata-anasının vəfatı ilə Qəmbər həm də bu maddi yaddaş məkanından, xatirə dünyasından məhrum olur. Bu mənada, evsiz qalan Qəmbər həm də xatirə dünyasından məhrumdur, buna görə də şaha şikayətə gedənə qədər dastan qəhrəmanı kimi olduqca passiv xarakterdədir. Qəmbər əmisinin evində yad, özgə məkəndədir. Bu evdə olan xatirələr də ona yaddır. Bu evin mifik dünyası da ona yaddır. Ona görə də bu evin əsas sahibləri olan əmisi və əmisi arvadı Qəmbəri bu məkana qəbul etmək istəmir. Hətta Qəmbər bu evdə çox vaxt ac yatır. Bu qəriblik

və psixoloji halət dastan boyu Qəmbərin təhtəlsüurunda özünə o qədər möhkəm yer edir ki, Qəmbər təhlükə qarşısında hər zaman Arzunun köməyinə ehtiyac duyur. Qəmbər psixoloji olaraq təhlükələrdən qorunmaq bacarığına yiyələnmediyi üçün haqq aşığı olsa da, bir çox məqamlarda Arzunun köməyinə sığınır. Arzunun anasının ilk hiyləsindən də, ikinci dəfə yeməyə zəhər qatmasından da ilahi kəraməti (haqq aşığılığı) sayəsində yox, Arzunun köməyi sayəsində xəbər tutur. Qarı Qəmbəri türbədə qoyub gedir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Salur Qazanı da qaranlıq, dərin quyunun içinə atırlar. Təkurun arvadı elə zənn edir ki, Qazan quyuda – ölümlər aləmində onların ölümlərinə zülm edir. Türbə də Qəmbər üçün xaos məkanıdır, o dünyanı – ölümlər aləmini simvolizə edir. Bu xaos məkanından da Qəmbər yenə öz bacarığı sayəsində yox, karvançıların köməyi sayəsində xilas ola bilir. Karvançı türbədə Qəmbərin ağlayıb sızladığını görür və ona kişi olduğunu xatırladır: “Oğlum, ölüm Allah əmridir. Qax, get, qax, sən erkəysən” (336). Qarı Qəmbəri xaos məkanına ötürürsə, karvançı Qəmbəri kosmos məkanına geri qaytarır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da 16 il düşmən qalasında – xaos məkanında qalan Bamsı Beyrək də “bəzirganlar” ilə xəbərləşəndən sonra öz yurduna – kosmos məkanına geri qayıdır. Bundan sonra Qəmbər əmisinin evinə qayıdır, *qapıda* dayanır. Arzu Qəmbəri görüb deyir:

Qapıda duran Qəmbər
Boynunu buran Qəmbər.
Getmişdi şah yanına,
Hani baş vuran, Qəmbər? (AFA 2009: 371)

Qəmbər Arzunun sualına sazla cavab verir:

Noldu qərridən oldu.
Sümük dərridən oldu.
Əsgərlər geri döndü,
Hepsi qərridən oldu (AFA 2009: 372).

Qəmbər evə girir, qəhrindən yenə ac-susuz yatır. Səhəri gün tatın adamları cehiz alırlar, Bir həftənin içində toyu da hazırladılar. Günortadan sonra gəlirlər Arzunu bəzəməyə. Qəmbər yenə gəlib dayanır *qapının yanında*, Arzunu bəzəməyə gələnlərə qarğamağa başlayır:

Zalım beli bükülsün.
Ev-eşiyi yıxılsın,
Arzını bəzədəni,
On barmağı tökülsün (AFA 2009: 372).

Qapının ağzı mifik düşüncədə iki dünya arasında keçid – xaos məkanı kimi xarakterizə olunur. Qəmbər yalnız bundan sonra passiv fəaliyyətdən aktiv fəaliyyətə keçir. Bu zamana qədər ancaq Arzunun, şahın, karvançının köməyi sayəsində təhlükələrdən xilas olan Qəmbər bundan sonra haqq aşığılığının verdiyi kəramət sayəsində mübarizəsini davam etdirir. Həqiqətən, Qəmbərin duası qəbul olur və Arzunu bəzəyən arvadın barmaqları mum kimi əriyib tökülür. Bundan sonra heç kim Arzunu bəzəməyə cəsarət etmir. Daha sonra həyasız arvadlardan biri deyir ki, mən Arzunu bəzədərəm. Qəmbər bu dəfə də sazi ilə başqa cürə qarğış oxuyur:

Mən Qəmbərəm, *dağ kimin,*

Titrərəm yarpaq kimin.

Arzını bəzədəni

Qərə girsin zağ kimin (AFA 2009: 372).

Bayatının məzmunundan da göründüyü kimi, Qəmbər özünü *dağa, yarpağa, quşa* bənzədir. Ümumiyyətlə, özünü dağa, çayla, təbiətlə yaxın saymaq, sazın, musiqinin sehri ilə sehlənmək ilkin təfəkkürün davranış aktıdır. Bu, bəlkə də, arxaik yaddaşda soykökə bağlılığın fəlsəfi axtarışıdır. Dağ həm də mifoloji əcdaddır. Dağ insanın halını duya bilir, onu eşidə bilir, insana dar məqamda kömək edir. Dağın zirvəsi mifik tanrıların məkanıdır.

Qəmbər bayatını oxuduqdan bir az sonra bir uşaq xəbər gətirir ki, “Dayza, eviyiz yıxıldı, kişiydən oğlannarıy torpaq altında qaldılar. Arvad başına çala-çala qaçdı” (373). Bundan sonra arvadlardan heç biri Arzunu bəzəməyə cəsərət etmir. Qəmbər əmisi arvadına deyir ki, məndən başqa hər kim Arzunu bəzəsə, öləcək. İcazə verin mən bəzəyim. Qadınlar razılıq verirlər. Qəmbər şərtini açıqlayır ki, “Arzunu bəzədikcə üzündən, gözündən öpəcəm”. Gəlini aparmağa gələndə Qəmbər yenə qapının ağzınd dayanır və sazla belə oxuyur:

Yıxılsın evi tatın,

Dərdləri mənə satın.

Arzı minən *atları*

Öldürün çölə atın.

Gəlini ata mindirmək istəyəndə at yıxılıb ölür. Yeddi at gətirildilər, yeddisi də yıxılıb ölür. M.Y.Marr göstərirdi ki, “*at*” əski dövrlərdə “quş” mənasını bildirib və mənaca göylərlə bağlı olmuşdur. “Koblandı Batır” dastanında Koblandıının atı Bırıl da qanadlı doğulur (Esbosun 2015: 21). Naxçıvanla bağlı yaranmış əfsanə və rəvayətlərin bir çoxunda qanadlı at obrazları var. Yunan mifologiyasında dəniz tanrısı Poseydonun övladı kimi qanadlı ağ atdan – Peqasdan bəhs edilir. “Koroğlu” dastanında Qıratın da mənşəyi dərya atları ilə bağlanır (Koroğlu 2005: 49). “Kitabi-Dədə Qorqud”da Beyrəyin də atı “*dəniz qulunu boz ayğır*” kimi xarakterizə olunur. Dastanda atların öldüyünü görən Qəmbərin əmisi pul təklif etsə də, Qəmbər əmisinə deyir ki, “mənim sevgim pula satılmır”. İstəsən, mən Arzunu öz atıma mindirərəm. Əmisi razı oldu. Qəmbər də Arzunu öz atına mindirdi. Bir müddətdən sonra gəlin çatır kürəkənin evinə. Arzu otağa girəndə Qəmbər yenə gəlib dayanır otağın qapısının yanında (kosmos-xaos sərhədində). Tatın yeddi oğlu Qəmbəri qapıdan qovmaq istəsə də, yaxınlaşmağa qorxurlar. Deyirlər, “Qəmbərin gözlərini qan tutub, aşiqdi, aşiq də igid olu” (AFA 2009: 374). Daha sonra tatın oğlanları bir-bir Qəmbərin üstünə gəlirlər. Qəmbər də onları bir-bir qovalayır. Sonra yeddisi birdən Qəmbərin üstünə gəlirlər və onu ölüncə ağaqla döyürlər. Qəmbərin başından, gözündən qanlar axır. Qəmbər də əsəbindən Arzuya böhtan deyir. Arzu da Qəmbərdən buna görə inciyir. Beş-altı adam Qəmbəri tatın evinin damından atır. Qəmbər də əlini qaldırır Allaha dua edir ki, “Arzunu məndən başqa heç kimə qismət eləmə”. Tatın oğlu Arzunun otağına girir, lakin elə namaz üstündəcə ölür. Tat Arzunun nikahını o biri oğluna oxudur, lakin o oğlan da ölür.

Tatın bütün oğlanları eyni qayda ilə ölür. Ən sonda tat Arzunun nikahını özünə kəsdirir. Arzuya da deyir ki, sən yeddi gün oğlanlarımın yasını saxla, daha sonra mən sənənin yanına gələcəyəm. Deməli, Arzuya yeddi dəfə kəbin kəsilir. Qəmbərin duası qəbul olur. Bir-iki gün sonra Arzu damın başına çıxır, görür ki, çayın kənarında Qəmbər huşsuz halda qalıb. Qəmbər Arzuya deyir ki, gəl üzünü görüm. Arzu da cavabında deyir ki, gələ bilmərəm, tat məni öldürər. Qəmbər də deyir ki, gəlməsən, özümü ataram Araz çayına. Qəmbər özünü çaya atır, az qalır ki, boğulsun. Arzu da Xızır İlyası köməyə çağırır:

Quruyasan, ey Araz
Əlimizdən düşdü saz.
Qəmbəri çay apardı.

Yetiş, ey Xızır İlyas! (AFA 2009: 376)

Arzunun bu sözündən sonra Xızır İlyas Qəmbərə kömək edir, onu çaydan çıxarır. Daha sonra Arzu Qəmbərin yanına gəlir, ikisi də qucaqlaşır. Arzu başına gələnləri, tatın yeddi oğlunun da öldüyünü, özünün hələ də təmizliyini qoruduğunu deyir. Qəmbər Arzuya deyir ki, Allahdan bir şey istəyirəm ki, sənənin dizin üstünə başımı qoyub öləm. Arzu Araz çayının kənarında oturdu. Qəmbərin başını dizinin üstünə qoyur. Bir xeyli vaxt keçir. Arzu qorxur ki, tat gələr, ona görə də Qəmbərin başının altına bir daş qoyub gəlir evə. Damdan baxanda görür ki, Qəmbər artıq ölüb. Bıçağı götürür, gəlir Qəmbərin yanına və özünü öldürür. Oyunbaz qarı da Arzunun evinə gəlir. Tatın evində Arzunu görmür, damdan baxanda görür ki, çayın kənarında Arzu Qəmbərlə yatırlar. Qarı tata deyir ki, “odur bax, çayın kənarında ikisi də yatıblar. Üstlərinə də qırmızı tül salıblar”. Tat damdan baxanda görür ki, ikisi də çayın kənarında ölüblər. Tat da qarına deyir ki, bunlar hamısı sənənin günahındı və qarını öldürür. *Qarının damından bir damcı sıçrayır Qəmbərlə Arzunun üstünə düşür.* Aşıqları bir yerdə, qarını başqa yerdə dəfn etsələr də, Qəmbərlə Arzunun türbələri arasında qara tikan bitir. Hər il bu tikanı kəssələr də, yenə göyərir. Oyunbaz qarı iki aşığı o dünyada da qovuşmağa qoymur. Dastanda olan bir çox motivlər, o cümlədən qəhrəmanların ölümü “Əsli və Kərəm” dastanının sonluğunu xatırladır. “Əsli və Kərəm” dastanında keşiş öləndən sonra da qara tikan kimi aşıqların arasında bitir və onların qovuşmasına mane olur. Tibbi baxımdan qan genetik ötürücülüüyü təmin edir. “*Qanı sıçramaq*” ifadəsi də mifoloji düşüncədə müsbət və ya mənfi xarakterin genetik baxımdan ötürülməsidir. Qarının qanı sıçrayan yerdə xarakterinə uyğun olaraq bədlük göyərir. Nəsimi ilə bağlı rəvayətdə də deyilir ki, “onun qanı düşən yeri kəsib atmaq lazımdır”. Deməli, qanın genetik kodların əsas ötürücüsü olması inamı arxaik-mifik düşüncədə də mövcud olmuşdur. Dilimizdə “qan qohumu” ifadəsi də var. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Beyrək də atasının gözlərinin açılması üçün qanını onun gözlərinə sürtür. Qan həmin genetik eyniliyin identifikasiyası kimi çıxış edir.

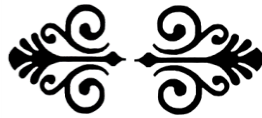
Epos təfəkkürü xəyanəti bağışlamır. Ona görə də şərin təmsilçisi olan qarı ən sonda elə şərin öz əli ilə (tatın əli ilə) cazasına çatır. Bu qarı dastanlarımızda olan köpək qarılardan sələfidir.

Dastanda mənfi planda verilən obrazlardan biri də Arzunun nənəsidir (anasıdır). Arzunun nənəsi dastan boyu sevənlərin qovuşmasına mane olur. Hətta Qəmbəri zəhərləməyə çalışır. Qəmbərlə Arzunu ayırmaq üçün qoca qarıya çoxlu altın verir. Bu obraz “Əsli və Kərəm” dastanında Əslinin atasını – Qara keşişi yada salır. “Arzu-Qəmbər” dastanında ana kultu daha ön planda təqdim olunur. “Əsli və Kərəm” dastanında şərin təmsilçisi qismində Əslinin atası Qara keşiş çıxış edirsə, “Arzu-Qəmbər” dastanında şərin əsas təmsilçisi qismində Arzunun anası çıxış edir. Dastan boyu bütün şər işlərin əsas təşkilatçısı məhz Arzunun anasıdır. Bu da eşq dastanlarımıza nisbətən “Arzu-Qəmbər” dastanının daha qədim dövrə aid olduğunu göstərir.

Nəticə: Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, İraq-türkmanlarının dastan yaradıcılığı Azərbaycan xalqının dastan yaradıcılığı ənənəsinin ayrılmaz hissəsidir. Hətta həm arxaik-ritual, həm də mifik-fəlsəfi kontekstdən yanaşdıqda deyə bilərik ki, daha qədim dastan təfəkkürü ilə rastlaşırıq. Bu mənada İraq-türkman dastanlarının müqayisəli tədqiqata cəlb olunması olduqca maraqlı elmi nəticələrin əldə olunmasına şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

- Azərbaycan folkloru antologiyası.** (2009). II kitab (İraq-türkman cildi), Bakı, Nurlan.
Azərbaycanın qeyri-maddi mədəniyyət abidələri və Ərtoğrul Cavid. On iki cildə. IX cild. (2011). Bakı. Çayıoğlu.
Esbosun E. (2015). Kuplandı Batır destanı. Ankara. SAGE yayıncılık.
Haqverdiyev Ə. (2005). Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı. Lider.
Kamal R. (2012). Sözü işığa danışdım. Bakı. MBM.
Kitabi-Dədə Qorqud. (2004). Bakı. Öndər.
Koroğlu. (2005). Bakı. Lider.
Molla Cümə. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı. Lider.
Tərzibaşı Ə. (1990). Kərkük havaları, İstanbul.



Xalidə SAİQOIZI (MƏMMƏDOVA)
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu
E-mail: xalide_1978@mail.ru
ORCID.https://orcid.org/0000-0002-9991-7796
<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.2.164>



İRQAQ TÜRKMANLARININ FOLKLORUNDA DOĞULUŞ İNANCLARI

Açar sözlər: Türkmanlar, İraq türkman folkloru, Kərkük folkloru, doğuluş, inanclar

SUMMARY

Birth beliefs in the folklore of İraq turkmans

Beliefs about birth, are considered one of the archaic ideas found in the folklore of the peoples of the world, especially in fairy tales and epics, even during the performance of some ceremonies. The birth beliefs of İraqi Turkmans, who have the same ancestry as ancient Azerbaijani Turks, speak the same language and dialect, and are known as the authors of similar folklore texts, do not escape the attention of researchers and are involved in research.

After carefully examining the folklore of the İraqi-Turkman, it is not difficult to group the sources where birth beliefs are described. In general, it is very necessary to conduct the existing rituals related to birth among the Turkmans, to study and study the traditions, beliefs, and rituals that arise from it. First of all, fairy tales can be mentioned as an object of research. In these tales, along with different plots and motives, the birth episodes, childlessness that determines the birth motive, and the worldview and way of thinking of the people who came up with certain tricks to get rid of childlessness are noteworthy.

Wedding ceremonies, which are considered one of the important events in the daily life of the people, are also celebrated with special pomp among İraqi Turkman. Specially at the weddings, the songs addressed to the newlyweds do not go unnoticed in the content of mobilizing the bride and groom, promoting parenthood, and preparing for the birth of a son or child. From this point of view, the wedding celebrations are the auspicious beginning of the road leading to the birth ceremony.

One of the activities performed by the Turkman of Kirkuk for the birth of a child is the practice of visiting cemeteries and tombs of people known as saints. It is known that birth beliefs also consist of ideas the future mother, specifically related to the period of pregnancy. The main purpose of our research was the birth beliefs with this content, which are still lived in the daily life of the İraqi Turkman.

Key words: Turkmans, İraqi-Turkman folklore, Kirkuk folklore, birth, beliefs

РЕЗЮМЕ

Верования о рождении в фольклоре Иракских туркман

Верования о рождении, основанные на архаико-мифических представлениях великого предка о творениях, считаются одними из архаических представлений, встречающихся в фольклоре народов мира, особенно в сказках и былинах, даже во время исполнения некоторых церемоний. От внимания исследователей не ускользают и привлекаются к изучению верования о рождении иракских туркман, которые имеют одно происхождение с древними азербайджанскими тюрками, говорят на том же языке и диалекте и известны как авторы подобных фольклорных текстов.

Внимательно изучив фольклор ирако-туркмен, нетрудно сгруппировать источники, в которых описываются верования о рождении. В целом очень необходимо проводить существующие у туркмен обряды, связанные с рождением ребенка, изучать и изучать вытекающие из него традиции, верования и обряды. В качестве объекта исследования, прежде всего, можно упомянуть сказки. В этих сказках, наряду с различными сюжетами и мотивами, обращают на себя внимание эпизоды рождения, бездетность, определяющая мотив рождения, а также мировоззрение и образ мышления народа, придумавшего те или иные уловки для избавления от бездетности.

С особой пышностью отмечаются у иракских туркмен и свадебные церемонии, считающиеся одним из важных событий в повседневной жизни народа. На особых свадьбах песни, адресованные молодоженам, не остаются незамеченными по содержанию мобилизации жениха и невесты, пропаганды родительства, подготовки к рождению сына или ребенка. С этой точки зрения свадебные торжества являются благоприятным началом пути, ведущего к церемонии рождения.

Одним из мероприятий, совершаемых туркменами Киркука при рождении ребенка, является практика посещения кладбищ и могил людей, известных как святые. Известно, что поверья о рождении состоят также из представлений, конкретно связанных с периодом беременности.

Ключевые слова: Туркмены, иракский туркменский фольклор, фольклор Киркука, рождение, верования.

Giriş. Doğuluşla bağlı inanclar dünya xalqlarının folklorunda, xüsusilə nağıl və dastanlarda, hətta bəzi mərasimlərin icrası zamanı rast gəlinən arxaik təsəvvürlərdən biri sayılır. Dünyanın yaranması, kosmosda nizamın bərpa olunması və s.-lə yanaşı, insanların doğuluşu, yeni nəsillərin törəməsi, bir sözlə, artım ideyası da əsrlər boyu diqqət mərkəzində olmuşdur. İbtidai insanların doğuluş haqqındakı düşüncələri əvvəldən metaforik olmuş, onlar törəyişin maqik mənbədən qaynaqlandığını düşünmüşlər. Doğuluş varlıqların meydana gəlməsinin simvoludur və yeni bir həyatın başlanğıcıdır. Bu mənada doğuluşla bağlı inanclar da ibtidai görüşlərin elə formasıdır ki, mahiyyətində ulu babalarımızın fəvqəltəbii qüvvələrin gücü ilə dünyaya (təbiət hadisələrinə, ruhlara, insanların əhval-ruhiyyəsinə, sağlamlığına, xüsusilə törəyişə) təsir etməyin yolunun tapılmasına inam durur. Doğumla bağlı inanclar öz məzmununda doğumdan öncəki, doğum sırası və doğum sonrası mərhələlərin təsvirini ehtiva etməkdədir.

Meydana gəlməsinin əsasında ulu əcdadın yaranışlar haqqındakı arxaik-mifik görüşləri dayanan doğuluşla bağlı inanclar zəngin Azərbaycan folklorunda öz əksini tapmışdır. “Dədə Qorqud Kitabı”da daxil olmaqla bir çox nağıl və dastanlarımızda, əfsanə və rəvayətlərimizdə, mərasim folklorumuzda bu inanclara rast gəlməkdəyik. Qədim Azərbaycan türkləri ilə eyni soykökünə malik olan, eyni dildə, eyni ləhcədə danışan, oxşar folklor mətnlərinin müəllifləri kimi tanınan İraq türkmənlərinin doğuluşla bağlı inancları da tədqiqatçıların diqqətindən yayınmır və araşdırmaya cəlb olunur. Danışiq ləhcəsi Azərbaycan türklərinin danışiq ləhcəsindən fərqlənməyən, bəzi xırda fərqlərin nəzərə çarpdığı türkmənlərin İraqda məskunlaşmasının başlanğıcı eramızın VII əsrinə gedib çıxır. Məlumatə görə, onlar – yəni türk mənşəli iraqılilar Səlcuqilər dövlətinin hökmranlığı dövründə türkmən adlandırılmağa başlanılmışdır. Türkmənlər İraqın şimal və mərkəzi bölgələrində, burada Ninova, Ərbil, Kərkük, Diyala, Salahəddin əyalətlərində və paytaxt Bağ-

dadın bəzi məhəllələrində yayılmışdır. Türkmanlar İraqda ərəblər və kürdlərdən sonra üçüncü ən böyük xalqdırlar (19).

Türkmanlar müəyyən ictimai-siyasi səbəblər üzündən soykökündən ayrı düşmüş, təcrid olunaraq ərəb və kürd xalqları əhatəsində, İraqın şimalında, əsasən Kərkük vilayətində toplu halda yaşamışlar. XX əsrin 60-cı illərində sayı 600 min, indi isə iki milyon yarıma yaxın olan elatın – Azərbaycanca danışan xalqın folkloru xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (16, 12). Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, S.Əlizadə və F.Zeynalovun 1988-ci ildə tərtib etdiyi “Dədə Qorqud kitabı”nın şərhlər bölümündə türkman etnonimi ilə bağlı maraqlı qənaətlər yer almışdır. Bildirilmişdir ki, türkmanlar İraqdakı azərbaycanlılar, kərküklülərdir (13, 250).

İraq türkmanlarının folklorunu diqqətlə incələdikdən sonra doğuluş inanclarının yer aldığı, təsvir olunduğu mənbələri qruplaşdırmaq elə də çətin olmur. Ümumiyyətlə, türkmanlar arasında doğumla bağlı mövcud olan ritualların keçirilməsi, bundan irəli gələn adət-ənənə, inancların, ayinlərin öyrənilməsi, tədqiqə çəkilməsi çox zəruri məsələdir. Tədqiqat obyektini kimi ilk öncə nağılları qeyd etmək olar. Azərbaycan dilində çap olunmuş bəzi kitablarda İraq türkmanlarının müxtəlif məzmunlu nağılları yer almışdır. Bu nağıllarda fərqli süjet və motivlərlə yanaşı, doğuluş epizodları, doğuluş motivini şərtləndirən övladsızlıq və övladsızlıqdan qurtulmaq üçün müəyyən fəndlər fikirləşib tapan xalqın dünyagörüşü, düşüncə tərzini diqqət çəkir.

Bir çox Azərbaycan nağıllarında yaşlı və ya ortayaşlı ər-arvadın övlad həsrətindən qurtulması üçün Allaha dua etməsi, yalvarması çıxış yollarından biri sayılır. Dua və yalvarışdan doğulan uşaq motivinə İraq türkmanlarının nağıllarında da yer ayrılmışdır. “İtgin Abas” nağılı bu məsələ ilə bağlı ən gözəl nüsxələrdən biridir. Ta qədim zamandan nəsil artırmaq, övlad sahibi olmaq, soykökünü davam etdirmək arzusu ilə yaşamış insanlar kimi, sözügedən nağıl qəhrəmanı da niyyət tutar və istəyini dilə gətirər. Nağıl yeddi ildir ki, evlənən, ancaq övladı olmayan bir tacirin üzüntü çəkdiyini, məsələdən çıxış yolu axtarıb tapdığını belə ifadə edir: “Bir uşağımız olsun, onu görüm, onnan sora ölüm həqti. Allahın hikmətinnən arvadı gəbə olu. Zaman keçər, bir oğlanları dünyaya gəli. Bu oğlanın adını Abas qoyallar” (10, 218).

Göründüyü kimi, “İtgin Abas” adlı türkman nağılında xaosu işarələyən övladsızlıq motivi, daha dəqiq desək, övladsızlıq problemi niyyət tutub Allahına dua edən, onun ətəyindən yapışan insanın arzusuna çatması ilə nizamlanır. Bu dünyagörüşünün semantikasi ona əsaslanır ki, insanın yaradılışı və ya doğuluşu Allahın qüdrəti ilə hesablanır, bu baxımdan, insanların dünyaya möcüzəli şəkildə gəlməsi yorumları diqqət çəkir. Monoteist dinlərin hamısında insanın yaranması tanrının adına bağlıdır. Təbii ki bu inanc özü qədim miflərdən qaynaqlanır. Və insanın doğuluşu da tanrı istəyi ilə ölçülür. Folklor mətnlərinə görə, dünyaya gələn hər övlad üçün ifadə olunan şükranlıq hissi, minnətdarlıq bildirmə əslində doğuluşun – yaranışın düşüncələrdə iz salmış mənbəyinə işarə etməkdədir. Kərküklülərin körpələre söylədiyi beşik nəğmələri – layların məzmununda da yaradılış konsepsiyasının mərkəzində tanrı dayanır, tanrıya xitab olunur, beləliklə də dünyagörüşün mifik kodları aydınlaşır – idealist izah təqdim olunur:

Leyla, leyla edərəm
Leylav haxtan dilərəm.
Səni verən xudadan
Can sağlığı dilərəm (12, 299).

Türkman folklorunda özünəməxsus quruluşu və əhatə etdiyi mövzular baxımından rəngarəngliyi ilə seçilən xoyratlarda da Tanrının – Xudanın insan yaradılışının səbəbkarı olmasına işarə edimişdir. Belə ki, xalqın zəkasında kök salmış inanclar yalvarış məzmunlu xoyratlarda bir daha xatırlanır və bəşər övladının dünyaya göz açması Yaradanla bağlanılır:

Yer üzünə;
Su çıxar yer üzünə
Xudam, namərd bəşəri
Gətirmə yer üzünə (9, 216).

Bəzi tükəsilli xalqlar kimi, “Dədə Qorqud” dastanına sahiblik etməyə mənəvi hüququ çatan İraq türkmanlarının doğuluş inancları paralel olaraq adıçəkilən abidədə öz əksini tapmış inam və etiqadlarla müqayisəli şəkildə tədqiq edilə bilər. Belə ki, “Dədə Qorqud kitabı”nda da övladsızlıqla bağlı qəlb parçalayan bir hadisənin şahidi oluruz: “Xanlar xanı Bayandır xan ildə bir dəfə şadlıq edib, oğuz bəylərin qonaq edərdi... Kimin oğlu-qızı yoxdursa, qara otaqda oturdun, altına qara keçə döşəyin, önünə qara qoyun ətinin qovurmasından gətirin. Yeyir-yesin, yemirsə, dursun getsin” demişdi. Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qırmızı otağa yerləşdirin. Oğlu qızı olmayanı Allah qarğayıb, biz də qarğayarıq; qoy bilsin” demişdi (13, 132).

Ötən əsrin 60-cı illərindən İraq türkmanlarının zəngin folklor irsini tədqiq etmiş görkəmli alim Qəzənfər Paşayevin yazdığına görə, “Dədə Qorqud” dastanında təbliği önə çıxarılan bu ənənə Kərkük dolaylarında övladı olmayan kişilər arasında indi də yaşayır. Övladı olmayan qadınlar isə indinin özündə belə müqəddəs hesab edilən qəbirləri ziyarət edir, dərviş və seyidlərə nəzirlər verirlər, dilək tuturlar, əhd edirlər: “Bir oğlum və ya qızım olsun, yeddi il qapı dilənərəm” və ya “Bir oğlum olsun, yeddi yaşına qədər əlbəsə almıyım” (16, 39). İraq-türkman şairi Fevzi Əkrəm Tərzioğlu “Tuz və Balam Nurdən dastanı” əsərində səslənən inancın hələ də xalq arasında aktual olduğunu göstərərək yazmışdır:

Nənələrdən bu sözləri aynardığ
Oğlum olsun, davul-zurna çalmıyım,
Yeddi il mən əspabımı almıyım (17, 75).

Şübhəsiz, oğul-uşaq sahibi olmaq arzusu insanları qədim zamanlardan müəyyən çarələrə əl atmağa məcbur etmişdir ki, bunların bəziləri inanclarda zamanəmizə qədər gəlib çıxmışdır. “Dədə Qorqud kitabı”ndan görünür ki, oğlu olmayan Dirsə xan qurban kəsmiş, acları doydurmuş, yetim-yesiri geydirmiş, əl tutmuş, borcu olanları borcudan qurtarmış, hamıya yaxşılıq etmiş, bir ağzı dualının alqışı ilə Allah-taala ona bir övlad vermişdir. [13, 134].

Dastanının ilk boyunun övladsızlıq dərdi çəkən qəhrəmanı Dirsə Xana “əl götürüb arzu diləyən” bəylərin dualar söyləmə ənənəsini 1987-ci ildə nəşr olunmuş Kərkük Folklor Antologiyasında da müşahidə etməkdəyik. Adıçəkilən topluda işıq üzü görən bir alqışın məzmunu arzulanan nəsil-soy artımını vurğulayır:

“Yeddi oğlan babası olasan” [12, 60]. Bu deyim toy mərasimlərimizdə gəlinə ünvanlanmış “Yeddi oğul istərəm, bircə dənə qız gəlin” alqışı ilə eyni semantikanı daşıyır. Hər iki alqışın söylənməsi doğuluşun, nəsil artımının dəstəkləndiyi fəaliyyət aktlarından biri sayılır.

Yaddan çıxarmayaq ki, bu alqışla bağlı ənənənin izləri də “Dədə Qorqud kitabı”nın digər boyunda açıq-aydın hiss olunur: III boyun əsas simalarından biri sayılan Baybörə bəy hönkür-hönkür ağlayaraq qarğandığını etiraf edir: “Mənim də oğlum olsun, Bayındır xanın xidmətində durub qulluq eləsin, mən də baxım, güvənəm, sevinim, fərəhlənəm... deyir. Belə dedikdə Qalın oğuz bəyləri göylərə üz tutdular. Əl qaldırıb dua elədilər. Allah-taala sənə bir oğul versin dedilər. O zamanlar bəylərin alqışı alqış, qarğışı qarğışı idi. Duaları yerini tuturdu. Baybican bəy də yerindən durdu, dedi: Bəylər, mənimçün də bir dua eliyin. Allah-taala mənimçün də bir qız versin, dedi. Qalın oğuz bəyləri əl qaldırdılar, dua eylədilər. Allah-taala sənə də bir qız versin dedilər. Üstündən bir müddət keçdi. Allah Baybörə bəyə bir oğul, Baybican bəyə bir qız verdi” (13, 150).

Xalqın gündəlik həyatında önəmli yer tutan hadisələrdən biri sayılan toy mərasimləri də İraq türkmənləri içərisində xüsusi təmtəraqa qeyd edilməkdədir. Özünəməxsus keçən toylarda gəlin köçən qıza ünvanlanmış nəğmələrin də məzmununda nəsil, soyartımına səfərbər etmə, valideyn olma təbliğatı, oğul-uşaq sahibi kimi hazarlanma səyi diqqətlərdən yayınmır. Bu baxımdan, toy şənlikləri belə doğum mərasiminə aparacaq yolun uğurlu başlanğıcıdır. (2, 38). Şənliklərin birində səslənmiş gəlin oxşatmasının ən son cümləsindəki ana olmaq, beşik yırgalamaq, layla çalmaq diləyi etnik yaddaşda qorunub qalmış təsəvvürlərin yenidən aktuallaşmasıdır:

Ev səniy, eşik sənin,
Dördəki beşik sənin. (12, 42)

İraq-türkmən şairi F. Ə. Tərzioğlu “Tuz və Balam Nurdən dastanı” əsərində yuxarıda səslənmiş gəlin oxşatmasından bədii nümunə kimi istifadə etmiş, unudulmaqda olan bəzi ənənələrdən söhbət açaraq onlara yenidən aktualıq gətirmişdir. Şeirə diqqət edək:

Yeddi gecə davul-zurna çalardı,
Al türməli gəlin atlı olardı.
Arxasını kiçik oğlan alardı.
Nənə deyər, ev səniy, eşik səniy,
Gözəl gəlin, dördəki beşik səniy (17, 72).

Həqiqətən də “arxasına kiçik oğlan almaq” ifadəsi qədim bir türk ənənəsinin yazılı ədəbiyyat nümunəsindəki bədii təzahürüdür. Yazılı ədəbiyyat isə bu məqama şifahi ədəbiyyat örnəyindən təsirlənərək istinad etmiş, xalq mərasimindəki epizodun təsvir və tərənnümünü önə çıxarmışdır. İraqda nəşr olunan “Qardaşlıq” jurnalında türkmənlərin toy mərasiminə həsr olunmuş məqalələrdən birində “arxasına kiçik oğlan almaq” ənənəsinin həqiqətən də mövcud olduğundan danışılır, məsələ belə aydınlaşdırılır: “Birinci uşağı oğlan olsun deyər gəlinin arxasına bir oğlan uşağı oturdullar” (17, 131).

Toy günü uşaq beşiyinin diqqət mərkəzinə gətirilməsi, onun mərasimdə simvolik mənə kəsb etməsi inancı Anadolu türklərinin folklorunda da yaygın olmuşdur. Mətnlərdən birinə görə, gəlinin yataq otağına uşaqları çox olsun deyər bir çocuq beşiyi qoyarlar və üzərinə erkək çocuq oturdarlar (7, 157).

Övladın dünyaya gəlməsi üçün həyata keçirilən fəaliyyət aktlarından biri də qurbankəsmə rituallarıdır. Azərbaycanda – xalq arasında öz aktuallığını itirməyən bu mərasimlərdə qoyunların qurban edilməsi daha çox yayılmışdır. Allah yolunda kəsilmiş qurbanlar bir çox hallarda doğuluşun baş verməsi şərəfinə ya əvvəlcədən deyilir, ya da arzu-dilək hasil olduqdan sonra gerçəkləşir. Məsələn, məlumata görə, Pirəl-Mürsəl ocağına övladı olmayanlar gəlib; axırda da şəfa tapdıqdan dərhal sonra qurban kəsib nəzir paylamağa başlamışlar [5, s.94]. İraq türkmanlarında isə kəsilməsi əhd olunan digər heyvanlarla – quşlarla bağlı inanclar mövcud olmuşdur. Belə ki, “Uşağı olmayan qadının sonralar uşağı olanda övladı ölməsin deyər bir qara toyuq kəsərək kəfənə büküb məzarlığa basdırarmışlar” (12, 90).

İraq türkmanlarının inancına görə, qırxı çıxmamış körpənin paltarının suyunda uşağa qalmayan qadın çimsə, uşağı olacağına inanırlar. Oxşar, digər bir nümunədə isə deyilir ki, qırxı çıxmamış uşağın anasının südünü uşağı olmayan qadının başına tökəndə övladı olacağına inanırlar. Yeddi yaşında olan uşağın ilk diş düşərkən ikicanlı qadının yaşadığı evin damına atsalar, oğlan uşağı doğulacağına inanırlar (12, 85-87). Sünnət edərəkən artıq dərinə suda saxlayır, sonra suyu uşağı olmayan qadının başına tökərmişlər ki, uşağı olsun (12, 89).

Kərkük türkmanlarının inancına görə, övladı olmayan qadınlar məzarlıqlara və müqəddəs bilinən insanların türbələrinə gedərlər. Ana olmağı niyyət edən şəxs türbənin ətrafında diləyinin Allaha yetişməsində müqəddəsin yardımçı olması, hamilə qala bilməsinin gerçəkləşməsi üçün türbənin yanında dolanardı. Bu ritual ana namizədin “əhd” etməsi üzərinə üç çərşənbə günü üst –üstə keçirilərdi. Qadının uşağı olarsa, yenidən ocağa gedib dolanacağını əhd və nəzir edərdi (11, 183). Azərbaycanda da doğuluş inancı ilə bağlı olub, insanlar tərəfindən ziyarət edilən xeyli sayda pirlər – ziyarətgahlar mövcuddur. Məsələn, İrəvan folklor nümunələrindən biri – rəvayət mətni haqda yuxarıda bəhs etmişdik. Belə ki, Pirəl-Mürsəl ocağının möcüzələri çox olmuşdur: “*Bura övladı olmayanlar gəlmiş, şəfa tapmış, qurban kəsib, nəzir-niyaz paylayıb getmişlər*” [5, 94]. Noraşendəki Vəng piri də uşağı olmayan insanların niyyət edib üz tutduqları müqəddəs ziyarətgahlardan biridir [4, 98]. Adsız rəvayət mətnlərinin birində isə övladı olmayan varlı bir gəlin axund tərəfindən Veys baba pirlini ziyarət etmək üçün yönləndirilir [3, 162]. Bunlar əlbəttə ki, etnoqrafik baxımdan xüsusi maraq doğuran məsələlərdən birdir.

Türkmen tədqiqatçı Ə. Bəndəroğlunun 1993-cü ildə Bağdadda nəşr etdirdiyi “İraq türkmən folklorundan örnəklər” kitabı da mövzunun işlənməsi baxımından uyğun mənbələrdən birinə çevrildi. Topluda yer alan faktlara görə, uşağı olmayan qadın bu yollara baş vurur: molla ya da şeyx yanına gedib, dua yazdırar, yatırları (yatır dedikdə, fəvqəltəbii gücə malik olduğuna inanılan və insanlara kömək edəcəyi düşünülmən övliyanın yatdığı türbə və ya övliyanın məzarının olduğu yer başa düşülür) ziyarət edər; xüsusi otları qaynadıb suyunda yuyunar; beş gün öncə uşaq

doğmuş bir qadının ayağı altında oturur və o onun başından tökülən suyla yuyunmağa başlayar; qırx günlük ömrünü tamamlamadan ölən bir çocuğun paltarının suyunda yaxalanar; zahı bir qadının südündən alıb suyla qarışdıraraq başını yaxalayar və yaxud süfrədən artan yeməyi yeyərdi (6, 29).

Ə.Bəndəroğlunun adıçəkılən kitabında doğum sancısı çəkən qadının doğumu gecikdiyi halda atılan ehtiyat tədbirlərindən bəhs olunur, hansı ki, xalqın əski dünyagörüşünü nümayiş etdirir. Bu ehtiyat tədbirləri doğuma yardım edəcəyi düşünülmən rituellardan ibarətdir. Onların bəzilərini sadalamaq olar: ... darçın qaynadılıb qadına içirdərlər, başı yanına bir Quran qoyarlar, Azan oxutdurarlar, ərini üstündən atladarlar, qadının hörülmüş saçlarını götürüb ağzına qoyarlar..., qəflətən bir yerdə silah atarlar, ərinin ayaqqabısına su qoyaraq qadına içizdirərlər və s. (6, 33).

Məlumdur ki, doğuluş inancları həm də bir qadının – gələcək ananın məhz hamiləlik dövrünə aid olaraq yaddaşda qorunub saxlanılan təsəvvürlərdən ibarətdir. Xalq bu inancları zaman-zaman sınaqdan keçirmiş, doğruluğuna inanmış, düşüncələri nəsil-dən-nəslə ötürmüşdür. İraq türkmənlərinin gündəlik məişətində bugünədək yaşadılmaqda olan bu məzmunlu doğuluş inancları Bağdadda dərc olunan “Qardaşlıq” dərgisinin 1971-1972-ci il 8-9-cu saylarında (dekabr, yanvar) Məhəmməd Xurşid Daquqlunun “Doğulacaq uşağın cinsiyyəti haqqında” adlı maraqlı toplama materiallarında da yer almışdır. Adətən, qadınlar arasında uşağın dünyaya gəlməsindən əvvəl cinsiyyəti haqqında müxtəlif fikirlər dolaşır. Tədqiqatçı İraq türkmənlərinin sıx yaşadığı Daquq bölgəsində bir söyləyici qadınlardan topladığı inancları burada dərc etdirmişdir: Hamilə qadın yüngül hərəkətli olarsa, doğulacaq uşaq oğlan, ağır hərəkətli olarsa qız dünyaya gətirəcəkdir. Hamilə qadının qarında uşaq çox hərəkət edərsə oğlan, hərəkətsiz olarsa qız doğulacağına inanılır. Hamilə qadın mərd, əliaçıq olarsa, dünyaya gətirəcəyi uşağın mütləq oğlan, qadın xəsis olarsa, doğulacaq uşağın qız olacağına inanılır. Üç qız uşağı dünyaya gətirən qadının dördüncü uşağı oğlan olur. Əgər olmasa, onda beşincidən sonra altıncı uşaq oğlan olur. O da olmasa, yeddi qızdan sonra doğulan uşaq mütləq oğlan olur. Hamilə qadın yerikləyəndə ürəyi şirin yeməklər istəyərsə, doğulacaq uşağın oğlan, turş yeməklər istəyərsə qız olacağına inanılır (17, 138-139).

Sadalanmış inancların müxtəlif variantlarına, yəni boylu qadınla bağlı el arasında mövcud olan inam və etiqadlara Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən toplanılmış folklor örnəkləri içərisində rast gəlmək mümkündür. Həm İraq türkmənləri, həm də Azərbaycan türkləri inanmışlar ki, hansı işarələr doğulacağı gözlənilən uşaqların cinsiyyətini müəyyənləşdirməyə kömək edəcəkdir. Həmin işarələrin, icra edilən falların nişanələri gələcəkdə doğulacaq körpədə əksini tapdığı üçün bu məsələləri də doğuluş motivinəqədərki və doğuluş motivinə bağlı olaylar silsiləsinə daxil etmişik.

Türkmənlər palpasiya yolu ilə, yəni gözlə baxaraq detallı bilgi vermə məharətlərini də nümayiş etdirməyə çalışıblar: Hamilə qadının qarını yumru-sivri olarsa, oğlan, yastı və geniş olarsa, uşağın qız doğulacağına işarədir. Hamilə qadının döşünün ucu bir az qara olarsa, doğulacaq uşağın oğlan, qapqara olarsa, qız olacağına işarədir. Hamilə qadının üzündə çox ləkə olarsa, dünyaya gətirəcəkdir uşağın

oğlan olacağına inanılır. Qadın öz hamiləliyi dövründə çox kökəlsə, dünyaya gətirəcəyi uşağın qız olacağına inanılır (17, 138-139).

İraq türkmənlərinin qadının hamiləlik dövründə bəzi falları icra etməsi, sonra isə yozumlarla öz qənaətlərini söyləməsi haqqında folklorşünas Q.Paşayev də toplama materialları qeyd almışdır. Birinin məzmunu ondan ibarətdir ki, hamilə qadının hansı cinsdən uşaq dünyaya gətirəcəyini təyin etmək üçün çarpayının birinin altına bıçaq, birinin altına qayçı qoyarlar: “Qadın altında qayçı olan çarpayaya uzanarsa, qızı, bıçaq olana uzanarsa, oğlu olar” (12, 4).

Kərkük inanclarına görə, doğuluşun zamanı da xarakterin fərqli istiqamətlərini müəyyən edir. Bu, doğulacaq körpənin taleyinə maraqlı dünyasının təzahürüdür (2, 94). Türkmən inanclarının birində deyilir: “Aşura günündə dünyaya gələnin böyüyəndə övladı olmayacağına inanmışlar” (16, 84).

Naxçıvan ərazisindən toplanmış bir nümunə də eynilə zaman amilinin – doğuluş anının insanın xarakterinə edəcəyi təsir inancını vurğulayır. Həmin inancda deyilir ki, səhər doğulan adamın ayağı yüngül, gecə doğulanın ayağı ağır olar” (4, 20).

Doğuluş inanclarında diqqət mərkəzində saxlanılan məqamlardan biri də gələcək ananın – hamilə qadının və ya digərlərinin gördüyü yuxuların yozulmasıdır. Bu yozumlar isə - uşaqların doğulması haqqında yuxuların yozumu nağıl və dastanlardan bizə məlum olan möcüzəli mayalanma hadisəsini əvəz edir; hansı ki, məzmununda birbaşa doğuluşla bağlı təsəvvürlər ehtiva olunur. İraq türkmənlərindən yazıya alınmış folklor mətnlərində bu maraqlı məqam haqqında heç bir faktla rastlaşmadıq.

Kərkük türkmənlərində zor olan doğumların asan olması üçün Məryəm ana əli deyəcəyən bir ot/ağac suya qoyulur və bu suyu doğum edəcək qadının içməsi istənilir: “Ebelər, doğum yaptırırken "Fatma Ananın eli olsun" "Hz. Zilayhanın eli olsun" derlər” (11, 14). Azərbaycanca – türkəsilli tayfaların yaşadığı Nuravud kəndinin (Lerik rayonu) sakinləri olan orandlar (oryatlılar) arasında da Fatma nənə (ana) haqda inanclar dolaşmaqdadır. Həmin kənddə folklor ezamiyyətində olmuş folklorşünas L.Süleymanova topladığı materiallara istinad edərək maraqlı bilgilər çatdırır: “Qadın dünyaya uşaq gətirdiyi zaman həm özü, həm də onun başına toplaşan qadınlar Fatma ananı köməyə çağırırlar: Fatma ana, hardasan, başın nəyə qarışıb, əlində nə iş var, qoy gəl” çağırışı Umay Ananı xatırladır. Ola bilsin ki, bu, ilkin mərhələdə Umay Ana olub, sonradan islam dininin təsiri altında Fatma anaya çevrilmişdir” (18). Bu, ona görədir ki, xalq dünyaya gələcək uşaqların taleyinə biganə qalmamış, hələ fikrini-hissini, zehni-düşüncəsini, bir sözlə, maraqlı dairəsini buna daha da gücləndirmişdir. Körpə dünyaya gəlməmişdən öncə onun taleyi – ana olacaq hamiləyə qayğı başlıca qayğı kimi insanları düşündürmüşdür (2, 129).

Bildirildiyi kimi, doğuluşun xarakterini dəyişən Hal adlı personajla bağlı folklorumuzda geniş material varlığını qoruyub saxlayır. Azərbaycan folklorunda rast gəldiyimiz mətnlərə görə, Al, Hal, Al arvadı, Hal arvadı, Al anası, Al qarısı, başqa türkəsilli xalqlarda Al, Albız, Almıs, Albus, Almız, Albassı, Albarstı və s. adlarla tanınan bu mifik obraz məqsədli şəkildə doğan qadına, südəmər körpəyə ziyanlıq etmək planını həyata keçirir.

Doğuşla bağlı Al aparmaq inamı da Kərkük dolaylarında çox güclü olmuşdur. Q. Paşayevin kərküklülər içərisindən topladığı materiallara görə, həmin bölgədə Al, Al nənəsi adlı personajla bağlı mifoloji rəvayətlər söylənilir. Hətta Kərkük dolaylarında xalqın bu qədim inam və etiqaadının izinə atalar sözündə də görürük: Talesiz uşağın nənəsini Al aparır (16, 35). Xalqın bu qədim inamı ilə bağlı etiqaadlara görə, Hal insan nəslinin artmasına mane olur, yeni doğmuş zahı qadınların ürəyini, ciyərini çıxarıb suya atır, bununla da qadının və yeni doğulmuş uşağın ölümünə səbəb olurmuş. Xalq içərisində yaşayan adətlərdən anlaşılır ki, “Hal” ilə mübarizədə metaldan bir vasitə kimi istifadə edilir. Doğuş zamanı qadının ətrafında icra edilən mərasimə bənzər adətlər, “Hal”ları qovmaq və bununla da doğumu asanlaşdırmaq məqsədilə mis qabları bir-birinə döymək, suyu qılınclamaq, qadının yanına metal alətlər qoymaq və sairədən ibarət olur. Eyni inancın izlərini – başqa variantını kərküklülərə aid edilən folklor mətnlərindən birində müşahidə etmək mümkündür: Doğuş zamanı halsızlaşan, huşunu itirməkdə olan qadının ağzına dəmir qaşığı soxardılar ki, Al nənəsi dəmir səsindən qorxub yaxın gəlməsin (16, 36).

Doğum mərasimində icra edilən qoruyucu – profilaktik tədbirlərin böyük əksəriyyətində Haldan qorunmaq üçün “elə onun özünəməxsus Hal dabanı adlanan muncuğundan istifadə etmişlər. İnanca görə, “yalnız doğuş prosesində deyil, doğumdan sonra da zahı üçün təhlükə yaradan [8, s.70] Hal anasına məxsus muncuğu evdə saxlamaq qorunub müdafiə olunmaq anlamına gəlirmiş. Doğuşun asan keçməsi üçün Hala məxsus bəzi elementlərin – hal yaylığı, hal dabanı, hal qulağı və hal barmağının muncuq şəklinə salınmış formasının da möcüzə yarada biləcəyinə inam hələ də qalmaqdadır (14, 14; 15), (1, 119), (15, 30). Y. Kalafat da bir məqaləsində Kərkük türkmənləri arasında Al nənəsindən qorunmaq üçün Al muncuğundan istifadə edilməsi inancından bəhs etmişdir (11, 14).

Bu haqda qısaca onu da qeyd edək ki, doğuş prosesinə əngəl törədə biləcəyi güman edilən Halla bağlı icra edilən ayinlərlərdən azərbaycanlı söyləyicilər də xeyli rəvayət, əhvalat danışıq bilirlər.

Təbii ki, sadalananlar doğuluş prosesinin xoş sonluqla – qurbansız, ölümsüz nəticələnməsi üçün icad edilən fantaziyalardan sayılırdı. Hansı ki, xalqın əski çağlardakı mifik dünyagörüşündən qaynaqlanır, onun müştərək yaradıcılığının bir qanadı kimi mühüm əhəmiyyət daşıyırdı.

Nəticə. İraq türkmənlərinin hafizəsində yaşayan doğuluş inanclarını tədqiq etmək üçün əlimiz yetən, mümkün sanballı mənbələrə nəzər yetirsək də, daha zəngin materialın hələ də toplanılmadığı qənaətdəyik. Yazıya alınmış folklor mətni canlı folklorun, heç də hamısı, yəni bütöv mənzərəsi demək deyildir. Düşünürük ki, doğuluş motivində aparıcı predmet hesab olunan, dərvişlərin təqdim etdiyi sehirlə alma, armud haqqında, magik mayalanmanı əvəz edən taleyazmalar, öncəgörmələr, yuxuların yozumu, münəccimlərin fəaliyyətində, bakirə qızların əks cinsin iştirakı olmadan uşaq dünyaya gətirmələri ilə bağlı partenogenez ideyalarının dəstəkləndiyi nağıllara aid dövrüydə xeyli mətn mövcuddur. Bu sıraya ilk yaranışlar hesab olunan Adəm və Həvva haqqında rəvayətləri, doğumla bağlı mifik təsəvvürlərdə yaranmış xilaskar Humay /Umay hekayətlərini, həmçinin doğum prosesinin asan keçməsi və onu asanlaşdırmaq məqsədilə söylənilən

nəğmələri də əlavə etmək olar. Ümid edirik ki, İraq türkmənlərinin folkloru fədakar toplayıcıların səyi nəticəsində tarixin qaranlıq səhifələrində qərq olmayacaqdır. Nəinki doğuluş inancları, çoxşaxəli dünyagörüşün, etiqad və təsəvvürlərin izləri çoxdan gözlənilən məqamına yetişəcəkdir. Yəni, bu xəzinənin hamısının sistemli və ətraflı şəkildə öyrənilməsi hələ başa çatmamışdır. Türkmən elinin yaddaş saxlanıcı yurd sevdalı ürəklərdə yaşamaqdadır. Bu gün yolun başlanğıcında gözləyən folklor üçün uzun zaman və geniş tədqiqat tələb olunur.

Qeyd: Doğumdan sonrakı mərhələdə qeyd olunan adqoyma mərasimləri, beşik başında söylənilən laylalar da də bu və ya digər formada doğuluş inancları ilə kəşimə nöqtəsindədir. Amma İraq-türkmənlərinə aid bu məzmunlu mətnlər haqda başqa bir yazıda bəhs ediləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Albaliyev, Ş. Azərbaycan doğum mərasimlərinin mifoloji-poetik semantikasına dair // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, – 2005. c. 18, – s. 118-124.
2. Albaliyev, Ş. Azərbaycanda doğum mərasimi: funksiyası və semantikasi / Ş. Albaliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 248 s.
3. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cildə] / Ağdaş folkloru / topl. və tərt. ed. İ. Rüstəmzadə. – Bakı: Səda, – c. 16. – 2006. – 496 s.
4. Azərbaycan folklor antologiyası: (Naxçıvan nümunələri II) / [23 cildə] / topl. A. Cəfərova, tərt. ed. Ə. Ələkbərli, A. Cəfərova. – Bakı: Nurlan, – c.23. – 2011. – 360 s.
5. Azərbaycan folklor antologiyası: [23 cildə] / İrəvan çuxuru folkloru / topl. və tərt. ed. H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli. – Bakı: Səda, – c. 10. – 2004. – 563 s.
6. Bəndəroğlu, Ə. İraq türkmən folklorundan örnəklər /Ə.Bəndəroğlu. – Bağdad, – Kültür yayınları dizisi, 130 – 202 səh.
7. Gökçimen, A. Türkmən “irimi” (halk inanişləri) ve işlevleri // Millî Folklor, 2010, Say 87, - s. 157
8. Xürrəmçızı, A. Azərbaycan mərasim folkloru / A.Xürrəmçızı. – Bakı: Səda, – 2002. – 210 s.
9. İraq-Kərkük bayatları / topl.və tərt.ed. Q.Paşayev. – Bakı: Yazıçı, – 1983. – 348s.
10. İraq-türkmən nağılları / tərtib edən: Q.Paşayev. – Bakı, - Təhsil, - 2014. – 432 s.
11. Kalafat, Y. Kerkük yöresi türkmənləri ve halk inançları // Türk Dünyası Araştırmaları, 2001, - say130, s.13).
12. Kərkük Folkloru Antologiyası, toplayıb, tərtib edən, Qəzənfər Paşayev, Bakı, Azərənəşr, 1987, 367 s.
13. Kitabı - Dədə Qorqud / tərt.ed. F.Zeynalov, S. Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 266 s.
14. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / topl. və tərt. ed. İ. Rüstəmzadə. – Bakı: Zərdabi LTD, – 9-cu kitab. – 2014. – 401 s.
15. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / topl. və tərt. ed. L.Süleymanova. – Bakı: Zərdabi LTD, – 7-ci kitab. – 2014. – 444 s.
16. Qəzənfər Paşayev, Seçilmiş əsərləri, yeddi cildə, III cild, Bakı, 2012, Təhsil, 496 s.
17. Səkinə Qaybaliyeva. İraq-türkmən folklor mühiti. Bakı, Elm və təhsil, 2020, -226 səh.
18. Yoloğlu, G. Çərşənbələr və novruz adətləri. <https://www.youtube.com/watch?v=jLcXhjs2I-o>
19. <https://aja.me/8hw2c>



Ülkər DADAŞOVA

AMEA Folklor İnstitutunun dissertantı

E-mail: d_ulker@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.2.174>



İRAQ-TÜRKMƏN FOLKLORUNUN BƏDİİ NÜMUNƏLƏRİNDƏ SEMANTİK FORMA

Açar sözlər: qaranlıq dünya, od, dağ, sevgili-gül, ağ-qara

SUMMARY

Semantic form in artistic examples of Iraqi-Turkmen folklore

The fulcrums of ideas such as integration and fusion of cultures in the globalized world give us reason to say once again that in order to reveal the meaning of the process of national self-awareness and self-return, it is one of the main tasks to get to the essence of folklore and to determine the time and meaning of the initial mythological-ritual ideas in folk literature.

It is of great importance to study the folklore of the Turks, who have spread to different regions of the world for a certain socio-political reason, specifically the Turkmen settled in the north of Iraq, because folklore is the past, present and future of every nation, a mirror of its outlook. Iraqi-Turkmen folklore has also included very rich rituals and reflected the ideas and beliefs of the most ancient times in literary and artistic examples.

People who believed in the existence of forces stronger than themselves hoped that they would protect themselves with the magic of words in the situation they encountered, and with that they resorted to applause and cursing.

The study of the genres and beliefs related to the ceremony in the lyrical and epic type gives the basis for determining the function of these genres. Here, the presence of sayings, oaths, applause and curses, numerous beliefs in manias, hoyrats, proverbs and proverbs, legends and tales, anecdotes, and mythical stories allows us to open the ritual-mythological source of the mentioned initial ideas and genres.

Key words: dark world, fire, mountain, lover-rose, black-white

РЕЗЮМЕ

Смысловая форма в художественных образцах иракско-туркменского фольклора

Опорные точки таких идей, как интеграция и слияние культур в глобализованном мире, дают нам основание еще раз сказать, что для раскрытия смысла процесса национального самосознания и самовозвращения одной из главных задач является докопаться до сути фольклора и определить время и значение первоначальных мифолого-обрядовых представлений в народной литературе.

Большое значение имеет изучение фольклора тюрков, которые по определенной социально-политической причине распространились в разные регионы мира, в частности туркмен, расселившихся на севере Ирака, поскольку фольклор – это прошлое, настоящее и будущее каждая нация является зеркалом ее мировоззрения. Иракско-туркменский фольклор также включает в себя очень богатые ритуалы и отражает идеи и верования древнейших времен в литературных и художественных примерах.

Люди, верившие в существование сил более сильных, чем они сами, надеялись, что магией слова защитят себя в возникшей ситуации, и прибегали при этом к аплодисментам и ругательствам.

Изучение жанров и верований, связанных с обрядом лирико-эпического типа, дает основу для определения функции этих жанров. Здесь наличие поговорок, клятв, аплодисментов и проклятий, многочисленных верований в маний, хойратов, пословиц и

пословиц, легенд и сказаний, анекдотов, мифических рассказов позволяет раскрыть ритуально-мифологический источник упомянутых исходных представлений и жанров.

Ключевые слова: темный мир, огонь, гора, любовница-роза, черно-белое.

Xalqın ətraf ələmlə bağlı münasibətlərinin, düşüncə tərzinin təzahürü olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri özünə məxsus əlamətləri ilə humanitar elmin digər sahələrindən fərqlənir. Folklorun bir çox janrı ritualdan qopa bilmədiyi üçün bu gün də məğzində bir çox mərasim elementlərini yaşadır. Bənzərliyin tarixi və semantik kökü də məhz eyni ritual-mifoloji dünyagörüşə sahib olmaqdan qaynaqlanır.

Folklor materiallarında xalqın ilkin dünyagörüşünü əhatə edən arxaik janrlar - inanclar, dualar və bəddualar, yemindlər (andlar) qorunub saxlanmışdır ki, bunlar ritualla birbaşa əlaqəli olan janrlardır. Folklorlarda mərasimlə əlaqəli jaranan janrların həm müstəqil, həm də başqa janrların daxilində işlədilməsi nəzəri baxımdan bütün tərəfləri ilə tədqiq edilməmişdir. Bütün bunları nəzərə alan Füzuli Bayat “Folklor dərsləri adlı” kitabında məsələyə aşağıdakı şəkildə yanaşır: “Ümumi qənaətə görə, tərənnüm, təhkiyə və hərəkət şəklində qruplaşdırılan və ədəbi adı lirik, epik və dramatik növ olan anlayış folkloru da aid edilmişdir. Ancaq bəzi növlər və onlara aid edilən janrların sərhədi dəqiq təyin edilməmişdir. Məsələn, içində təhkiyə ilə bərabər tərənnüm də olan mərasim nəğmələri hansı növə aiddir? Dastanlardakı nəsr hissələri əgər epik növə, qəhrəmanların dilindən verilən on bir və ya səkkiz hecalı şeirlər lirik növə aiddirsə, tamamilə şeirlə söylənən yakut, altay dastanları hansı növə aiddir? Qısacası, yazılı ədəbiyyatın növ və janr anlayışı poetik sistemi, o cümlədən funksiyası baxımından fərqli olan sözlü ədəbiyyat a qeydsiz-şərtsiz tətbiq edilə bilməz.” [1, 107-108]

İlkin təsəvvürlərdən xəbər verən poetik bədii nümunələrdə o biri dünyanın zülmətlər mərkəzi olduğu bildirilir. Bədii-poetik nümunəmizdə o biri dünya ilə bağlı bir neçə nüans diqqətə çatdırılmışdır. Məsələn, qədim mədəniyyətlərdə də qaranlığın hökm sürdüyü bir dünyadan, günəş çıxınca və batana kimi o biri dünyaya – dağa gedən yolların bağlanması, qaranlıqlar düşən zaman qapıların açılmasından, ora gələnlərin od ilə qarşılmasından danışılır. Onu da qeyd edək ki, bütün bunlar İraq-türkman folklorunda da əks olunmuşdur və həmin detallara diqqət yetirərək müqayisələr aparacağıq.

İlk növbədə, nəzər yetirsək görürük ki, ilkin dini-mistik təsəvvürlərin bədii dillə ifadəsi olaraq qaranlıq dünya və işıqlandırma vasitəsi İraq-türkman bədii-poetik əsərlərində oxşar təqdimatlarla verilmişdir. Qədim türklər, o cümlədən şumer qəhrəmanı Bilqamis müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək qaranlıq dünyanı işıqlandırmışlar. “*Bu məqsədlə onlar günəş ziyalarının parıltısını xatırladan qızıl əşyalardan, alovun qırmızı şəfəqlərini təqlid edən qırmızı rəngli daşlardan istifadə edirdilər*” [7, 28].

İraq-Türkman folkloruna daxil olan bu ağının nə dərəcədə qədim türk inancları ilə səsleşdiyinin şahidi oluruq:

*Musallanın çim daşı
Yandı üreğimin başı
Bir yoldaşın görəndə
Tökerem gözüm yaşı*

*Qanşarda putxana var
Leli yakutxana var.
Gedirsev işıq apar
Orda zülmetxana var* [8, 66].

Övladını itirmiş ananın dilindən söylənilən bu ağıda ölümdən sonrakı dünya haqqında insanların təsəvvürləri ifadə olunmuşdur. Ağır izzətli anlarını yaşayan ana qəlb çırpıntılarını, itkinin acısını acızanə şəkildə çəkir, lakin bir ana olaraq övladının o biri dünyadakı həyatını da düzənə qoymağı unutmur. “İşiq üzü görünür, hakimdir qaranlıqlar” misralarının məntiqi davamı olaraq narahət olan ana “Qanşarda putxana var, Leli yakutxana var” deyərək övladına “nabələd yolda” yardımçı olmaq istəmişdir. Qədim türklərin bir sıra mərasimlərində: yas, yağışla bağlı keçirilən mərasimlərdə rast gəldiyimiz bir çox ünsürlər İraq-Türkman folkloruna da keçmişdir. “Qanşarda putxana var” deyən ana qarşıda ölümlərin məskəni, mələklərin idarə etdiyi, dağdan keçərək gətirdiyi qaranlıq axirət dünyasını nişan vermişdir. “Leli yakutxana var” deyərək günəşi simvolizə edən qırmızı qaşlı daşı yaqudxanadan götürməyi - işıq aparmağı məsləhət bilmiş, səbəbini isə “Orda zülmetxana var” deyərək bildirmişdir. [4, 280]

“*Axşam ölmüş kimsəni səhəri gün basdırırlar*” [6, 68], “*Axşam vaxtı-günəş batdıqdan sonra iş görmək yaxşı sayılmaz*” [10, 548], “*Axşam vaxtı xoruzun bənləməsinin pis xəbərə işarə olaraq qəbul edilir*” [8, 56]. Yuxunu axşam və ya gecə saatlarında danışib-danışmamağa diqqət edirlər, əgər danışılarsa, “sebbeh niyyetine” (sabah niyyətinə) deyilir. [10, 541] və s. axşam və gündüz saatlarının fərqli kontekstdə təqdimatı, qədim türklərə məxsus olan mətnə əsaslanaraq onlardan gəlmə bir mifoloji yanaşma kimi qəbul etmək olar və bu mifoloji ideyaların davamını kimi “*Demonoloji təsəvvürlər dairəsində bu dünya ilə o biri - yeraltı dünya arasında münasibətlər ən mühüm yer tutur, yəni hər iki dünya biri-birinə təsir etməkdədir. Yeraltı dünya, ruhlar aləmi qaranlıq bir dünyadır. O biri dünya gücləri məhz gecənin qaranlığında daha fəal olurlar. Günün günorta çağı isə onlar qeybə çəkilmiş kimidir. Demonoloji sistemə daxil olan o biri dünya güclərinin başlıca əlaməti onların, ümumiyyətlə, dönərgə təbiətli olmalarıdır. Guya önlər o biri dünyada bu dünyadakının tam əksini təşkil edən situasiyaya düşürlər*” [2, 207].

*Kazan ağlar
Od yanar kazan ağlar
Burda bir garip ölüp
Türbesin kazan ağlar* [5, 127].

“*İnsanlığın sonsuz acılarının simvolu olan bir Kərkük manisi və çözümləməsi*” məqaləsində verilən bu manidə yas mərasiminin ünsürü olan “od” kəlməsinin digər bir anlamı göstərilmişdir. Oddan yasda ölünün yuyulması zamanı suyun qızdırılması üçün istifadə olunduğu və qazandakı suyun buxarlanmasını isə göz yaşı olaraq göstərilmişdir. Eyni zamanda diqqət çəkən bir məqam da bu manidə dörd ünsürün - od, su, hava, torpaq bir arada verilməsidir. (Hava və torpaq ünsürləri insanın torpağa dəfn olunması və hava ilə təmasdan irəli gələrək torpağa çevrilməsi göstərilmişdir) [5, 129].

“Od” və “dağ” sözlərinin ağır situasiyalarda, adətən, yas, ölümlə bağlı işlənmə məqamlarını poetik nümunələrlə açaq:

*Men getdim, anam qaldı
Oduma yanan qaldı
Ne dünyadan xeyir gördim
Ne bir nişanam qaldı. [8, 68].*

Türk xalqlarında oda önəm verilərək oddan şər qüvvələrdən qorunmaq məqsədi ilə istifadə etmələrinə baxmayaraq, sözlü leksik-semantik anlam baxımından mənfi mənalı vəziyyəti də canlandırmasının kökündə, qədim türk təsəvvüründən gələn ilkin inanclar durur. İki bədii nümunənin bir yerə gətirərək, onların müqayisəsindən görünür ki, hələ dünyadan doymayan bir gəncin dilindən deyilən ağda odlandığını və anasının da bu odda yandığı bildirilir.

Tarixin müəyyən mərhələsində türk xalqlarında ölən şəxslərin yandırılması adətində də rast gəlirik.

*Qanad ağlar;
Ox titrər, qanad ağlar,
Ovum yaralı getdi,
Boyandı qana dağlar [6, 16].*

Ümumiyyətlə, bu hoyratdakı əsas mahiyyət son olaraq bir mənalı şəkildə ölümü bildirsə də, lakin misralardakı çoxmənalılıqlar insanda iki fərqli düşüncə oyadır: ölümə gedənin əsl mənada yaralı olması və sözün məcazi anlamından yararlanaraq mübaliğəli şəkildə, hətta qəbirdə də qanın axma ehtimalını təsvir edərək “Boyandı qana dağlar” deyir; yaxud sözün məcazi anlamında ürəyindən yaralı olan, nakam birinin ölməsi və hətta məzarının, yəni dağın belə onun dərdindən qan ağlaması, qana dönməsi ifadə olunmuşdur.

“Dağ” sözünün həqiqi mənasından əlavə, mənfi anlamlı durumu daşımaqla leksik-semantik tutumuna gəldikdə səbəbini açmaq üçün yenə də qədim türklərdə dağ kultuna müraciət etmək lazımdır. Belə ki, axirət dünyasına gedən yolun dağa daxil olmaqla baş tutması, türk xalqlarında “dağ” sözünü həqiqi mənasından uzaqlaşdırmışdır və bura gələnlərin odla qarşılınması sonradan “dağ” sözünə “damğa, qızdırılmış dəmirə qoyulmuş iz” mənası daşıyan söz olaraq əlavə mənalar qazandırmışdır.

“Dağ” və “qəbir, axirət dünyası” transformativ ad dəyişmələrinin davamını digər nümunədə daha açıq şəkildə görmək olar:

*Dağlara düşdü yolum,
Kimsəsizdi sağ-solum.
Kəsildi gəlib-gedən
Mən səni kimnən sorum [6, 74].*

Bəzən sazlama janrı ölən insanın öz dilindən də söylənilir, onu narahat edəcək ritualları bədii poetik dillə çatdırmağa çalışılır. Yas zamanı ayinlərə əsaslanaraq insanların qəbir üstünə getmək adətini dolaylı da olsa, bu sazlamada görmək olar. Lakin müəyyən müddət keçdikdən sonra məzarda yatan mərhumun tək qaldığı, hətta sevdییi insanı sormağa belə bir kimsə tapmadığı göstərilir.

*Bu yola xanım gedər,
Xanımnan canım gedər.
Cigərdən yaralıyam
Gözümnən qanım gedər* [6, 113].

Bu hoyratda da o biri dünyaya gedən yoldan danışılaraq xanımından ötrü ağlamasını mübaliğəli şəkildə, obrazlı ifadələrlə işlədərək göz yaşlarının qana çevirilməsini bildirmişdir.

Göründüyü kimi yas mərasimində oxunan bədii nümunələrdə ölüm bir “yol” adlandırılmışdır və bu yanaşmanı qeyri-türk xalqlarında da görmək olar.

Sevgiyə dair olan ədəbi nümunələrdə qarğışa “mübtəla” olan tərəf, əsasən, onların qovuşmasına mane olan və bunun da nəticəsi olaraq ayrılımlarına səbəb olan qüvvələrdir ki, bu qüvvələri bəzən aşıqın öz sevgilisi, rəqibi, ətrafdakı insanlar, fələk və s. təmsil edir.

Sevgililər tərəfindən deyilən qarğışlar daha çox ayrılığa yönələn mövzudan qaynaqlanır və əsasən, qovuşacaqlarına ümidi olmayan bir insanın dilindən deyilən ifadələrdir.

Qarğışlarda ifadəsini tapan mövzunun əsas mahiyyətini qarşı tərəfin maddi varlıqla deyil, insan üçün daha önəmli sayılan səhhətində problemlər yaranmasını arzulamaq durur, bu ayrılığı həyatda yaşam təminatı verən sağlqla yanaşı tutaraq, əməlinin əvəzi olaraq sağlamlığının itirilməsini - kor, lal, ümumiyyətlə, şikəst olmasını, həyatdan köçməsinə istəyir.

*Yaman yara,
Yaman dər, yaman yara.
Yamanlar yaxşı oldu,
Biz olduq yaman yara
Məni yardan edəni
Çıxartsın yaman yara* [6, 100].

Şeir misralarının anaforalarla başlanması poetik nümunənin səslənmə ahəngini artırsa da, bundan əlavə, semantik məna bəçimində fərqli mahiyyətlərə malik eyni ifadənin müxtəlif sferadan çıxış etməsi də diqqət çəkən məqamlardandır. Birinci misrada işlənən “yaman yara” məna tutumunda “yaman sevgili” anlamı daşımış, sonrakı - ikinci misra isə birinci misranın səbəb-nəticəsi olaraq göstərilərək “yaman dər, yaman yara” verilmiş, yəni sevgilisi ilə arası dəyənin, yaman olanın dərdir ağır olur, fikri bildirilmişdir. Bədii söz xəzinələrimizdə tez-tez təsadüf etdiyimiz ambivalent semantika - hər səhərin bir gündüzü, hər qaranlığın bir işığı, hər yamanlığın da bir müsbət sonluğu olsa da, lakin burada fərqli ahənglə rastlaşmalı oluruq. Aşıqın sevgilisi ilə sonda “biz olduq yaman yara” deyərək düşdüyü vəziyyətdən əziyyət çəkdiyini, buna səbəb olan tərəfə qarğışlar etdiyini görürük.

*Narınca dilim-dilim,
Gəl otu mənim gülüm.
Nə dedim, küsdün gənə
Lal olsun ağzım-dilim* [6, 147].

Sevdiyi qızı dediyi sözlərlə incidən aşıq öz halını bədii dillə təcəssüm etdirərək mükəmməl bənzətmələrdən yararlanmaqla daha obrazlı, poetik fiqurlarla re-

al şəraiti canlandırmağa çalışmışdır. Xalq şifahi deyimində tez-tez rastlaşdığımız “ürəyim parça-parça oldu” frazeoloji vahidinin bədii örnəklərdə, sözün sehrlı gücü ilə çatdırılmasına şahid oluruq. Belə ki, “Narıncı dilim-dilim” poetik ifadə kimi bənzətmənin kamil, mükəmməl nümunəsi funksiyasında işlənmiş və aşıqın ürəyinin parçalandığını tərənnüm edən vəziyyətə işarə etmişdir.

Digər misrada prozopopeyanın şəxsləndirmə növündən yararlanmaqla sevdiyi qızı təbiətin gözəllik təcəssümü kimi dəyərləndirirərək “gülüm” deyər müraciət etmişdir.

Sevgili-gül qarşılığının istər şifahi, istərsə də klassik ədəbiyyat nümunələrində işlənmə paralelliklərinin tez-tez qarşımıza çıxmasına sadəcə təsadüf edilən bir fakt kimi baxmaq doğru deyildir, çünki xalq yalnız görünüşü əsas tutaraq belə bəsit yanaşma kontekstindən bu dərəcədə çox yararlanmazdı. Deyilənləri əsas tutaraq, əsas mahiyyətində uzaq keçmişdən süzülüb gələn mifopoetik anlamın üstündə durmağı məqsədəuyğun bildik.

Gül ənənəsinin mifoloji dərinliyinə varanda görürük ki, ilahi varlıqlar su zanbağından törədiyindən ilahi-bütlər üçün, əsasən, su zanbağı çiçəkləri qoyulurdu. Təmizliyin təcəssümü olan su zanbağı ilə eyni formallığı daşıyan bütlər eyniləşdirilirdi. Uyğurların əhd olaraq bütlərə qoyduqları lotus çiçəyi sonralar gül təqdim etmək adətinin formalaşmasına gətirmiş [3, 127] və təkamül proseslərindən biri kimi irəliləyən “gül” ənənəsi xalqın obrazlı, poetik söz, sənət dünyasına daxil olmuş, klassik ədəbiyyatlarda tez-tez rastlaşdığımız sevgili-büt ikiləşmələrinin metaforik təsviri kimi işlənmişdir.

Bu lirik nümunədə aşıq onun sözlərindən inciyərək uzaqlaşan sevgilisini barışığa səsləməklə ayrılığın sona çatmasını istəyir və cəza olaraq günahlarının əvəzini özünü qarğımada görür. Elə də ciddi olmayan səbəblərdən ayrılığa mübtəla olan günahkar özünü cəzalandırma üsulu olaraq seçdiyi qarğışlarda cəza da yüngül seçimlə kifayətlənməli olur, yəni artıq cəza olaraq ölüm seçilmir, başqa vasitələrə yer verilir.

Lakin ciddi səbəblərdən ayrılma olarsa, cəza da “ağırlaşır”, daha burada həyatla vidalaşaraq, digər dünyaya - ölmə sövq edən bəddualar səslənir. Çünki birbirini sevən aşıqların hər hansı bir səbəbdən ayrılması onların könül dünyalarından ayrılması, məhv olması deməkdir, bir növ bu ayrılıq onların dünyalarının sonu olaraq dəyərləndirilir və odur ki, səbəb olan tərəfin bunun qarşılığı olaraq öz dünyasından ayrılaraq, digər dünyaya - əbədi dünya sakin olması üçün edilən bəddualara tez-tez rast gəlmək mümkündür:

*Yarı mənnən,
Doldur iç yarı mənnən,
Kül olsun ağ ciyəri
Kim etdi yarı mənnən [6, 100].*

Türk xalqlarının əski görüş və təsəvvürləri ilə bağlı hadisələrin bədii-poetik nümunələrdə gizləndiyini bir daha bu bədduada görmək olar. Atəşə təmizləyici qüvvə olaraq baxan türklər ölənləri yandırmaqla pislilik və günahlardan qurtardıqlarını düşünürdülər. Qədim Misir və Hind mifologiyasında isə külün yənidən dirilmə - yenidən doğuşa inamından irəli gələrək ölümlərin yandırılması faktına

rast gəlmək olur. Bir sözlə, müxtəlif səbəblərdən asılı olmayaraq, nəticə olaraq ölənlərin yandırılaraq külə çevrilməsi ənənəsi sonradan bəddualar üçün poetik fiqur olaraq işlədilmişdir, qarşı tərəfə bədii sözün gücü ilə ölüm arzulanaraq “Kül olsun ağ ciyəri” kimi ifadələr yaranmışdır.

Yaxud:

*... Torpaq onun başına
Bedasıla bel bağlar.
Gəl, gəl gənə, ay gülüm!
Mənə zülm edən öz bəgim!* [6, 138].

“... toprağın bir qarğış içində işlədilməsi ölümlə olan bu əlaqənin təbii bir sonucudur. Torpağın, doğrudan, ölümə dəvət edən bir çağırış biçimi də “topraq başına” qarğışıdır.” [11, 173] “Torpaq onun başına” ifadəsindəki “topraq” və “başına” sözləri bir yerdə işlənərək, insanların bəlaya düşməsi, ölüm və ölümdən də betər bir vəziyyətə düşməsi mahiyyətini ifadə etmişdir.

Rənglərin xalq inanc sistemindəki semantikasından yararlanaraq müqayisəli vəziyyəti canlandıran bu insan “ağ” rəngin adını birinci çəkməklə diqqəti bu rəngə yönləndirir və eyni zamanda növbələşmə prinsipini əsas tutaraq fələyin yadına salmağa çalışır ki, ağ-qara sıralanmasında növbə “ağ”a gəldiyindən onun taleyinin yazılması vaxtıdır.

Övlad evləndirərkən sözün sehrli gücü ilə təmiz ruhları özünə çəkəcəyinə inanan xalq “ağ baxtın olsun” deməklə ağ rəngdən yuxarıdakı qeyd etdiyimiz simvolik, milli və mənəvi dəyərləri özündə birləşdirən istəklərin məcmusu kimi ifadə etmişdir:

*Ağ baxt,
Altun taxt,
Qara xəlayiq,
Bəyaz əkməkçi,
Siyah kölə
Dilərəm qızıma* [6, 95].

Qeyd etdiyimiz kimi ağ rəng ədalət, hökmranlıq, təmizlik, yüksəlişin simvolik ifadəsi olduğundan bir daha sözün gücünə inanan xalq “üzünü ağ görə idim” deyir:

*Dostumu sağ göreydim
Ğemnen irağ göreydim
İşi düz, sözü bütün
Üzünü ağ göreydim* [9, 136].

Rənglərin xalq dünyagörüşü və təsəvvüründəki semantikasını, eyni zamanda heyvanlarla, quşlarla bağlı ibtidai təfəkkürün qalıqlarının birləşərək poetik şəkildə əks olunması da bədii örnəklərdən kənar qalmamışdır. Bütün dünya mifologiyasında qara rəngin, əsasən, yas, ağır üzüntü, ölüm simvolu kimi qəbulu eyni mahiyyətdən çıxış edən qarğışlardan da yan ötməmişdir. Bədii-poetik dilin verdiyi imkanlardan yararlanaraq nümunədə “Qərə girsin” deməklə “yas yiyəsi, sahibi” olmaq ifadə edilmişdir. Bununla da rahatlıq tapmayan aşıqın, yəni “yas sahibi”nin zağa (qara qarğıya) bənzədilməsini görünüş çalarlığına əsaslanaraq müfəssəl təş-

beh kimi qəbul etsək də, bu bənzətməyə tarixi semantik cəhətdən də baxmaq mümkündür. Türk mifologiyasında şeytanın simvolu olan qara qarğadan hətta müasir dövrümüzdə belə qeyri-ixtiyarı mənfi obrazların müqayisəsi zamanı istifadə edilir. Əmələndə insanlara mənfiliklərdən başqa bir şey bəxş etməyən şeytanla eyni əməl daşıyıcısı olan insanın bənzədilməsi qarşı tərəfə olan nifrətin həddindən artıq çox olduğundan xəbər verir.

Ümumilikdə yanaşdıqda görə bilərik ki, İraq-türkman folklorunun bədii nümunələrində semantik məna tutumu onun daxili strukturunda mühüm rol oynayaraq qədim mərasim elementlərini, xalqın dünyaya ilkin baxış bucağını, onları əhatə edən çevrənin dərkətmə ambisiyasını özündə mühavizə edərək saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayat, F. Folklor dərsləri. İkinci nəşr / F. Bayat. -Bakı: Çıraq, - 2018. -528 s.
2. Bəydili, C. (Məmmədov). Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya (monoqrafiya) / C. (Məmmədov) Bəydili. -Bakı: "Mütərcim", -2007.- 272 s.
3. Çoruhlu, Y. Türk Mitolojisinin Ana hatları. Kabalcı Yayın evi, 2000, 237 s.
4. Dadaşova Ü. İraq-Türkman lirik nümunələrinin poetik məna tutumu və Şumer mənəbələri ilə səslənməsi// Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı Dövlət Universiteti. №, 2019, s.280-283
5. Durukoğlu, S, Oğuztürk, O. İnsanlığın sonsuz acılarının simbolü olan bir kerkük manisi və çözümləməsi/ Akra Kültür Sanat Ve Edebiyat Dergisi 2017 (S.13) c.5 / 125-131 s.
6. Paşayev, Q. Bəndəroğlu Ə. Azərbaycan folkloru antologiyası, II kitab (İraq-türkman cildi), Q. Paşayev. Bakı: "Nurlan", -2009.- 452 s.
7. Rzayev, N. Əsərlərin səsi. N. Rzayev. Bakı: Azərnəşr,- 1974.- 86 s.
8. Saeed, Z. A. Kerkük Türkmənlərinin keçiş törenləri, Ankara: 2014, 79 s.
9. Tahsin, S. Irak-Erbil yöresi Türkmənlərinin sözlü kültür ürünleri (inceleme-metinler) (yüksek lisans tezi). Türk dili ve edebiyatı ana bilim dalı, Nevşehir, mart 2014, 240 s.
10. Yashar, N. M. M. Irak türkmənlərinin halk inançları ve bu inançlar etrafında oluşan halk edebiyatı unsurlarının incelenmesi. Doktora tezi Ankara: 2009, 635 s.
11. Yılmaz, O. Toprak başa, baş toprağa, (tarihi bir türk kargışının klasik Türk şiirine yansımaları)/ Milli Folklor, Yıl 26, Sayı 101, 2014, 171-181 s.



İraq-Türkman folkloruna dair nümunələr



**XOYRATLAR, SAZLAMALAR, İNANCLAR VƏ
DUALAR**

**SEVGİ-MƏHƏBBƏT
XOYRATLARI**

Bulaq başı daş olur,
Daşın üstü yaş olur.
Bulağa gedən qızlar
Hamsı qələmqaş olur.

Bulaq başın kəsərəm,
Yellər kimin əsərəm.
Desələr yarın gəlir
Özüm qurban kəsərəm.

Qalanın bucağında,
Od yanar ocağında.
Qoy məni öldürsünlər
Yarımin qucağında.

Qaşların mildi, gözəl,
Yanağın güldü, gözəl.
Demə gəlib-getmirəm
Könlümüz birdi, gözəl.

Qızılgül oyum-oyum,
Yara bərabər boyum.
Yağış yağar yer doymaz
Mən yardan necə doyum.

Dağlar başı saz eylər,
Şahinlər pərvaz eylər.
O yarın küləsiyəm
Sələşdikcə naz eylər.

Dama çıxma görəllər,
İncə gülsən dərəllər.
Qonşular yaman olub
Görmədiyən deyəllər.

Daş gələr daşa dəyər,
Tərpənmə başa dəyər.
Bir vəfalı yar olsa
Yüz min qardaşa dəyər.

Döngəm özüm,
Döngəm, dəbəngəm özüm.
Bəzədim yola saldım
Sağdışım, yengəm özüm.

Ev süpürər, toz edər,
Qaş altından göz edər
Fəqir oğlan neynəsən
Hər nə edər qız edər.

Əlimdə saza yanıq,
Etdiyin naza yanıq.
Baş qoyum dizin üstə
Qış yatım, yaz oyanım.

Zülf uzun, üzə dəyər,
Əyilsə dizə dəyər.
Yanağında bir xal var
Beş min, beş yüzə dəyər.

Zülfün siyah zil kimin,
Yanaqların gül kimin.
Qarşında boyun əgdim
Alıb-satma qul kimin.

İnci səpdim havuşa,
Sərxoşam yerim döşə,
Yastığından gül qoxar,
Döşəgindən bənövşə.

Yarımin özü şirin,
Sələşər sözü şirin.
Qaşına xətt çəkibdi
Kipriği, gözü şirin.

Kababçıyam, gözüm yox,
Şal satıram bezim yox.

Mən əlaqın bəyəndim
Camalında gözüm yox.

Kərkükün yollarında,
Çiməydim göllərində.
Bir cüt qolbağ olaydım
Yarımin qollarında.

Kətan köynək, bədən var,
Məni qoyub gedən var.
Əvvəl belə degildin,
Səni bir örgədən var.

Göz olar,
Atəş yanar, köz olar,
Hər kəs sevdaya düşsə,
Sinəsi göz-göz olar.

Gülə bəndəm,
Bülbüləm gülə bəndəm.
Mən burda dayanmazdım,
Bir şirin dilə bəndəm.

Gözəlim, asta yeri,
Baş barmaq üstə yeri.
Dabanın basma yerə,
Çıx sinəm üstə yeri.

Leyli sən, nə Leylisən,
Kimə saldın meyli sən,
Sən bəgəndin, sən sevdin,
Hələ də gileylisən.

Necə gözlər,
Necə qaş, necə gözlər,
Bir göz kirpik çalarsa,
Yar yolun necə gözlər.

Pəncərədən daş gələr,
Xumar gözdən yaş gələr.
Sevəni sevənə ver,
Allaha da xoş gələr.

Sona göldə bir üzdü,

Bir çalxandı, bir üzdü,
Üzün qoy üzüm üstə
Görən desin bir üzdü.

Sən mənim mürşüdüm, yar.
Aç qoynun üşüdüm yar.
Dərd söylə, - can deyim mən,
Bir səsin eşidim, yar.

Xanakin bizim olsun,
Ətrafı üzüm olsun.
O yar bizə gələndə
Gecələr uzun olsun.

Xurmatıda bağ olmaz,
Qara salxım ağ olmaz.
Qonşuda qız sevənin
Ürəgində yağ

Ağasızlar,

Kimsəsiz ağasızlar.
Dövrən tərsinə döndü
Şah, gəda, ağa sızlar.

Ağlaram ağlar kimin,
Dərdim var dağlar kimin.
Yüz yerdən yaralıyam,
Gəzərəm sağlar kimin.
İstəmirəm bir də gülüm.
Əvvəlki çağlar kimin.

Ağla dayım,

Gəl əmim, ağla dayım.
Buraxın dərdim deyim
Cahanı ağladayım.

Ağız dadı.

Pozulub ağız dadı.
Zamanın pozuqluğu
Hər yerdə ağızdadı.

Ağı sən,

Qaranı sən, ağı sən

İncəltidin qılca qoydun
Mənim kimin dağı sən.

Ağzın açma,
Yaramın ağzın açma.
Özün bilməz kimsənin
Hər yerdə ağzın açma.

Ağ sadalar,
Ağ sədəf, ağ sadalar.
Miskinin göz yaşısı
Mərmərə axsa, dələr.

Adamlar,
İş bitirir adamlar.
Dünyanı namərd aldı,
Hanı əsil adamlar?

Az-az əsəsən könül,
Xəyal kəsəsən könül.
Yad ha yaddığın edər
Kimmən kəsəsən könül?!

Ayağına,
Ulaşmam ayağına.
Qorxum var yaşkən yanam
Qurunun ayağına.

Ayağını,
Doğru at ayağını.
Yorğannan fəzlə çıxsa
Kəsillər ayağını.

Ay demərəm,
Can versəm, ay demərəm.
Hüsnün durarkən gözəl
Aya mən, ay demərəm!

Ay gözəl,
Göydə ulduz, ay gözəl.
Gəl can-cana qatağın,
Həyat budu ay gözəl.

Aylar mənə,
İl oldu aylar mənə.
Mən ləbin susuzuyam
Neyləsin çaylar mənə.

Aynamaz baş ağrılar,
Can çıxar, baş ağrılar.
Dəgirman işin görər
Çaq-çaqa baş ağrılar.

Ayrılmaz,
Can cigərdən ayrılmaz.
İnanma yad sözünə
Ət dırnağdan ayrılmaz.

Ay çıxar, uzaq düşər,
Mum yanar, çıraq düşər.
Yar gözündən düşənlər
Könüldən iraq düşər.

Ay çıxdı, qoyun batsın,
Öz yarım oxun atsın.
Nə Leyli xəstə düşsün
Nə Məcnun canın satsın.

Ala gözdə qara var,
Cigərimdə yara var.
Nə mən öldüm qurtardım,
Nə dərdimə çara var

Aldatdın tutdun məni,
Oyunda uddun məni.
Uydun ellər sözünə
Nə tez unuttun məni.

Al yanaq al istəmər,
Şirin dil bal istəmər.
Uca hümmət ərbabı
Dünyada var istəmər.

Allam səni,
Al girmə, allam səni.
Yeddi əşrət bir olsa
Sevmişəm allam səni.

Alma yanı,
Al olur alma yanı.
Necə qəbrə qoyarlar
Muradın almayı.

Al mənən,
Yaşıl sənən, al mənən.
Sinəm əttar tükən,
Nə istəsən al mənən.

Al çağında,
Hər şeyi al çağında.
Fəqana düşər bülbül
Qönçənin al çağında.

Altunda mən,
Zəncirəm altunda mən.
Qəm gəldi qəm üstünə
Qaldım qəm altında mən.

SAZLAMALAR

Ağlaram ağlar kimin,
Dərdim var dağlar kimin,
Xəzəl ollam tökülləm
Viranə bağlar kimin.

Ay çıxdı dalda durdu,
Gör nə xəyalda durdu.
İstəyirdim görüşəm
Fələk arada durdu.

Alma yanı,
Al olu alma yanı
Necə qəbrə qoyallar
Muradın almayı.

Bağçamız inci tutar,
İnci birinci tutar.
Yoldaşların görəndə
Məni bir sancı tutar.

Bala dərdi,
Bal dərdi, bala dərdi.
Bütün dərdlər sağalar
Sağalmaz bala dərdi.

Bir gündə
Bir kölgədə, bir gündə,
İllərcə bir dam tapdım,
Fələk yıxdı bir gündə.

Bu dağda məni,
Qovma bu dağda məni.
Özün baş aldın getdin
Qoydun bu dağda məni.

Bu dağlar, ulu dağlar,
Ətrafı sulu dağlar.
Mən öz dərdimi açsam
Ay, Günəş, bulud ağlar.

Bu dağlar uca dağlar,
Başını duman bağlar.
Mən bir dərdə düşmüşəm,
Halımı görən ağlar.

Bu dağın qarı mənəm,
Gün vursa ərimənəm,
Yüz il torpaqda qalsam,
Cavanam çürümənəm.

Budağ yanar,
Gül solar, budağ yanar.
Yetiməm ürəyimdə,
Öluncə bu dağ yanar.

Burda yarın səsi var,
Qara geyib, yası var.
Gedin fələk yanına
Baxın bizdə nəsi var.

Vaya vaydan,
Kim görüb saya vaydan.

Əkdim qəm, biçdim hicran,
Vurdum yüz taya vaydan.

Vay demədən,
Vay gəldi, vay demədən.
Qoy çıxsın dərddi canım
Qurtulsun vay demədən.

Vay dərdim,
Vay dərmanım, vay dərdim.
El vay əkdi, gül dərddi,
Mən gül əkdim, vay dərdim.

Qan atlansın,
Çal neştər, qan atlansın,
Əzrail insaf eylə
Qoy körpəm qanatlansın.

Dağı dağdan,
Sel açar dağı, dağdan.
Fələyə neyləmişəm
Kəsməyir dağı dağdan.

Dağlara düşdü yolum,
Kimsəsizdi sağ-solum.
Kəsildi gəlib-gedən
Mən səni kimnən sorum.

Dağ üstündə dağ olmaz
Tək ağacdan bağ olmaz.
Hər kimin oğlu ölsə
Ürəyində yağ olmaz.

Dağ üstünə,
Qar yağar dağ üstünə,
Sinəmdə yer qalmadı,
Dağ gəldi dağ üstünə.

İNANCLAR

Ay tutulursa, savaşı olacağına inanırdılar. “Div ay nənəni tutub” deyərək soyaqlarda, evlərdə tənəkə çalaraq səs-küy salırdılar.

Axşam gün sarısında parça buludlar qızarsa yağmur olacağına inanırlar.

Aşura günü dünyaya gələnin böyüyəndə uşağı olmayacağına inanırlar.

Birinin günahını yumaq üçün başına qırx çanaq su tökərdilər. Onda günahından keçiləcəyinə inanırdılar.

Boş yerə minqasın ağzını açıb yummaq uğursuz hesab olunurmuş. Düşmənin dilinin uzun olacağına inanırlar.

Qadının hamiləlik dövründə çarpayının birinin altına qayçı, o biri çarpayının altına bıçaq qoyurlar. Qadın altında qayçı olan çarpayıya uzansa qız, bıçaq olan çarpayıya uzansa isə oğlan uşağı olacağına inanırlar.

Qazılmaqda olan türbəyə yağmur yağarsa, o il yağmur az olacağına inanırlar. Odur ki, yağmur yağmayan vaxt inama görə o məzarın üstünə bir sət /vedrə/ su tökülərsə, yağmur yağacağına inanırlar.

Qırxlı uşaq olan evə ət gətirilsə, fənalıq olmasın deyə yerə qoyarlarmış, ana uşaqla ətin üstündən adlayarmış.

Qırxı çıxmamış uşağın anasının südünü uşağı olmayan qadının başına tökəndə uşağı olacağına inanırlar.

Qırxı çıxmamış körpənin paltarının suyunda uşağa qalmayan qadın çimsə uşağı olacağına inanırlar.

Qulaq civildərsə qeybətinin edildiyinə inanırlar.

Quşlar qovğa qoparsa qonaq gələcəyinə inanırlar.

Diş ilə kəsilən loxmanı başqası yeməz, yeyərsə aralarında düşmənçilik olacağına inanırlar.

Dovşanın quyruğu yuxusuz uşağın başına bağlanarsa və ya yastığı altına qoyularsa onun yaxşı yatacağına inanırlar.

Dolu yağanda onun bir dənəsini bıçaqla iki yerə bölsən dolunun kəsəcəyinə inanırlar.

Evin üzərindən uçan qarğa qarıldasa, yeni xəbər eşidəcəklərinə inanırlar. Bu xəbərin xeyirli olması üçün üç dəfə “xeyirli xəbər” deyə təkrar edir və deyirlər: “Xeyir isən gəl bəri, Şər isən dön geri”.

Evin bağçasında sərçələr civildəşirlərsə, o evə yolçu /qonaq gələcəyinə inanırlar.

Evdə qurban kəsilərsə barmağın ucunda azca qan götürüb uşağın ağzına qoyurlar. Bununla uşağın üstündə olan ağırlığın götürüləcəyinə inanırlar.

Əgər bir qadın səfərə çıxmış bir yaxını haqqında xəbər tutmaq və ya bir xəstənin şefa tapması barədə niyyət tutaraq, cümə namazının azanı oxunarkən bir yol başında yolun hər iki tərəfinə daş atır və namaza gələnlərin danışdığı sözlərdən asılı olaraq tutduğu niyyətin yaxşı və ya pis olacağına inanırdı. Bu, “cümə daşı atmaq” adlanırdı.

Əskidən bir ailə başçısının başqa bir məmləkətə səyahətə getməsi, ev sahibi üçün böyük bir üzüntü qaynağıydı. Bu səbəbdən, səfərə çıxmış kimsənin dönüşü gecikdikcə arxasınca qara tüklü toyuq uçurmaqla niyyət tutulardı. Toyuq evin

damından uçurularkən evin həyətinə və ya lap yaxınına düşərsə qürbətdə olan şəxsin yaxın zamanda evinə dönəcəyinə inanırlar.

Bu inam xoyratlarda da öz əksini tapmışdır.

Uçurtdum qara tavuq ,
Qondu Ərbilə yavuuq,
Hamı gedənlər döndü,
Dönmədi başı savuuq.

Ziyarətdən dönən bir nəfər yeni doğulmuş uşağın üstünə girərsə “uşaq basıldı” deyər və uşağa bir fənalıq baş verəcəyinə inanırlar. Odur ki, uşağı əvvəlcədən dama çıxarırdılar. Uşaq basılmasın deyə, dışarıdan gətirilən hər şeyin üstündən uşağı keçirirdilər.

İlanın dişisini öldürəni erkək ilanın izlədiyinə və çalmağa çalışdığına inanırlar.

İnanırlarmış ki, nigah mərasimi vaxtı kimsə düşmənçiliklə bıçaq, qaşiq və ya qayçı sındırsa, toy gecəsi bəy hərəkətdən düşə bilər, yəni bəy bağlana bilər. Odur ki, çoxları kəbinkəsməni gizli keçirərmiş.

İnanırlarmış ki, kəbin kəsilməyə kiminsə barmaqları çarpazlaşmış olsa, toy gecəsi bəy bağlana bilər. Odur ki, hamının barmaqlarının, qollarının yanında olmağı gözlənilirmiş.

İnanırlarmış ki, düşmənləri üstələmək üçün nigah vaxtı hər ehtimala qarşı bəyin qohumlarından biri sap və ya ipdən düyünsə, toy gecəsində həmin düyün açılarsa bəy hərəkətdən düşməz və bununla da sehr batil olar.

Yarasa qanadını suda saxlayıb, sonra həmin sudan körpəyə içirdəndə onun gələcəkdə çox ağıllı olacağına inanırdılar.

Yastığın üzərinə ayaq basılsa sahibinin başının ağrıyacağına inanırlar.

Yeddi yaşında olan uşağın ilk dişi düşərkən iki canlı qadın olan evin damına atılırsa, oğlan uşağı doğulacağına inanırlar.

Yola çıxanın dalınca su atanda yolunun aydın olacağına inanırlar.

Köpək dişləyən adam qudurarsa, öləcəyinə inanır və başına kül tökülərmiş.

Kərkükdə Baba Gurgur adlı məşhur yer vardır. Buradan daimi olaraq alov çıxdığına görə müqəddəs hesab edilir və buraya murad diləməyə, niyyət tutmağa gəlirlər. Bir azdan alov buraya gəlib çıxsa niyyətlərinin yerinə yetiriləcəyinə inanırlar. Baba Gurgurun “Neft dərəsi”ndə qaşıntısı, qoturu, keçəlliyi olan adamlar çimirlər. Baba Gurgurun müqəddəsliyinə böyük inamın bir sirri də “Neft dərəsi” ilə bağlıdır.

Kəsilmə saç və dırnaqlar gömülməsə günah hesab olunur və qiyamətdə cavab verməli olacaqlarına inanırlar.

Gecə vaxtı güzgüyə baxmaq, salı /şənbə/ günü tərəş olmaq, gün sarıda /qürub çağı/ işləmək, uşağın beşigini boş bulmaq, şər vaxtı ev süpürmək, yerə qaynar su tökmək, qırxlı uşaq olan evə boyaq gətirmək, yeni doğulmuş uşağın yanında ağlamaq, yumurta, soğan və sarımsaq qabuğunu basmaq, birinin libasının dügmələrini üstündə tikmək və s. uğursuzluq hesab olunurmuş.

Gec danışmağa başlayan uşaqların dili tez açılmaq üçün əlinə bir parça çörək verirlər, başqa uşaq zorla gəlib əlindən alır ki, uşaq acıqlanıb danışsın. Bundan başqa uşağa sərçə əti, kişmiş, göyərçin yumurtası yedizdirirlər. Uşağa qəfəsdə olan bülbülün içdiyi qabdan su verirlər.

Gecələr güzgüyə baxılırsa qəribliyə düşəcəklərinə inanırlar.

Göz qapağı səyriyəndə fənalıq baş verəcəyinə inanırlar.

Gözdə itdirsəyi çıxanda bir az aralı qonşunun qapısının döyüldüyünə inanırlar.

Güzgünün qırılması fəna hesab olunur, evdəkilərin başına birşə gələcəyinə inanırlar.

Gün və ay tutularsa fəlakət olacağına, müharibə baş verəcəyinə, bahalıq və aclıq olacağına inanırlar. Odur ki, güllə atır, baraban çalır və başqa səs-küy salırlar.

Gün sarıda xoruz banlarsa “o, baş yeyər” deyir və xoruzun başını kəsirlər.

Məğribdən sonra qonşudan qazan gətirmək uğursuz hesab olunur. Qədimdən bəri qazanı qonşudan məğribdən sonra ölü yumaq üçün su qızdırmağa gətirərmişlər.

Ovuc içi gidişirsə, ələ para gələcəyinə inanırdılar. Gidişən əl üç kərə öpülür və başa buraxılırdı.

DUALAR

Allah səni çox görməsin!

Allah qazancıya bərəkət versin!

Bərxudar ol! – Ömrün uzun olsun, xoşbəxt ol!

Boyuva dönüm! – Başına dönüm!

Boyuva qurban!

Qadamı alım!

Qadası canıma gəlsin!

Quvatu olsun! – Yaxşı yol!

Qurbanuv olum!

Darı başımıza! – Bizim də işlərimiz belə eyi və qolay olsun.

Dırnağıva daş dəyməsin!

Dünya durduqca durasan!
Düşməniyə də nəşib olmasın.
Düşmənin də görməsin!

Evin avadan olsun – Evinə bərəkət düşsün.
Evindən ev törəsin! – Oğul-qız toyu görəsən!

Əlin var olsun!
Əl vurduğun torpaq altun olsun!
Əssük olma! – Əskik olma!

İrağ olsun!
İraq canuvdan!
İşiy avand olsun!
İşiy asand olsun!

Yeddi oğlan babası olasan!
Yolun açıq olsun! – Uğurun xeyirli olsun!

Kissəyə bərəkət – Kisənə bərəkət!

Gözün aydın olsun!
Gözünü sevim, afərin!

Ömründən doyanasan! – Ürəyincə, doyunca yaşayasan!
Ömründən xeyir görəsən!
Ömrüvə bərəkət! – Ömrün uzun olsun!

Oğlan, qız toyu görəsən!

Sənə fəda olum!
Sözünü şəkərlə kəsim!

Uğur olsun!
Uğrun xeyirli olsun!

Xeyirini görəsən! – Təzə şey alanda deyirlər.

Cigərin yanmasın! – Övlad dağı görməyəsen!

Analar qızlarına dua, arzu və diləklərini aşağıdakı sözlərlə bildirirlər:

Ağ baxt,

Altun taxt,
Qara xəlayiq,
Bəyaz əkməkçi,
Siyah kölə
Dilərəm qızıma.

Yaxud oğlan uşaqlarına aşağıdakılar dilənir:

Şəri şeytannan,
Quru böhtannan,
Həyasız arvaddan,
At şərinnən,
Od şərinnən,
Ərz və asiman şərinnən,
Yıxılmış divardan,
Qudurmuş köpəkdən,
Bəkliyəsen, saxlıyasan,
Oğlumu, Ey Allahım!⁴⁸

⁴⁸*Folklor örnəkləri prof. Qəzənfər Paşayevin toplayıb nəşr etdirdiyi kitabdan götürülmüşdür: Kərkük folkloru antologiyası, Bakı, Azərənşr, 1987, təkrar nəşr 1990.*

MÜNDƏRİCAT

Kərkükün milli tədqiqatçısı Əta Tərzibaşı.

Əta Tərzibaşı: həyatı və ədəbi şəxsiyyəti.....	3
Folklorşünas alim Əta Tərzibaşının İraq-türkman ədəbiyyatına və folkloruna dair araşdırmaları.....	10
Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti mətbuatda	31

Folklorşünas alim Əta Tərzibaşı haqqında araşdırmalar.

İsa HƏBİBBƏYLİ. Kərkük ədəbiyyatşünaslıq dünyasının zirvəsi	47
Muxtar KAZIMOĞLU (İMANOV). Əta Tərzibaşı araşdırmalarında xoyrat və manilərin yeri.....	56
Qəzənfər PAŞAYEV. Yazılı və şifahi ədəbiyyatda Əta Tərzibaşı fenomeni.....	63
Sabir RÜSTƏMXANLI. Əta Tərzibaşı – 100. Kərkükün Sönməz Türk Ocağı.....	69
Şəmsəddin KÜZƏÇİ. Kərkükün milli tədqiqatçısı Əta Tərzibaşı	72
Afaq RAMAZANOVA. Əta Tərzibaşı və “Arzu-Qəmbər” dastanı	81
Səkinə QAYBALIYEVA. İraq-türkman folkloru Əta Tərzibaşının tədqiqatlarında.....	87
Şakir ALBALIYEV. Əta Tərzibaşı təzkirəçi və folklorşünas kimi.....	98
Orxan İSAYEV. Əta Tərzibaşı publisistikasının əsas xüsusiyyətləri	103

İraq-türkman folkloruna dair araşdırmalar

Ramazan QAFARLI. İraq-Türkman folklorunun Ümumazərbaycan poetik şifahi xalq yaradıcılığı ilə tipoloji müqayisəsi və özəllikləri (laylalar və bayatılar əsasında).....	110
Əfzələddin ƏSGƏR. Böyük türkmanlar və müasir türk xalqları	121
Elman QULIYEV. Əbdüllətif Bəndəroğlunun həyatı və yaradıcılıq istiqamətləri.....	134
Oruc ƏLİYEV. İraq-türkman nağıllarının ideya-bədii xüsusiyyətləri haqqında.....	144
Nizami ADIŞİRİNOV. “Arzu-Qəmbər” dastanının mifosofiyası.....	152
Xalidə ŞAIQQIZI (MƏMMƏDOVA). İraq türkmanlarının folklorunda doğuluş inancları.....	164
Ülkər DADAŞOVA. İraq-türkman folklorunun bədii nümunələrində semantik forma....	174

İraq-türkman folkloruna dair nümunələr

Xoyratlar, sazlamalar, inanclar və dualar.....	182
---	------------



CONTENTS

National researcher of Kerkuk, Ata Tarzibashi

Ata Tarzibashi: his life and literary personality.....	3
Studies of folklorist scientist Ata Tarzibashi on Iraqi-Turkman literature and folklore	10
Folkloristic activities of Ata Tarzibashi in the press	31

Studies about folklorist scientist Ata Tarzibashi

İsa Habibbayli. Kerkuk the peak of the world of literary study	47
Mukhtar Kazimoglu-İmanov. The place of “khoyrat” and “mani” in Ata Tarzibashi’s investigations	56
Gazanfar Pashayev. The phenomenon of Ata Tarzibashi in written and oral literature	63
Sabir Rustamkhanli. Ata Tarzibashi – 100	69
Shamseddin Kuzachi. National researcher of Kerkuk - Ata Tarzibashi	73
Afag Ramazanova. Ata Tarzibashi and the epic “Arzu-Gambar”	81
Sakina Gaybaliyeva. The Iraq turkmen folklore in Ata Tarzibashis researchs	87
Shakir Albaliyev. Ata Tarzibashi as a memoirist and a folklorist	98
Orkhan Isaev. The main features of Ata Tarzibashi's publicist	103

Studies on Iraqi-Turkman folklore

Ramazan Gafarli. Comparison of typology and characteristics of İraq-Turkman folklore with Azerbaijani poetic oral folk art (based on laylalar and bayati).....	110
Afzaladdin Asgar. Great Turkmans and modern turkic nation	121
Elman Guliev. Life and creative directions of Abdullatif Bandaroglu	134
Oruc Aliev. About the idea-artistic characteristic of İraq-turkman tales.....	144
Nizami Adishirinov. Mythosophy of "Arzu-Gambar" epic (from Iraqi-Turkmen folklore).....	152
Khalida Shaikgizi (Mammedova). Birth beliefs in the folklore of İraq turkmans	164
Ulker Dadashova. Semantic form in artistic examples of Iraqi-Turkmen folklore.....	174

Examples of Iraq-Turkman folklore

Khoyrats, sazlamalar, beliefs and prayers.....	182
--	-----



СОДЕРЖАНИИ

Национальный исследователь Керкука, Ата Тарзибаши

Ата Тарзибаши: его жизнь и литературная личность	3
Исследования ученого-фольклориста Аты Тарзибаши по иракско-туркменской литературе и фольклору	10
Фольклорная деятельность Ата Тарзибаши в прессе	31

Исследования об учёном-фольклористе Ата Тарзибаши

Иса Хабиббейли. Керкук – Вершина мирового литературоведения	47
Мухтар Казымоглу-Иманов. Место хойрат и мани в исследованиях Ата Тарзибаши	56
Газанфар Пашаев. Феномен Ата Тарзибаши в письменной и устной литературе.....	63
Сабир Рустамханли. Ата Тарзибаши – 100	69
Шамседдин Кюзачи. Национальный исследователь Керкук - Ата Тарзибаши.....	73
Афг Рамазанова. Ата Тарзибаши и дастан «Арзу-Камбар»	81
Сакина Гайбалиева. Иракско-тюркманский фольклор в исследованиях Ата Тарзибаши	87
Шакир Албалиев. Ата Тарзибаши как мемуарист и фольклорист	98
Орхан Исаев. Основные особенности публицистики Ата Тарзибаши ..	103

Исследования иракско-туркманского фольклора

Рамазан Кафарли. Сравнение типологии и характеристик Ирак-Туркманского фольклора с Азербайджанским поэтическим устным народным творчеством (на основе лайлалар и баяти).....	110
Афзаладдин Аскер. Великие тюркмены и современные тюркские народы ...	121
Эльман Гулиев. Жизнь и творческие направления Абдуллатифа Бандароглу.....	134
Орудж Алиев. Об идейно-художественном своеобразии сказок Иракских туркманов	144
Низами Адыширинов. Мифософия эпоса «Арзу-Гамбар» (из иракско-туркменского фольклора)	152
Халида Шаикгызы (Маммедова). Верования о рождении в фольклоре Иракских туркман	164
Улькер Дадашова. Смысловая форма в художественных образцах иракско-туркменского фольклора.....	174

Примеры иракско-туркманского фольклора

Хойраты, сазламалар, верования и молитвы.....	182
---	-----



“DEDE GORGUD” - scientific and literary journal. Published since 2001. ISSN (Printed) and ISSN 2309-7949. It was included in the register of printed publications by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan on 18.02.2011 with number 3355.

The journal “Dede Gorgud” publishes original articles in the Azerbaijani, Russian, English and Turkish languages, which are researched at the academic level and receive a positive assessment of the scientific community. Articles promoting the personal interests of the authors are not accepted. The journal consists of the following sections: in the sections “Gorgud Studies: Searches, Discoveries” and “Folklore Studies: Problems, Research” new articles are published on topical problems of modern folklore, history, theory, collection, publication and research of folklore of Azerbaijan and the peoples of the world. The section “New samples of Azerbaijani folklore” presents new samples of oral folklore recorded in oral folk poetry recorded during expeditions and the section “Examples of fraternal Turkish folklore” presents the original texts of the folklore of the Central Asian and Turkic peoples and their translations into Azerbaijani. Materials of the sections “Calendar of Folklore”, “From the Life of Folklore”, “Reviews” and “New Publications” were also appreciated by the scientific community.

2024, II (85), 199 səh. Bakı, “*Elm və təhsil*” nəşriyyatı, 2024

Ədəbi işçilər:

Xuraman Kərimova, Aynurə Səfərova, Xalidə Məmmədova

Operator:

Sədaqət Qafarova

Kompüter tərtibçisi, dizayner:

Ləman Abdulxalıqova

Kağız formatı: 60/84 1/16

Mətbəə kağızı: № 1

Tirajı: 150

*Toplu “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzində
hazır diapozitivlərdən ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*

Ünvan: Bakı, 370004, 8-ci Kiçik Qala dögəsi, 31

Tel: 492-93-14; **Fax:** 492-93-14

E-mail ünvanı: qorqud.dede@yahoo.com, qorqudede@yahoo.com,
<http://www.dedeqorqud-jurnali.az>